

I Cild
Seirələr

II Cild
Poemalar

III Cild
Pyestər

IV Cild
Nəsr

V Cild
Elmi əsərlər

VI Cild
Publisist əsərlər

VII Cild
*Məktublar,
tərcümələr,
aforizmlər*

“Prometey”in kitabxanası

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏ

Səçilmiş İşləri

7 cildə

4-cü cild

(Nəsn)

Bakı — 2010

“Prometey”in kitabxanası

N.Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri. 7 cildə. 4-cü cild (Nəsr).

Tərtibçi:

Nazim Həsənzadə,
*filologiya elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru*

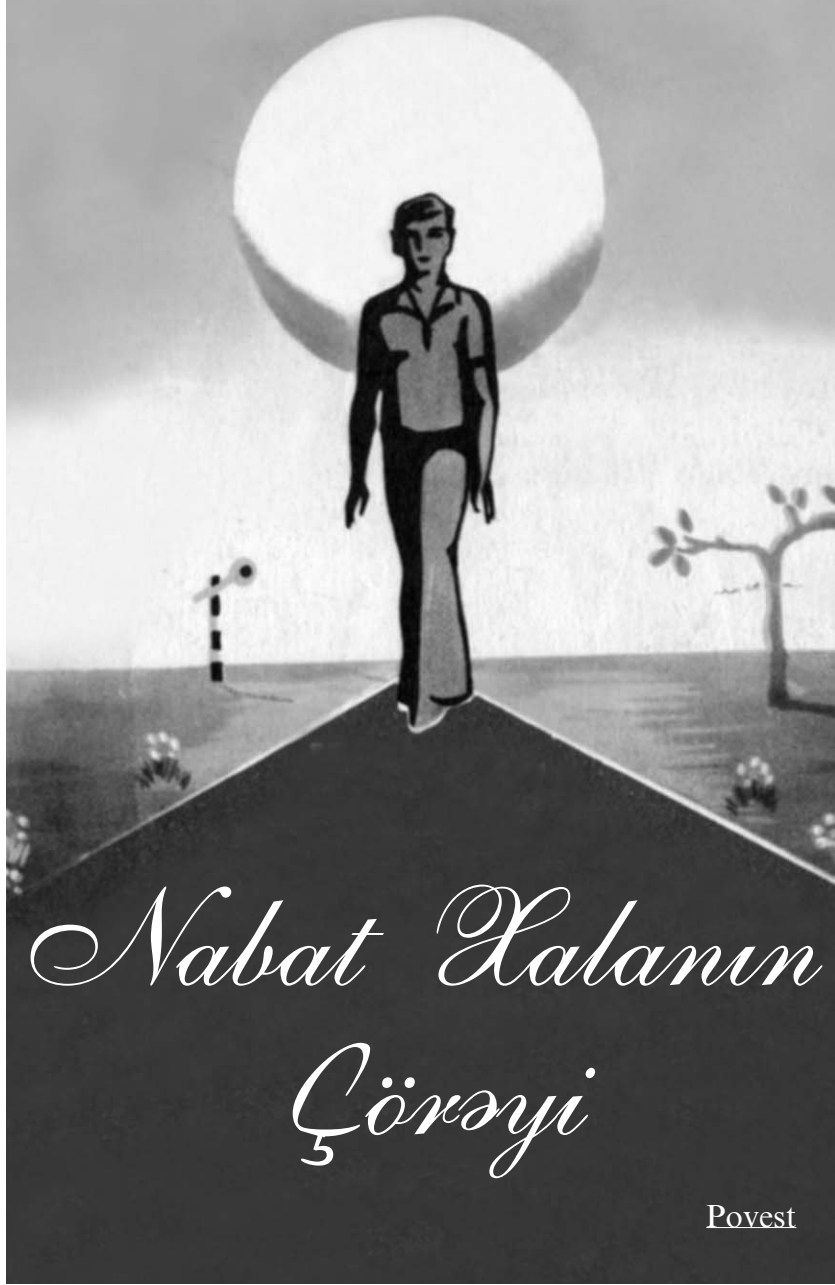
Redaktor:

Güldanə Əmrullahqızı,
*filologiya elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent*

“Nabat xalanın” çörəyi şairin ilk irihəcmli avtobiografik nəsr əsəridir. Burada ərinin vəfatından sonra qucağında bir yaşında qalmış oğlan uşağı ilə ağır güzəran keçirən bir gəlinin həyatı, məişəti, onun mənəvi aləmi lirik-epik ovqatda rəsm edilir. Hadisələr müharibə dövrü və ondan sonrakı Azərbaycan mühitində, Ağstafa çayının Kür çayına töküldüyü yerdə, Poylu deyilən balaca bir fəhlə qəsəbəsində təsvir olunur.

Nabat xalanın oğlunun orta məktəb günləri, atabir bacısı – onun həyatında böyük fədakarlıqlar göstərən Səriyyənin qardaş məhəbbəti, Gəncə tələbəlik illəri, Qiyamla Fərəhin sevgi macərası... bütün bunlar yaddaqalan həyatı lövhələrlə, birinci, ikinci, üçüncü şəxsin dililə oxucuya nəql edilir.

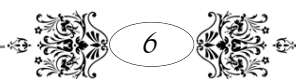
Kitaba şairin başqa hekayə və hekayətləri də daxil edilmişdir.

Nəriman Həsənzadə

***Kitabın üz qabığı.
Bakı, "Gənclik", 1986.***

Müəllifdən

(Bir neçə söz)

“Azərbaycan” jurnalının poeziya şöbəsinə rəhbərlik edirdim. Gərək ki, yetmiş ikinci il idi. Jurnalın “Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq şöbəsi”nə də Akif Hüseynov baxırdı. İndi MEA-nın Ədəbiyyat İnstitutunda işləyir, filologiya elmləri doktoru, professoru. Redaksiyada bizim söhbətimiz tutur, fikirlərimiz çox vaxt üst-üstə düşürdü. Akif çox müəlliflə eləyən müdrik və təmkinli ziyalılarımızdandı. Bir sıra hallarda isə alçatmaz zirvədə dayanırdı. Mənəviyyatca alçatmazlığı nəzərdə tuturam.

Akifə mən başqa cürə baxırdım. Redaksiyaya gələndə də, gedəndə də. Bir gün yenə söhbət edirdik.

— Nə yazırsan? Nə üzərində işləyirsən?

Sualı yerinə düşmüşdü. Ürəyim doluydu.

— Bakıxanov dövründən yazmaq istəyirəm, Akif, — dedim: — İlk kəndli üsyanları Azərbaycanda başlayıb. Hacı Məmməd üsyanı. Üsyanın vaxtını qızının toy gününə təyin edib ki, camaatı bir yerə yığa bilsin. Bu, əslində azadlıq hərəkatıydı (Sonralar “Zümrüd quşu” poemasında yazırdım ki, tarix bizim olubdu, tarix yazan özgələr).

Akif: — Yaz, — dedi. — Maraqlı əsər olar.

Sonralar mən o poemanı “Zümrüd quşu” adı ilə yazdım, Akif “Ulduz” jurnalına baş redaktor gedəndən sonra əsəri fəsil-fəsil çap etdi.

Başqa bir poema də yazmaq fikrim var, — dedim. — Uşaqlıq həyatımdan, anamdan, Kür qırağından...

Akif bir anlıq xəyala daldı. Öz uşaqlıq illərindən qəmli notlarla dolu söhbətlər elədi. Mən də ona qoşulub danışdım. Redaksiyada ikimiz qalmışdıq. Hamı getmişdi.

Söhbətim onu tutmuşdu...

— Bunu da yaz, — dedi.

— Əlyazmanı əvvəlcə gətir oxuyum.

Bir yerdə işləyirdik, əlbəttə özüm xahiş edəcəydim ki, oxusun.

Birinci “Nabat xalanın çörəyi”ni yazasız oldum. Nəsrlə. Tezislər şəklində xatırladığım hadisələri qeyd edirdim ki, sonradan yadımdan çıxmasın.

Əlyazmanı on-on beş gün saxladı. Bir gün soruşdum:

— Yəqin tutmayıb?

— Yox, əksinə, çox tutub, gətirəcəyəm.

“Azərbaycan” jurnalının növbəti sayını gətirdi. Təzə signal nüsxəsiydi — Mənim ilk nəsr əsərim. “Nabat xalanın çörəyi”.

Akif mənim əlyazmamı oxuyub bəyənəndən sonra, jurnalın Baş redaktoru, tənqidçi — mərhum Cəlal Məmmədova öz rəyini bildirib, o da jurnaldakı materiallardan birini çıxarıb yerinə mənim təzəcə yazdığım (əslində yazmaq istədiyim) əsəri göndərirdi.

Redaksiya məni təbrik etdi. Mənsə sıxılırdım. Axı, bu əlyazmanı oxumağa vermişdim, çapa yox.

Akif müəllim dedi ki, əl vursaydın əsərin bakirəliyi pozulardı. Bir az məni ürəkləndirdi.

Mənə ilk zəng vuranlardan mərhum Xalq yazıçımız Süleyman Rəhimov oldu.

— Xoşum gəldi, gözəldi. Amma teleqram yazıbsan, çox qısa. Bunu gələcəkdə qalın roman elə...

Mənə başqa zənglər də oldu. Sonralar bu əsərin ikinci, üçüncü hissələrini də Akif müəllimin xahişi və təkidilə yazdım. Onlar da “Azərbaycan” jurnalında dərc edildi.

Əslində bu əsəri Akif Hüseynov üzə çıxartdı. Bəlkə də heç vaxt yazılmayacaqdı.

Nəriman Həsənzadə

Bu povestlə bağlı çoxlu məktublar aldım, məqalələr yazıldı. Başqa dillərə tərcümə olundu.

38 il keçməsinə baxmayaraq, indi də məktublar gəlir, məqalələr yazılır...

Mən Ağstafa çayının Kür çayına töküldüyü yerdə — Poylu vağzal deyilən balaca bir fəhlə qəsəbəsində dünyaya göz açmışam. Atamdan sonra, bir yaşında, tək gəlinin yanında böyümüşəm. Ana-bala. İki kimsəsiz...

Bunları hələ o vaxt, sənə danışmışdım, Akif.

İndi, yeddicildliyimin sırasında “Nabat xalanın çörəyi”ni görəndə, sinəmdən xatirələr baş qaldırır.

Sağ ol, Akif. Xeyirxah insan!

Bakı, 28 noyabr 2010

Həyat yoldaşım Sara xanımın xatirəsinə

BİRİNCİ HİSSƏ

1

*A*namı bu dəfə xəstəxanaya buraxmadılar.

— Kişi ağırды, gecə yanında qalmaq lazımdır, —
dedilər. — Get, ananı göndər gəlsin.

— Anam yoxdur.

— Evdə yalnız atanla özünsən?

— Atam yoxdur.

— Atan deyil bu kişi?

— Xeyr.

— Əmindir?

— Xeyr.

— Dayındır?

— Xeyr.

— Nəyindi?

— ...

— Nəyindi?

— ...

Anamın üzünə qonan qızartı şəfqət bacısının qulağına nə isə pıçıldadı. Sonra həkimlər də, xəstələr də başa düşdülər.

Xəstə ərinin yanına gedib-gəldikcə çoxları ona heyrət dolu gözlərlə, çoxları da mərhəmət hissiylə baxmağa başladılar. Atama acığı tutanlar da oldu...

Amma bu qeyri-adilik yalnız iki nəfərin nəzərində halal qismət olub öz təbiiliyini itirmədi. Kişi öz gənc qadını ilə hər dəfə görüşəndə bütün ağrılarını unudub uşaq kimi sevinirdi.

"...Nabat, həm istəyirəm gəlib yanımda otursan, həm də istəyirəm buraya heç gəlməyəsən. Axı, mən də insanam. Hamı eyni düşünür. Böyük qızım la yaşıdsan, Nabat. Sənin də iyirmi dörd yaşın var, onun da. Mən bu il altmış ikini adlayıram. Toya, yasa səninlə gedə bilmirəm. Bəlkə, sən daha çox xəcalət çəkirsən. El ağzı zurnadı. Düşdün dilinə qurtardı. Onsuz da qohumlarım, doğmalarım səni evə gətirəndən sonra məndən üz döndəriblər. Onları başa salmağa nə hövsələm var, nə vaxtım. Sən öz yaşına uyğun geyinmək istəmirsən. Amma mən o par-

çaları sənə almışam. Tikdir deyirəm, tikdirmirsən. Mənə yaraşmaq, bir az yaşlı görünmək istəyirsən.

Bilmirəm, bir yerdə nə qədər yaşayacağım. Bəlkə, səni tək qoyub gedəcəyəm. Bəlkə, məndən sonra sənənin vəziyyətin çətinləşəcək. Hamı səndən üz döndərəcək. Nə deyim, belə olacaqsansa, mənim bəxtimin gözü kor olsun.

Sənə açığını deyim: Heç vaxt mənim dilimdə belə qəribə sözlər olmayıb. Mən heç vaxt belə danışmamışam, Nabat. İndi görürəm ki, hər yaşın öz gəncliyi varmış. Hər yaşda insan sevə bilərmiş. Yaşımın artıqlığı başıma qaxınc olmasın. Bu mənim günahım deyil. Dünyada ən qiymətli xəzinəm sənsən.

"Dəmiryolçu Alməhəmməd kişinin budkası". Mənim evimə — mülkümə belə ad qoyublar. Fəhlənin budkası olar. Mənim o adicə "budkam"da sən varsan.

Bir para adamlar nə məni, nə də mənim sənə dediklərimi başa düşə bilərlər. Bunun üçün dönüb mən olmalıydılar. Amma bütün ürək sözlərimi indiyəcən onu bilirəm ki, çox demək istəmişəm. Demək istəmişəm ki, sən mənim qismətimə çıxmısan. Amma bir az gec. Ürəyim dillilik eləsə də, dilim ürəksiz olub. Səni də..."

Atamdan anama yadigar qalan bu ilk və sonuncu məhəbbət məktubunun son vərəqləri yox idi.

Məktubu uzaq qohumlarımdan biri mənə göndərmişdi. Təzə evə köçəndə köhnə evdən tapıbmiş. Atılmış kağızların içindən. Qalan kağızları yandırdılar.

Vərəqlər təsadüfən bir cavan oğlanın əlinə keçib. O da bir az oxuyub... sonra vərəqlər yanğından xilas olub. Saxlanıb. Sonra bir az da əl-əl gəzib.

Üst-başı mazutlu, ovucları qabarlı, çalbiğli, arıq, ucaboylu qara fəhlənin işıqlı ürəyinə heyran olublar. Sağlığında o ürək hamıdan gizli qalıb. Taleyini bağladığı qadından da. O qadının könlü bu sözlərlə sığallanmayıb. Məktub öz ünvanına çatmayıb. Düz qırx yeddi il sahibsiz qalıb. Sonra vərəqlər bükülüb, qoyulub bir zərfin içinə, göndərilib mənim ünvanıma.

Anama yazılan məktub!

Gözüm anamın böyütdürüb divardan asdığı şəkildə qalmışdı.

Birinin məhəbbəti, o birinin iztirabı olub. Atam axtardığını tapanda özü itdi. Tapılansa sahibsiz qaldı.

Gərək o belə etməyəydi. Anamın ərsiz, mənim atasız qalmağıma qıymayaydı. Ömrünün sonlarında, qoca yaşlarında qəlbində baş qaldıran məhəbbət hissini boğaydı. Gərək belə etməyəydi...

Eh... demək necə asandı. Görəsən, məktubun axırı necə imiş? Görəsən məktubu özümü yazıbmiş?

Anam atamın məhəbbətindən xəbərsiz oldu, atam anamın həyatından.

Mənim qınaqlarımdan incimə, ata... Mən başa düşürəm... Amma başa düşdüyümü dərk edə bilmirəm, ata!

Bəlkə, bütün təbiiliklər, bütün bu qeyri-adiliklərdədir?

2

Hacımərdan dayının selposu (kənddə belə deyirdilər. Selpo sədriydi) dəmir yolunun altında, sıra ilə tikilmiş köhnə evlərdə yerləşirdi. Evlərin bəzisi uçub tökülmüşdü. Ancaq yenə qıfılları götürmürdülər. Otaqların biri anbar idi, biri aşxana, biri çayxana, biri dəlləxana, biri də qarışıq mallar mağazası. Anam bir neçə il idi bu mağazada süpürgəçi işləyirdi. Hər səhər tezdən, bir də günortadan keçmiş gedib mağazanı silib-süpürürdü. Köhnə vedrəsini, vedrənin içində enli, ucları yeyilib qaralmış süpürgəsini də özü ilə aparıb-gətirirdi. Bəzən əlində yarım kiloluq neft butulkası da olurdu. Evimizdə ocaq qalamağa, ya da çırağı yandırmağa kibrit lazım olsaydı, ayrı yerə yox, tez anamın önlüyünün iri cibinə — boz əsginin yanına baxardım.

Anam düşmüşdü. Saçları çallaşmışdı. Tez-tez na-xoşlayırdı. Amma heç yorğan-döşəkdə yatmırdı. Özü ocaq külündən bir xörək qaşığı götürüb əsgiyə bükər, sonra da əsginin boğazını sapla bağlayıb, üst-dən qayçı ilə kəsib lopa düzəldərdi. Mən də axşam yatmadan qabaq kürəyinə küpə qoyardım. İri, qara küpəmizi. Sağalib qalxardı ayağa. Beləcə yaşayardıq. Dünya bizdən xəbərsiz, Kür çayının sahilində Poylu deyilən qəsəbədə...

3

Anam Məlikməmmədin qılıncını tərifləmişdi. Unuda bilmirdim. Zümrüd quşunun balalarını yeməyə gələn əjdahanın başına endirdiyi qılıncını. Anam deyirdi: — Məlikməmmədin qılıncı ağır olub. Hansı divin başına endiribsə, ikiyə bölünüb.

Sonralar mənə elə gəlirdi ki, qılıncsız yaşamaq olmaz. Hardasa məni də əjdaha gözləyir, pusquda durub. Nə vaxtsa çıxacaq qəfildən qarşıma. Mən də qılıncımı endirəcəyəm onun zəhərli başına.

Məlikməmmədin qılıncının yarısını Dərzdöymən deyilən yerdən tapdım. Gətirdim evə. Anam güldü. "Kərənti qırığıdır", — dedi.

Sonra harda dəmir qırığı görürdüm, gətirirdim qapımıza. Ürəyimdə deyirdim "gedərəm dəmirçi Mirzənin

yanına. Bu dəmirlərin hamısını əridib bir qılınc düzəldər — Məlikməmmədin qılıncına oxşayan bir qılınc. Mən də enli bir kəmər tapıb qurşaram onu belimə".

Anam bir gün məni danladı: "Dəmirləri hardan gətiribsən, apar oraya da at", — dedi. Amma onları daha gətirdiyim yerlərə aparıb atmaq mümkün deyildi. Bir-birinin üstünə artırırdım.

Qəsəbədə məni tanıyırdılar. Bəzən yarızarafat-yarıcıddi deyirdilər, filan yerdə dəmir var. Gedib gətirirdim. Deyirdilər, qəsəbədə dəmir qalmadı, hamısını Qiyam yığıb apardı.

Qapımızdakı dəmirlərin içində qapan daşlarından, balaca burğulardan tutmuş bir pudluq, iki pudluq daşlara qədər hamısı vardı.

Dəmirçi Mirzə demişdi: qəsəbədə əsl dəmirçi Qiyamdı. Bircə körüyü çatışmır. Anam demişdi ki, Mirzə qardaş araba göndərsin, gəlib nə qədər dəmir varsa aparsın. Anamın xəbəri yox idi ki, fürsət tap saydım, mən onun bütün dəmirçixanasını daşıyıb gətirərdim qapımıza. Dəmirçi Mirzə nə araba göndərdi, nə də özü gəldi. Görünür, mənim könlümü qırmaq istəməyib. Dəmirçi dəmirçini başa düşüb.

Dərstdən gələndə anam məni görüb gülümsədi:

— Dünən selpoda sənin söhbətini salmışdılar. Səbah yük maşını göndərəcəklər. Gəlib aparasızlar.

Mən dinməmiş yenə özü sözə başladı.

— Rayondan gəliblər. Hökumət dəmir yığır. Əvəzində nə versələr, hamısı sənin özüyündü, dərdin alım.

Dəmirlərim əldən gedirdi. Günlərlə, aylarla topladığım dəmirlərim. Kitab-çantamı korlayan, ciblərimi deşən, ovcumu yaralayan, barmağımı əzən, üzümü danladan dəmirlərim.

Yük maşını günortaüstü gəldi. Doldurub aparıldı.

Anama o gün parça, ayaqqabı, qənd, çay, un verdilər. Yük maşınına qoyub gətirdik evə.

— Bunlar sənin qazancındı.

Anam məni öpə-öpə kövrəldi.

Dəmirlərin yeri boş qalmışdı. Elə bil kimsə, gözüm baxa-baxa hamısını oğurlamışdı. Həyatımız birdən-birə genişlənməmişdi. Elə bil dəmirlərlə birlikdə Məlikməmmədin qılıncı da əlimdən getmişdi. Sanki mən qapımızda, anamın yanında yox, çölün düzündə tək qalmışdım.

4

Anam həyatımızı süpürüb su çilədi. Sərinlik çökdü. Özü toxuduğu zolaq-zolaq kilimimizi həyatə saldı. Mənim balaca mütəkkəmi, özünün döşəkçəsini də gətirdi. Ocaq yerindəki közün üstə bayaqdan dəm alan çaynikimiz də gəldi. Sonra mis samovardan çay

süzdü. Şər qarışmamış yeddilik çirağımızın şüşəsini silməyə başladı. Bir ucunu ovcu ilə tutub, o biri ucunu ağızına dayadı, hovxurdu. Şüşənin hisli içi tutuldu. Görünməz oldu. Elə bil göyün bir parça yaz buludu anamın əllərindəki yeddilik şüşənin içinə doldu. Şüşə puçur-puçur tərləmişdi. Sonra anam ağ əsgini loğalayıb bura-bura şüşənin içinə itələdi. Bu, demək olar, başqa işi olmasaydı, hər gün anamın gün əyləndən sonrakı işi olmuşdu. Mən də adət etmişdim. Hər gün anama eyni vaxtda suallar verirdim: "Ana, çirağımızın şüşəsini silmirsən? Ana, əşiyi süpürürsən? Yaxşı çay dəmlə, ay analı. Ana, kilimi gətirim?... "

Şam yeməyimiz üçün də bizim xüsusi dəm-dəstgahımız olurdu.

Ətim birdən irpə getdi. Nəlbəkidən stəkana tökdüyüm çayın yarısı kilimin üstə dağıldı. "Ana" dedim. Anam əl saxladı.

— Bayquş... eşitdinmi? Səlim kişigilin doqqazında uladı. — Mən anamdan eşitmişdim ki, bayquş xarabalıq sevir. O quş hansı qapıda ulasaydı mütləq ora xarabalıq olarmış. Axı, məktəbimizin bir kilometrliyindəki xaraba bağlıq bir vaxt şenlik olubmuş. Oranı bir bayquş dağıtmışdı. Elə hey gəlib ulayarmış.

Anam şüşəni silib çirağın başına keçirdi. Qayıtdı. "Qorxma — dedi. — Dərdin mənə gəlsin. O bəy quşudur."

S ö z ə q ü v v ə t

...Süleyman peyğəmbər bir gün ova çıxır. Meşənin ortasında, açıqlıqda görür ki, bir gözəl ceyran otlayır. Ox atmağa hayıfı gəlir. İstəyir diri tutsun. Ceyran hənirti eşidən kimi hürkür. Yayından çıxan ox kimi süzür. Süleyman peyğəmbər ceyrandan əl çəkmir. Atı qan-tərə batır. Çathaçatda görür ki, odur ey, harda!

Qova-qova bir mağaraya gəlib çıxır. Ceyran mağarada yox olur. Ordan gözəl, qənirsiz bir qız çıxır. Süleyman peyğəmbər bir könüldən min könümlə qıza aşiq olur.

– Buraya niyə gəlmisən? Muradın nədi?

Süleyman peyğəmbər çaşır.

– Mən bir ceyran qova-qova gətirib bu mağarada itirdim.

Daha bir söz deyə bilmir.

Qız qayıdıb ceyranın dalınca gedir. Mağaranın qapısına qoca, eybəcər qarı çıxır. O da soruşur ki, mağaraya gəlməkdə muradın nədir? Süleyman peyğəmbər bilmir ceyranı istəsin, ya qızı?

– Qarı nənə, mən ceyranı qova-qova gətirib bu mağarada itirdim. Vurmayıb diri tutmaq istəyirdim. Amma burada başqa bir ceyran məni vurdu. Səni dünyaya malına qane edərəm qarı nənə...

Qarı başa düşmüşdü.

– Oğlum, onda nişan üzüyü gətir, – deyir. – Behlə. Sonra gəlib apararsan.

Süleyman peyğəmbər barmağındakı üzüyü çıxarıb qarıya verir.

Vədələşdiyi zaman gəlir. Qarı qızın şərtini ona deyir: gərək cəmi quşların ətindən hasar çəkdirəsən, sümüklərindən qala tikdirəsən.

Süleyman peyğəmbər razı olur. O, quşların dilini bilirdi. Əmr eləyir, cəmi quşlar yığılsın bir yerə. Bayquş gəlmir. İsmarış göndərir ki, üç şərtim var.

Peyğəmbər razı olur. Bayquş gəlməyincə quşları qırdırmır.

Bayquş birinci sualı göndərir: ölü çoxdur, ya diri?

Süleyman peyğəmbər cavab verir: diri. Çünki insanlar bir-bir ölür, amma əkiz doğulurlar.

Bayquş deyir: yox. Düzdür, insanlar bir-bir ölürlər, amma gözü qızmış şahlar, hökmdarlar insanları yüz-yüz, min-min qırdırırlar. Özlərindən başqa dünyada yaşayanları gözləri götürmür. Deməli diri yox, ölü çoxdur.

Süleyman peyğəmbər gözləyir görsün ikinci sual necə olacaq.

Bayquş ikinci sualı göndərir: xarabalıq çoxdu, ya şenlik?

Süleyman peyğəmbər cavab verir: şenlik. Çünki hərə bir ev tiksə, nə qədər şenlik olar.

Bayquş deyir: yox. Çünki bir də görürsən zəlzələ olur. Yüz gündə tikilən bir gündə puç olub gedir. Güclülər şenlik yerləri qılıncdan keçirirlər. Xarabalıq olur. Deməli şenlik yox, xarabalıq çoxdur.

Süleyman peyğəmbər barmağını dişləyir. Bayquşun nəyə işarə elədiyini başa düşür. Amma yenə gözləyir görsün üçüncü sual necə olacaq.

Bayquş üçüncü sualı göndərir.

– Dünyada arvad çoxdur, ya kişi?

Süleyman peyğəmbər cavab göndərir: Əlbətdə kişi. Yer üzündəki insanların çoxu, bütün dünyada ordular kişi deyilmi?

Bayquş: – yox, – deyir. – Arvad çoxdu. Arvad ağlına baxan kişi də arvad sayılmalıdı.

Süleyman peyğəmbər yuxudan ayılan kimi olur. Elə onun özü də bir arvadın sözüylə cəmi quşları qırdırmaq istəmirmi?

Quşları azad edir. Atını sürüb gəlir mağaraya. Nişan üzüyünü istəyir. Qarı onu içəri aparıb bir xəzinənin ağzını açır. Götür, – deyir. Peyğəmbər mat qalır. Xəzinənin içi dolu üzük idi. Hamısının da üstə "Süleyman" sözü yazılmışdı. Qarı gülür.

– Mən dünyayam, – deyir, – oğul. – Gah ceyran cildinə girirəm, gah gözəl qız donunda görünürəm. Gah da belə eybəcər qarı şəkildə oluram. İnsanlar məni

taniya bilmirlər. Seç götür. Süleymanlar dünyaya çox gəlib-gedib. Sən nə axıncısın, nə əvvəlcisi.

Süleyman peyğəmbər kor-peşman geri qayıdır. Quşları qırdırmadığı üçün sevinir. O quşa bəyquş adını verir. Quşların bəyi...

Anamın sözünü kəsdim:

— Bəs o niyə xarabalıqlarda ulayır?

— Oralarda bir vaxt şenlik olubmuş. Hansı adamınsa ağılsızlığı, tamahı ucundan dağılıb, xaraba qalıb.

— İndi niyə doqqazda ulayır?

— Dərdin alım, bəyquş deyir ki, bir işi tutmazdan əvvəl fikirləşin. Yüz ölçün bir biçin. Elə eləyin, abad yerləriniz xaraba qalmasın... Çayın buza döndü.

Anam təzə çay gətirdi. Sonra gedib çırağımızı yandırdı. Bayquş haqqında fikrim dəyişdi. Daha qorxmadım. Öz-özümə "bu quşun başı peyğəmbərin başından yaxşı işləyirmiş" — dedim. Amma gecə bir xeyli gözümə yuxu getmədi. Nə vaxt yatdığımı bilmədim.

Pirli kəndinə gedən yolun yarısı asfalt, kəndə dö-
nən hissəsi isə torpaq yol idi. Kəsə yol da vardı: cığır.
Çaydan keçirdi. Sonra kolxoz bostanının yanı ilə
uzanan, əyilən, düzülən cığır yastı təpələrin arası ilə
düz gəlib kəndə çıxırdı.

Asfalt yolun hər iki tərəfi meşəlik olurdu. Meşə-
nin ortasından Qarasu axırdı. Gömgöy cilliyin için-
dən keçən Qarasu qışda isinir, yayda soyuyurdu.
Qışda kənarlarında çoxlu acıtərə bitirdi. Bəzən
pendir çörəyimi bu acıtərəyə qatıb iştahla yeyirdim.

Kəsə cığır isə istər-istəməz bizim yolumuzu daima
bostanın yanından salırdı. Səlim kişinin oğlu qon-
şumuz Möhlətlə qarpızlara baxa-baxa Pirliyə gedib-
gəlirdik. Məktəbə.

Beşinci sinfə keçmişdik. Qəsəbəmizdəki məktəb
dördillik idi. İkinci növbədə oxuduğumuz üçün dərəcə
rahat çatırdıq.

Möhlət sarıyanız olduğundan qışda həmişə bur-
nunun, qulaqlarının ucları gömgöy kəsilərdi. Gü-
ləndə mavi gözləri yaşarır, sonra yumulurdu. Səliqəli
geyinirdi. Möhlətə anası, Cırtanın nənəsi kimi hə-
mişə yaxma verirdi ki, ətə-qana gəlsin. Səhərlər nə
qədər inək südü, camış qaymağı, süd üzü yeyirdi, bir
şey çıxmırdı. Onun anası mənim payımı da gön-

dərirdi. Bəzən məni evlərinə çağırırdı: "Gəl Möhlətlə ye, yoldaşlı". O, hər şeyi bəyənilib yeməzdi. Xaşılı, xəngəli, pendiri görənlər gözü olmazdı. Bəlkə də, buna görə Möhlət bəzən mən onlara gedəndə dilxor olurdu ki, yenə anası ilə birləşib onu yedizdirəcəyik.

Möhlətgillə bizim aramızda çəpər vardı. Çəpərin balaca qapısı gündüzlər həmişə açıq olurdu. Axşamlar Səlim kişi bağlayırdı. — Həyəət it-pişik girər, — deyirdi. Səlim kişinin zəhmi adamı tez basırdı. Möhləti bir dəfə pis qiymət almağının üstündə danlayanda demişdi ki, Qiyam yetim uşaqdı, gör o necə oxuyur, sən necə?..

Anam sonra bu "yetim uşaqdı" sözündən bərk tutulmuşdu. — Niyə uşağın ürəyinə xal salır? — demişdi. Möhlətin anası elə hey deyirdi: — Nabat, sən allah onun sözünü söz eləmə. Acığı tutanda ağzına nə gəlir, danışır. Biz necə ilin qonşusuyuq.

Anam Fatmanisə xalanın xətrinə üstədən keçmişdi. Səlim kişi bir söz deməmişdi. Amma sonralar Səlim kişi həyəətə çıxanda evə girər, evdə olanda eşiyə çıxardı ki, salam verib, salam almasın.

Fatmanisə xala dolu, ortaboylu, ağ arvad idi. Elə bil saçlarının ağılığı üzünə şox salmışdı. Çənəsindəki qara xalı güləndə ona mülayimlik verirdi. Xasiyyəti kimi. Yaşı altmışı keçmişdi, yenə yad kişi görəndə yaşmanır, qız kimi utanırdı. Mənə süd, qatıq, qay-

maq verən ağ əllərinə də elə bil südün, qatığın, qaymağın rəngi çıxmışdı: Dümağ. Elə yavaş-yavaş, elə aramla, elə rahat yeyirdi ki, tox olanın da təzədən iştahı gəlirdi.

Səlim kişi bir gün səhər tezdən çəpərin yanı ilə gedib, dünən günortadan sonra qırıb gətirdiyi xırda tikan kollarını dördqanad yaba ilə deşiklərə doldurdu. Bu dəlmə-deşikləri Toplan açmışdı. Hər axşam bizim qapımıza gəlmək üçün burnu ilə özünə yol açıb, incəlib-nazilib çəpərin arasından keçirdi. Bir axşam da Toplan gecə keçəndən sonra doqqazın üst-dən aşıb səhərəcən bizim qapımızda yatmışdı. Bunun üstə kişi Toplanı, sonra da Möhləti döymüşdü.

Anam bunları bilmirdi, yaxşı ki, bilmirdi.

Anamın qəlbi büllur kimi ydi, həm möhkəm — hər şeyə dözürdü, həm də kövrək — hər şeydən tez cə sınırdı.

Səlim kişi bostan vaxtı mənə də çağırırdı: Gəl kömək elə. Gedirdim. Axşamacan tağlardan dərib tığ vururduq. Axşamlar evə gələndə mənə beş-altı iri yemiş-qarpız verirdi: Bu, sənənin payındı, — deyirdi.

Anamın xətrinə dəymişdi.

— Möhlət sənənin yoldaşındı. Elə-belə köməklik elə. Bunlar nədir, gətirirsən? Apar bu saat qaytar.

Fatmanisə xala anamı danladı: — Usağın xətrinə dəymə, — dedi. Anam kiridi.

Möhlətginin bostanları dəmir yolunun qırağı boyu uzanırdı. Dəmiryolçuların öz əkin yerləri vardı.

Səlim kişi vağzal gözətçisinin köməkçisi işləyirdi. Enli kəməmindən daima səliqə ilə luğalaqlanıb qablarına qoyulmuş üç bayraq asılırdı. Onların yanından da eyni ilə qarazurnaya oxşayan bir dəmir tütək. Özü "rajoq" deyərdi. Fermanın çobanları tütəklə sürüləri necə otarırdılarsa, Səlim kişi də parovozları bu "rajoq"la eləcə otarırdı: İrəli get, geri dön, sağa burul, sola dön, dayan, çıx get... "Rajoq" necə çalırıdusa, bunların hamısını parovozlar başa düşürdü. O, bir dəfə də səsini çıxartmazdı.

Sərnişin qatarının gəlməsinə on-on beş dəqiqə qalmış çıxıb perronda zəngi çalardı.

Qatarların vaxt cədvəlini Poylu camaatı saatla yox, Səlim kişinin zəngi ilə hesablayırdı. Bəzən deyirdilər: "Səlim kişinin zənginə az qalıb", "Səlim kişinin zəngi çoxdan olub", "Səlim kişinin zəngi indicə olacaq". Vağzaldakı zəngə də hamı "Səlim kişinin zəngi" adını vermişdi. Onu harda itirən olsaydı, zəngin altı tapardı. Gəlib öz vaxtında həmişə qolsuzbudaqsız ağac kimi bitərdi mis zəngin altında.

Hansı şapkanı geyir-geysin, köhnə dəmiryol kəkardını bundan çıxardıb o birisinə yapışdırardı. Qocaman dəmiryolçu idi. Atamla da bir yerdə işləmişdilər. Bir dəfə özü demişdi ki, Qiyam, sən anadan

olanda Alməhəmməd kişinin budkasında gecə saat birə kimi oturub çay içmişik. Sonra atan durub yola çıxıb, yolu yoxlamağa, mən də gəlmişəm evə.

Bəzən mənə elə gəlirdi ki, Səlim kişi öz evlərinə gələndə, mənim atam da onun dalınca bizim evə gələcək. Amma atam heç gəlmirdi.

Bəzən də Səlim kişinin dalınca baxırdım. Kişi çıxıb gedirdi, mən dayanıb hey baxırdım. Elə bilirdim atam da boy-buxunda ona oxşayır. Bir az gödərək, çalsaqqal, başında kokardlı şapka. Axı, ikisi də dəmiryolçu idi.

Səlim kişini görəndə, elə bil atamı görürdüm. Bəzən o mənim atam cildinə girib ayrı evə gedirdi.

Möhlətginin evində mənim bir az ata məhəbbətim yaşayırdı. Möhlətdən xəbərsiz.

6

Fərəc kişinin bostanının yanı ilə (o, kolxoz bostanının gözetçisi idi) üzüyuxarı qalxdıqca, bilmirdim bu fikirlər niyə ağımdan gəlib keçirdi.

Möhlət çiynimdən tutub saxladı. Ürəyimiz susuzluqdan yanırdı.

— Get qopar. Yemşənin dalında oturub yeyək. Xununun özəyi uzun olur. Çantanı mənə ver.

Döyükdüm.

— Hamı səni Sayalı oğlu Əliyə oxşadır. Get də... Birdən ayıldım.

...Müharibənin qurtarmasına bir neçə gün qalmışdı. Bəlkə də, bir neçə saat. Qəsəbəmizə ağır yas çökdü. Sayalı oğlu Əli müharibədən sağ-salamat qayıdıb rayon yolunda avtomobil qəzasına düşmüşdü.

Sinəsində gətirdiyi ordenləri, medalları evlərinin qabağındakı talvarın altında bür qırmızı parçanın üstünə düzmüşdülər. Elə bil Sayalı oğlu Əlinin yası yox, nişanı, ya toyu idi. Elə bil camaat Əli üçün elçiyə hazırlamışdı. Qardaşları, yaxın qohumları bəzənmişdilər. Amma qara geyib bəzənmişdilər. Əlinin anası toy çaldırdı. Əməlli-başlı toy. Toyda gülərdilər. Bu dəfə hamı ağlayırdı. Anası saçını yola-yola oynayırdı. Hamı deyirdi, arvad dəli olub. Amma dəli olmamışdı. Axırda dedi: Mən oğlumun toyunda oynadım, yasında ağladım. İndi apara bilərsiniz. Sonra qəsəbədə yerindən duran deyirdi, mən Əli olacağam. Əli faşistlərlə igidliklə vuruşmuşdu, haqqında radio-da bir dəfə çoxlu danışmışdılar da.

Əlinin bacısı yolda mənə görəndə ağlamışdı: "Qardaşıma oxşayırsan, a Qiyam... Anamın gözüne görünmə, sən allah..."

Getdim. Əvvəlcə tağın dibinə sindim. Elə bildim kimsə boynumdan ağır yumruq vurdu. Başımı bir az əydim. Sarı köynəyimin düyməsi qırılıb diyirləndi.

Az qaldı tağların arasında itsin. Tələsik götürdüm. Qarpızı qopartdım. Qara xunu qollarımın arasında durmurdu. Dayıngilin qonşusundakı çılpaq, körpə oğlan uşağı kimi. Başından tuturdum, ayağı sürüşürdü, ayağından tuturdum, başı. Tər basdı. Elə bil indiyə kimi belə ağır şey götürməmişdim.

Bıçağımız yox idi. Bir məftil qırığı tapdıq. Möhlət əvvəlcə xununun üstə ikimizin də adını yazdı: "Möhlət Səlimoğlu", "Qiyam Alməhəmmədoğlu". Gülüşdük. Qarpızın bir neçə yerindən məftillə xətt çəkdi. Yumruq ilişdirdi. Qarpız həmin xətlərlə paralandı. Özəyin çoxunu mənə verdi. Sonra qabıqları yan-yanına düzüb adımızı oxuduq...

Axırncı dərsdə bizi müəllimlər otağına çağırdılar. Coğrafiya müəllimi adımızı çəkirdi. Həm coğrafiya müəllimimiz, həm də dərs hissə müdirimiz üstümüzə açıqlandı.

— Ayıb olsun, yayın istisində bu qoca kişini buraya gətirmisiniz. Adınızı divar qəzetinə yazdıracağam. Məktəbdən qovduracağam, asdıracağam, kəsdirəcəyəm...

Möhlət qulağının ucuna kimi qızarmışdı.

— Müəllim, bəlkə canavar yeyib? — Mən danmaq istədim.

Müəllim üzünü pəncərəyə çevirdi. Yəqin özünü gülməkdən zorla saxladı.

Fərəc kişi çal bığlarına əl gəzdirdi. Üz-gözünü ovxaladı.

— Bir yox, iki canavar, — dedi. — Birinin adı Möhlət Səlimoğlu, o birinin adı Qiyam Alməhəmmədoğlu.

Qara xununun qabıqlarını nimdaş xurcundan çıxarıb müəllimlər stolunun üstə səliqə ilə düzdü. Möhlətin adının son hərfi yox idi — qabığın ucu qırılmışdı.

Bu dəfə Möhlət bomboz bozardı, mən qızardım.

Qara xununu Fərəc özü də manşır layıbmış. Harayasa aparası imiş. Gözləyirmiş bir neçə gün qalsın, yaxşı yetişsin. Üstə göz olurmuş. Müəllimə danışırdı.

Dərs hissə müdirimiz bizi məktəbdən qovdurmadı. Arabir dərsi olanda jurnaldan adımızı Canavar Səlimoğlu, Canavar Alməhəmmədoğlu oxudu.

Biz ondan incimirdik. Çalışırırdıq ki, o bizdən inciməsin. Məktəbdə hamı onun xətrini istəyirdi. Kənddə də xətir-hörməti var idi. Yığıncaqlarda, rayondan gəlib-eləyən olanda həmişə bizim dərs hissə müdirimiz danışırdı. Bayramlarda yaxasına çoxlu medal taxardı. Kənddə deyirdilər Berlinə kimi o, piyada gedib. Elə indi də piyada gəzirdi. Bizim Poylu qəsəbəsinə də piyada gedib-gələrdi. Ata mindiyini görməmişdik.

Bizi yanına çağırırdı, Möhlətlə məni. Elə bilirdik danlayacaq, məktəbdən çıxardacaq. Heç biri olmadı.

S ö z ə q ü v v ə t

...Qədimdə iki qardaş yaşayarmış. Yetimlər. Güzəranları pis keçirmiş. Böyük qardaş çörək qazanmaq, işləmək əvəzinə, kiçik qardaşı öyrədir ki, get oğurluq elə. Toyuqların yumurtasını gətir.

Kiçik qardaş əvvəl qorxur. Ürək eləmir. Böyük qardaşı narazı qalır. Üstə düşür, danlayır.

Sonra qonşunun samanlığından həmişə yumurta itir. Qonşu elə bilir ki, it dadanıb. Sonra ev yarıılır. Dildə-ağızda oğrunun söhbəti gedir. Bir gün də kənddə at oğurlanır. Bu dəfə tuturlar. Divan qurulur. Hamı tələb edir ki, asılsın. Kiçik qardaş böyük qardaşı ilə vidalaşmaq üçün möhlət istəyir. Verirlər. Kiçik qardaş xahiş eləyir:

– Qardaş, çıxart dilindən öpüm. – Camaat mat qalır. Bu necə öpüdü?

– O dil mənim atam olub, nəsihət verib. Anam olub, yalvarıb. Qardaşım olub, danlayıb. Bacım olub, ağlayıb...

Böyük qardaşın ürəyi kövrəlir. Dilini çıxardır. Kiçik qardaş onun dilini dibindən dişləyib atır. Camaat mat qalır. Bu necə vidalaşmaqdı?

Kiçik qardaş deyir ki, mən o dilin badına gedirəm. Məni oğurluğa, ayrılığa o dil öyrətdi.

Biz Möhlətlə bir-birimizin üzünə baxdıq, dərs hissə müdirimiz də bizim üzümüzə.

— Bəlkə də belə qardaşlar olmayıb, — dedi. — Amma belə dillər olub.

Elə bil müəllim hansımızın dilimizi kəsib atmaq lazım idisə, onu bilmək istəyirdi.

Başımızı aşağı dikdik.

Möhlətlə aramız dəydi. Sonra o mənim üstümə atdı ki, qara xununu sən qopartdın, mən də onun üstünə atdım ki, sən dedin. Bunu Səlim kişi də bildi, mənim anam da.

Anam bərk danladı, sonra da gözləri doldu.

— Ürəyin qarpız istəyir, de qarpız alım. Möhlətin atası da danladı:

— Sənə yaraşarmı bu boyda bostanımız ola-ola, qoşulub ona-buna gedirsən oğurluğa?

Bostançı Fərəc sonra deyibmiş ki, Qiyamdan görürəm. Möhlətgilin öz bostanları var.

Ertəsi gün anam məni Pirliyə tək buraxmadı. Qorxdı ki, uşaqlar döyüb-eləyərlər. Fatmanisə xalaya deyibmiş. Sonrakı söhbətlərindən anladım. Amma mənimlə getməsinə başqa ad verdi:

— Xalfalıda un danışmışam. Gedib onu alıb gətirirəm.

Yolumuz qəbristanlığın içindən keçirdi. Bir qəbir daşını güllələmişdilər.

— Anan ölsün, qabaqdakı vaxtlar olsaydı, indi sizin də aranızda girmişdilər. Möhlətlə səni düşmən eləmişdilər.

Qəbristanlıq qaldı arxada. Qəbir daşının söhbəti anamın dilində gəldi... gəldi düz kəndəcən.

S ö z ə q ü v v ə t

...Məni təzə köçürmüşdülər. Atan dəmir yolunda işləyirdi. Körpünün qulağındakı budkada olurdum. İstilər düşmüşdü. Kişi özü gedə bilmədi. Məni bacısı uşaqlarına tapşırırdı. Dəllək Qurbangilin, Avdıkərim dayıgilin külfəti ilə yaylağa göndərirdi. Sən boynumda idin. Dilicanın üstündə dəyələr quruldu.

Atan həftədə bir dəfə xurcinun iki gözünü də doldurub arandan yer-yemiş gətirib gəlirdi, mən də onlardan paylayırdım dağlılara. Aran payı şirin olur.

– A Nabat, heç özün yedin? – Atan həmişə soruşardı.

– Mən uşaq deyiləm ha?

– Sən də mənim uşağımsan. – Rəhmətlik kişi sataşırırdı mənə. Dəyənin qabağında oturub söhbət edirdik. Qəlyan kişinin damağından heç düşməzdi. Gördüm bir çoban yüyürüb özünü dəyəyə saldı.

– Alməhəmməd dayı, vurdular Kərimi.

– A bala...

Kişinin qəlyanı ağızından yerə düşdü. Əyilib göturdüm.

– Saxla, a Nabat, bu saat gəlirəm.

– Meyiti qalib sürünün altında...

Qəlyan mənim əlimdə tüstülənə-tüstülənə qaldı.

Kərim iraq sənin canından, bir az səndən qıvraq olardı. Quzuya gedirdi. Yetər adlı bir qızı istəyirdi. Qız da onu. Qızı vermədilər. Getdi ayrı oğlana.

Biz yaylağa gedən ilisi qayınatası gəlini götürüb külfəti ilə bərabər dağa gəlmişdi. Gecə yaylaqda gəlin tumanını yuyub asır çəpərin üstə. – Dan üzü qalxıb götürərəm, – deyir. – Dağ yeridi kimdi görən. Dan üzü qalxanda görür tuman yerində yoxdu.

Kərimdən görürlər.

Əvvəlcə gəlini qayınatası saçlayır. – Adımızı-sanımızı yerə soxdun, – deyir. – Gəlinin də tumanı yoxa çıxarmı? Sən onu çəpərin üstə sərməmişən. Özündən düzəldirsən. Tələsiyibsən, tuman da hardasa yadından çıxıb qalıb... Dayan bir?!

— Dərdin alım, bunları sənə heç danışmağım düzgün deyil. Söz gəldi, saxlaya bilmədim. Bir də sən ağıllı oğlansan. Hər şeyi düzgün başa düşürsən.

Anam deyəsən "tuman" sözünü işlətdiyi üçün pərt olmuşdu. İstədi elə buradaca kəssin. Daha gec idi.

Anam məni qız kimi böyüdüdü. Yanımda heç bir artıq söz danışmaz, kişilərlə oturub-duranda da qısqanardı.

— A bala, kişilər hər söz danışır. Sənin onların yanında nə işin...

Tez çağırardı evə. — Heç oğlanlara da qoşulma, — deyərdi. — Otur kitabını oxu.

Axırda oğlanlar da bəzən mənə "qız Qiyam" deyirdilər. Nə onlara qaynayıb-qarışa bilirdim, nə anama. Qız təbiətli böyüyürdüm. Hər şeydən küssürdüm: mənə gec cavab veriləndə, üzümə haqsız soyuq baxılanda və s. Anam özü də bir dəfə demişdi: — Dərdin alım, lap qız kimisən, hər şeydən küsürsən. Ürəyin qız ürəyidi. Bilmirəm sənin axırın nə olacaq.

Anam kirmişdi. Deyəsən, söhbətinin ardını danışmaq istəmirdi.

— Sonra nə oldu, ana? Gəlini öldürdülər?

— *Gəlini əri də döydü. Bədəni gömgöy kəsilmişdi. Ürəyi getmişdi. Qaynatası eşidəndə cin vurdu kişinin başına. Kərim sürünün dalındaymış. Gedib oradaca gülləylə vurur gədəni.*

Dağda atılan güllənin səsinə aranda eşitdilər. Ölü səsi yeyin olar, — deyirlər, dərdin alım. Hamı bildi. Qonum-qonşu gəlinin üzünə su çiləyirdilər ki, ayılsın, ayılmırdı. Bihuş olub qalmışdı.

Gəlinin qaynatası xəbər göndərdi ki, gəlib atanası bu leşi mənim qapımdan rədd eləsinlər.

Kişi dəyəyə çəkilib qəlyan tüstülədirdi.

Ağbirçək arvad gəldi. — Məni onun yanına aparın, — dedi. — Düz kişinin yanına.

– *A Murtuz qardaş, sizin naxırda ala inək varmı?*

– *Var.*

Kişi acıqla cavab verdi. Az qaldı yazıq arvada da bir güllə vurub hirsini soyutsun.

– *Onu gətirin kəsin. Dan üzü o ala inək xalxaldan çıxıb çəpərin yanında ağzında bir əsgə göyşəyirdi.*

Kəsdilər. Gəlinin tumanı inəyin qarnından çıxdı. Tuman da gəlinin özü kimi kəsik-kəsik olmuşdu.

Ağbirçək sonra gəlinin qaynanasına demişdi ki, su başına çıxanda görmüşəm.

Camaat suya döndü. Gəlinin qaynatası el içində rüsvay oldu. El onu daşqalaq elədi.

Kişinin başına hava gəldi. Naxoşlayıb öldü.

Bayaq gördüyün başdaşı o kişininkiydi. Sonralar Kərimin əmisi uşaqları qəbri güllələmişdilər. Təzədən nə olsun, dərdin alım.

Tutluğu keçib kəndə çatmışdıq. Bir doqqazın qabağında idik. Necə gəldiyimi bilmədim. Tat Fərəcin qara xunusu yadıma düşdü. Tezəcə də yadımdan çıxdı.

7

Köynəyimi soyunub yerimə girmişdim. Hələ yuxum gəlmirdi. Anama tamaşa elədim.

Təknəmizi götürüb qoydu taxtın üstünə, mənim ayağımın altında. Xalfalıdan gətirdiyi undan bir çanaq gətirib tökdü təknəyə. Sonra da beş-altı dolça su. Xə-

mir qatılaşınca yoğurdu. Ərsinlə ovcunun içini, əlinin üstünü qazıdı. Xəmirin üstə bir az urva tökdü. Sonra da oduna gedəndə belinə qurşaq bağladığı, soyuqda palto əvəzinə büründüyü isti yun şalını gətirib sərdi xəmirin üstünə. Bir yastıq da qoydu ki, isti olsun. Təknəni basdırdı.

— Di biz yataq. Xəmir də acısın. Obaşdan durub sac asaram, — dedi.

Anamın səs-küyünə mən də oyanmışdım. İri kündələri stola düzüb, üstə də çörək süfrəmizi örtmüşdü. Pəncərədən dan ulduzunu gördüm. Bütün işığı sanki bizim qapımıza səpmişdi. Elə bildim Novruz bayramı axşamında göyə atdığımız lapanın biri heç yerə düşməyib, elə orda yana-yana qalıb. Görəsən, kimin lопасı imiş? Köynəyimi, ayaqqabılarımı geyinib qalxdım. Möhlətginin çəpərləri, doqqazı aydın görünürdü.

Dan ulduzunu bir neçə dəfə görmüşdüm. Həmişə anam yuxudan oyananda o da göydə yanardı. Anam sac asandan sonra sönərdi. Dünyaya qatı bir qaralıq çökərdi.

Yenə göz-gözü görmədi. İndi anamın sacı oldu dan ulduzu. Anam sacı qızdırırdı. Kösövləri bir-bir itələdi sacın altına. Anamın qolları da bu dəmdə kösövlərə oxşadı. Elə bildim hər çiyindənən bir kösöv asılıb. Sacın altda odun qurtaranda, o, kösöv qol-

larını odunlara qatıb yandıracaq. Anamın dan ulduzu yanırıdı, yeri işıqlandırırıdı. Sac göyə şox salmışdı. Sonra xoruzlar, beçələr banladılar. Sonra yavaş-yavaş dan yeri söküldü. Günəş doğdu. Dünyada hər şey qızardı. Səlim kişinin ot tayasının üstə qoyduğu palıd kötüyü də. Sonra hamı yuxudan oyandı. Mən də çörəklərimi götürüb getdim satmağa.

Əvvəl evimiz, sonra həyatımız, sonra mən gətdiyim yollar, sonra da bütün qəsəbə anamın buğda çörəyinin ətrinə büründü. Xamralılardan qaratikan kollarının altı bitən bənövşələrin xoş iyi gəlirdi. Meşədəki cökə, fıstıq, söyüd, iydə, yemişan ağaclarının ətrini elə bil bir ağ dəsmalın içində qoltuğuma vurub aparırdım. Elə bil mən kənd yolu ilə yox, yenicə biçilmiş taxıl zəmisinin arası ilə yeriyirdim. Sanki mənim ətrafımda bütün kənd xırman açıb taxıl döyürdü. Güllərin özəklərindən süzülüb gələn ətirli suların, təzəcə dən səpilmiş faraş əkin yerlərinin nəfəsi bir-birinə qarışıb burnuma dolurdu. Dünyanın hər yerindən çörək ətri gəlirdi. Anamın təzəcə bişirdiyi sac çörəyinin ətri.

Elə bil, hamı bundan xəbər tutdu. Tökülüşüb gəldilər. Tezəcə satıb qayıtdım evə.

Sabah yenə bizim qapıda üç ocaq yanasıydı: dan ulduzu, anamın sacı, günəş. Mən də onların yanında: qollarım üstündə isti buğda çörəyi...

Oruc əmigid bizdən üç-dörd ev aralı olurdular. Selponun aşxanasında müdir işləyirdi. Kök, ağır yerləşirdi. Uzunluğu ilə eni o qədər də seçilmirdi. Ayağının biri gödək olduğundan, hər addım atdıqca sağ çiyini çox əyilirdi. Mənə elə gəlirdi: o hər dəfə yıxılır və yenidən qalxıb yeriyir.

Bizim Poyluya qonşu kənddən köçüb gəlmişdilər. Mənim yaşımdan qabaq. Əvvəllər qardaşı uşaqlarını da gətirib yanında saxlayırdı. Sonralar uşaqların dili ilə hamı ona kənddə "Oruc əmi" deyirdi.

Oğlu Cabbarla yaşd idim. Özümüz də lap yaxın olmuşduq. Cabbarın paltosunu köhnələndən sonra anam ucuz qiymətə alıb mənə geyindirmişdi. Yenə gözləyirdim ki, paltosu köhnəlsin. Anam da alıb geyindirsin mənə. Düzü, bu dəfə gözləyə bilmirdim. Cabbara demişdim bu paltonu nə qədər geyəcəksən? Elə elə ki, bir az da mən geyim.

Oktyabrın sazağı başlamışdı. Obaşdan kəndə qırov düşür, arxların qıraqları daha buz bağlayırdı. Cabbarın anası məni çağırırdı: Gəl, apar, — dedi — paltonu. Anan pulunu sonra göndərər.

Yolda geyindim. Kürəyi böyük oldu. Evə, anamın yanına yüyürdüm. Yox idi. Güzgünün qabağına keçdim. Cabbara oxşayırdım. Bir az böyümüşdüm,

bir az da yaxşılaşmışdım. Sonra güzgüdə gördüm paltonun qolunun ağzı, bir qədər də ciblərinin böyrü yeyilib. "Eybi yoxdur" — dedim. Paltonun qolu da, gördüm uzundu. Anam baxandan sonra dedi, ətəyindən bir az qısaltmaq lazımdı. Paltonu düzəltməyə oturdu. Məni Oruc əmigilə göndərmək istəyirdi ki, pulunu danışmışam, apar ver. Zeynəb xala girdi içəri. "Yəqin pulun dalınca gəlib", — dedim. Sonra gördüm anamdan pul götürmür. — Ayrı iş üçün gəlmişəm, — dedi.

Niyə gəldiyini bilmədim. Anamla özləri danışdılar. Sonra Zeynəb xala məni yanına çağırdı:

— Qiyam, qadasını alım, palto necədi?

— Sağ ol, Zeynəb xala, amma Cabbar çox geyib.

Arvad bu sözə bənd imiş. Bərkdən güldü.

— Qadasını alım, Cabbar bilirsən, bizi necə güldürüb? Deyir ciji, sən heç nayran olma. Qiyam elə mənim üstümdə göz olur. Relsin üstündə oturmuşdum, gəlib dedi, cijinə deyərəm. Dur, paltonu xarab eləmə. Sonra uşaqların oynayanda paltosunu çıxarıb atıbmış çəpərin üstünə. Sən paltonu götürüb yaxşıca qatlayıb qoyubsan göy otun üstə. Cabbar deyir ki, ciji, elə bil mən Qiyamın paltosunu geyirəm. Oruc əmin o qədər gülmüşdü, gözündən yaş gəlirdi. Mənə dedi: — Paltonu apar ver Qiyama, soyuqdu, geysin. Cabbara da bir ayrısını alaram.

Zeynəb xalanın özü danışmış, özü də güldü. Deyəsən, söhbətinin yerinə düşmədiyini hiss edib pərt oldu.

— Qiyam yaxşı uşaqdı. Allahın gözü üstə olsun, — dedi. Amma gec idi. Anam tutulmuşdu.

Poylu qəsəbəsindən hər gün iki dəfə Tbilisi qatarı gəlib keçirdi. Bir səhər, bir də axşam. Qatar gələndə mən də gedib sərini su satırdım. Lap ucuz qiymətə. Yayın istisiydi. Bəzən pulsuz da verirdim. Elə bil vaqondakıların hamısı məni tanıyırdılar. Qatar dayanan kimi tökülüb gəlirdilər üstümə. Vedrənin içindəki sal buzu görəndə növbəyə də dayanırdılar. Sədi dayı da turpunu götürüb mənim yanımda dayanırdı ki, Qiyamın suyu bərəkətlidi, gələn çox olur, yaxşı alver eləsin. Amma elə olurdu ki, bəzən mən suyu turp qiymətinə, o da turpu su qiymətinə satırdı. Vedrəm neçə dəfə dolub-boşalırdı, əynim-başım suya batırdı. Su olurdu. Yalnız şalvarımın cibi quru qalırdı. Pul, qəpik-quruş yığdığım cib. Anam danlayırdı ki, qatar qabağına az get-gəl. Bəzən ondan gizlin qaçırdım.

...Dolçanın getməsi məni bərk yandırdı. İçində də sal buz. Qatar gedənə yaxın vaqonun pəncərəsindən bir əl uzandı. — Yanıram, — dedi. Mən də su verdim. Qatar tərpendi, dolçanı qaytarmadı. O gün nəinki tək bircə o adamın, bütün qatarın dalısınca söydüm. Əlimdə vedrə, dayandım relslərin arasında, qatar

uzaqlarda burulub gözdən itincə baxdım dalınca. "Dolçam getdi", — dedim. Hirsimdən ağladım. Sədi dayı gəlib başımı sığalladı. — Dolça nədir, ondan ötrü ağlayırsan, — dedi. Əlbəttə, o da bilirdi dolçadan ötrü ağlamırdım. Məni aldatdıqları üçün ağlayırdım.

Sədi dayı bir dolça bağışladı. Mənim dolçam hara, bu hara...

İndi öz halal əməyimə, öz qazancıma paltó alıb geyirdim. Kür çayının suyu dönüb mənim paltóm olmuşdu. Paltó məni elə tuturdu, bir dəfə anam demişdi: Atam-anam, daha böyük kişiyyə oxşayırsan. Sonra evdə oturanda da əynimdən çıxartmırdım. Paltóda elə özümün də özümdən xoşum gəlirdi. Sonra, anam, deyəsən dediyi sözə peşman olmuşdu. Daha paltonu əynimdən soyundura bilmirdi. Köhnələr mənim təzəm olmuşdu. Könlümdən hey təzə keçirdi.

Anam elə bil mənim bu xiffətimi duymuşdu.

* * *

Qəsəbədə istirahət günləri camaat bir meydançaya toplaşır, hər kəsin nəyi vardsa, gətirib satırdı. Qonşu kəndlərdən tökülüşüb gəlirdilər. "Yarımka" deyirdilər. Görünür, yarmarka sözünün kəndləşmiş şəkli imiş. Kimi toyuq-cücə, kimi ərik, heyva, tut qurusu, qax, kimi badam, qoz, fındıq, corab, gəbə,

kilim, pal-paltar, kimi mal, qoyun, at gətirib satırdı. Taxıl satırdılar, köynək, ayaqqabı satırdılar. Bəzən pula yox, mala dəyişirdilər. Yerə palaz sərib, bardaş qurub otururdular.

Anam "Yarımkə"dan ayaqqabı aldı. Evimizdə geyindirdi. Ayağımı sıxdı.

— Necədir?

— Lap yaxşı. Ayağımın üstə tikilib. — Anam bir də çintərib soruşdu.

— Düz de...

— Ayağımın üstədi.

Ayaqqabının qırmızı rəngli, təzəcə ilan balaları boyda qıyları çox xoşuma gəlmişdi. Sonra belə qərara gəlmişdim ki, deyəsən, mənim üstümdə, ümumiyyətlə, heç bir şey yoxdu. Anam nə alırsa, ya böyük olur, ya kiçik. Palto bədənime görə yox, gərək bədənime paltoya görə olsun, ayaqqabı ayağıma görə yox, gərək ayağım ayaqqabıya görə olsun.

Anam da sevindi, mən də.

Paltomu da geyib dərəcə getdim. Ayağımın ağrısından müəllimin dediklərindən beynimdə bir şey qalmadı. Axşam evə qayıdanda ayaqqabılarımı çıxarıb çantama qoydum. Evimizə bir az qalmış geyindim. Anam yenə soruşdu, — necədi?

Sonra adət elədim. Ayaqqabılarımı bir məktəbə az qalmış, bir də evə qayıdanda, bir az aralıda aya-

ğıma geyinirdim. Yolları bir növ ayaqyalın gedib gəlirdim. Ayaqlarım soyuğa, istiyə o qədər öyrəşmişdi ki, geyəndə ayaqqabıda, yatanda yorğanın altında darıxırdım.

Havalar isinirdi. İmtahan vaxtlarına az qalırdı. Palto əynimdən çıxmışdı. Mən də birdən-birə hamıdan əvvəl öz gözümdə uşaqlaşmışdım. Ayaqqabını hələ geyinirdim. Təptəzə qalmışdı. Üstünü əsgilə, bəzən cib yaylığı ilə, paltonun ətəyi ilə silər, altını də hər axşam yatanda su ilə tərtəmiz yuyub, sonra da quru əsgilə silib yerimə girərdim.

Ayaqqabılarım hələ çantamda idi. Sürülər yaylağa qalxırdı. Hardasa iri bir qoyun iti, gördüm üstümə yüyürür. Qaçıb ağaca dırmaşdım. Lap yuxarıya. Sürünün gəlib keçməsi bir saatdan çox çəkdi. Dərsə gecikdim. Müəllim danladı.

Bir həftə qoyun sürülərinin ardı-arası kəsilmədi. İtlər üstümə yüyürəndə ağaca dırmaşdım. Elə bil hər gün kitab-dəftərimi qoltuğuma vurub ağaca çıxmağa gedirdim. Sonra da qayıdıb gəlirdim evə.

Əvvəl mən ayaqqabımdan əl çəkmirdim, indi ayaqqabı məndən əl çəkmirdi. Əvvəlcə nazik, uzun ilan balalarına oxşayan qıylar indi əsl ilana dönmüşdülər. Arabir ayaqlarımı sancırdılar.

Anam hamısını başa düşmüşdü. Mən sevindiyimdən onu aldatmışdım. Bəlkə də, bu aldatmaq deyildi.

Uşaqılıq şıltaqlığı idi? Anam üstünü vurmadı. Çust aldı. Yayını keçirdim. Havalar soyuyurdu. Anam görünür, mənə cəza vermək istəyirmiş. Ayaqqabını almırdı.

Sanki bu xiffətini duyub dərslər hissə müdiri mənə məktəbdə, uşaqların içində tərifi etmişdi. Çünki rübün axırında müəllimlər məndən razılıq etmişdilər. Hamıdan yaxşı oxuyurdum. Bunu anam da eşitmişdi. Amma bu barədə mənə bir kəlmə söz demədi. Nə yaxşı, nə də pis.

9

Kitabxanaya isinişirdim. Qocaman kitabxanaçı arvad bəzən mənə öz evindən kitablar gətirir, — oxu, — deyirdi, — oğlum. Bu kitablar indi heç rayon mərkəzində də yoxdu.

O, qabaqlar ədəbiyyat müəllimi olmuşdu. Sonradan maşın qəzasına düşdüyündən səhhətini itirmişdi. İndi burada işləyirdi.

Maraqlı kitabları oxuduqca dəyişirdim. Qəribələmişdim. Daha yoldaşlarımda da yanında darıxırdım. Amma üzə vurmaqdan ehtiyat edirdim. Uşaqların bəzəməsindən qorxurdum. Bir dəfə əlimdə "Kommunist" qəzetini görüb mənə lağa qoymuşdular. — Kənara durun, çantasına yaraşır elə! Savadın qıjqırır, — demişdilər.

İsti yerimin içində kitabxanaçı arvad, bilmirəm heç hardan gəlib yadıma düşmüşdü.

Səhərlər anam bəzən kürəyimi sürtərdi. Anamın ovcunun içi elə bil Hacımərdan dayının Tbilisidən alıb gətirdiyi paltar şotkasıydı. İynə-ıynə. Bir dəfə əlimi sürtdüm. Elə daladı ki! Anamın ovcu da kürəyimi eləcə dalayırdı. Hardansa yadıma bir söz düşdü: Ana, sən qadın deyilsən, — demək istədim. Qadın əlləri kobud olmamalıdır. Sənin ovcun tikan-tikandır.

Fikrimdə hər şey qarışdı. Ürəyimdə xəfif bir payız yeli əsdi. Gördüm doğrudan da mənim anam qadın deyilmiş. Elə bil indiyəcən fikir verməmişdim. Anamın üzü kişi üzü kimi sərt idi. Alnında qırıqlar əmələ gəlmişdi. Sinəsinin açıq yerini səhərin, axşamın ayazı elə yandırmışdı ki, rəngini itirmişdi. Amma gözləri, nuru azalmış gözləri öz odu ilə hələ də ürəyimi isidirdi.

* * *

Əgər qadınlardan ibarət bir ölkə olsaydı, anam hünərdə, fədakarlıqda birinci yeri tutardı. Döyüşkən amazonkalara oxşayırdı. Sərt həyatı da oxşayırdı. Yalnız bircə şeydə ayrılırdı: onların zərifliyi anamda yox idi.

Amazonkaların İsgəndər Zülqərneyinə yazdıqları məktubu bir gün anama oxudum. Olduğu kimi oxudum. Dedim, ana, İsgəndər bu məktubun üzünü köçürtdürüb anasına da göndərmişdi. O, amazonkaların üzərinə hücumu hazırlamış. Onlar bunu bilib böyük şaha məktubla müraciət edirlər. Mən o məktubu oxuyanda elə diqqətlə qulaq asırdı ki, sacayağının üstə qoyduğu nazik tavada mənə bişirdiyi qayğanağın nə vaxt yandığından xəbəri olmamışdı. Yalnız yumurta yanığını qonşumuz duyub anamı çağırmışdı. — Bıy, anan ölsün, qismətin niyə yandı? — deyib həyəətə yüyürmüşdü. Sonra iki yumurtanın qayğanağını çalanda demişdi, o məktubu təzədən oxu.

S ö z ə q ü v v ə t

"...Amazonkaların ən güclüləri və rəhbərləri İsgəndərə cansağlığı diləyirlər. Biz bu məktubu sənin hücumundan qabaq xəbərdarlıq üçün yazdıq ki, sonra buradan rüsvay olub qayıtmayasan. Məktubumuzla sərt həyat tərzimiz, özümüz və ölkəmiz haqqında məlumat veririk. Biz Amazonka çayının arxasında, aralıq bir yerdə məskən salıb yaşayırıq. Torpaqlarımız o qədər genişdir ki, buraya gəlib çatmaq üçün bir il vaxt lazımdır. Çayın isə başlanğıcı yoxdur. Yalnız bircə yolu

vardır. Biz 270 min silahlı qız burada yaşayırıq. İçimizdə bir nəfər də olsun kişi yoxdur. Kişilər çayın o biri tərəfində – ata-baba torpaqlarında olurlar. Biz ilə bir dəfə – Zevsin, Poseydonun, Hefestin, Aresin şərəfinə keçirdiyimiz qurban bayramlarında görüşürük. Bu bayram 30 gün davam edir. Kişilərlə görüşmək istəyən qadınlar bir neçə gün onların yanlarında qalırlar. Təzəcə doğulan bütün qız uşaqlarını onlar özləri tərbiyə edirlər, yeddi yaşa çatanda isə bizim yanımıza göndərirlər. Yadlar bizim üzərimizə hücum edən zaman biz, 120 min qız atlanırıq, yerdə qalanlarımız isə adanı müdafiə edirlər. Düşməni qarşılamaq üçün düz sərhədə qədər gedirik. Bizim arxamızca da kişilərimiz gəlirlər. Bizdən biri yaralansa, o daimi hörmət və ehtirama layiq olur. Əgər həlak olsa, onun ən yaxın adamina külli miqdarda pul mükafatı verilir. Düşmənin meyitini adaya gətirən olsa o qızıl, gümüş mükafatı alır və ömürlük ərzaq malları ilə təmin edilir.

Beləliklə, biz öz şöhrətimiz üçün vuruşub candan keçirik. Əgər biz düşməni qırırıqsa, yaxud onun özü qabağımızdan qaçırsa, ömürlük rüsvay olur. Yox, əgər onlar bizə üstün gəlirlərsə, yenə axırda üstün gələn biz olur. İndi özün bil. İsgəndər şah, elə eləmə ki, sən də o vəziyyətə düşəsən. Düşün və bizə bir cavab yaz. Bizim ordumuz səni sərhəddə qarşılayacaq. Sağlıqla qal... "

Qulaq asdıqca anam elə bil gözəlləşirdi. Qürur hissi keçirirdi. — Nə mərd qadınlar olub, — deyirdi. Elə bil məktubu yazan o idi, ya da onun ulu nənəsi barədə danışılırdı.

Mənim anam da amazonkalar kimi ərsiz yaşayırdı. Sonralar bir müddət mənə elə gəlirdi ki, mənim anam da gözəl amazonkalar nəslindəndi. "Yəqin onun ulu babası ulu nənəsi ilə evlənib, — deyirdim. Zaman keçib, nəsil dönüb, anam onlardan yadigar qalıb".

Anam hərdən deyirdi ki, bu gecə heç yatmamışam. Aranı dağa daşımışam, dağı arana. Mən indi başa düşürdüm: dağı arana, aranı dağa daşımaq nə imiş.

— Dərdin alım, heç səsin çıxmır? Kürəyini nə qədər sürtüm?

Anamın səsi ovcunun içindən yumşaq idi. Biri kürəyimi dağlayırdı, o biri ürəyimi sığallayırdı.

* * *

Mənim anama "Nabat ana" deyirdilər. Hacımərdan dayı da, satıcı da, müəllimlər də, meşəbəyi də. Sanki hamı adət eləmişdi. Mənim anam bütün kəndin anası olmağa başlayırdı.

Toya, yasa çağırırdılar. Çörək bişirməyə. — Əli bərəkətlidir, — deyirdilər. Sonralar heç yerə getmədi. Birinə gedib, o birinə getməyəndə inciyirdilər.

Anam sac asmayanda da ondan sac iyi gəlirdi. Bunu bir dəfə milisioner Ziyəddin demişdi.

— A Nabat ana, səni görəndə xamralı çörəyinin iyi burnuma gəlir, acıram.

Gülüşmüşdülər.

Milisioner Ziyəddinin belində iri qayıq kəməri, qayıq aşırması, tapançası, həmişə təmiz, uzunboğaz çəkməsi vardı. Mən onu elə həmişə çəkməsilənin yanında görürdüm. Ziyəddinin bir ayağı haraya getsə də, bir ayağı daima çəkməsilənin sandığının üstə olardı.

O da silib təmizləyərdi.

Gün aşağı əyiləndə anam süpürgəsini vedrəsinin içinə qoydu, sonra önlüyünün ciblərini yoxladı: boz əsgiyerində idi. Kibrit qutusu da onun yanında. Getdi mağazaya. Mən də onun dalısınca. Satıcıdan icazəsiz-filansız keçdi daxılın dalına. Əyilib aşağıdan bir dolça götürdü. Gedib selponun qabağındakı krandan vedrəsinə doldurdu. Dolçasını yudu. Mağazanın içinə su çiləyib süpürdü. Sonra cibindən boz əsgini

çıxardıb rəfləri silməyə başladı. Satıcı bir-iki dəfə "sağ ol, a Nabat ana" — deyib, sayğacın yerini dəyişdi, dəftər-qələmini rəfdən götürüb daxılın üstə qoydu. Mağaza bir az işıqlandı, bir az gözəlləşdi, bir az da səliqəli göründü.

Mənə elə gəldi ki, təkcə mağaza deyil, bütün Poylu işıqlaşmışdı, yaraşığa, sahmana düşmüşdü. Anamın üzünə baxırdım. Elə bil o, hamıdan gözəl görünürdü.

Sanki mən bir anlıq əsl anamı görürdüm, onun gəlinliyinə tamaşa edirdim.

11

Qızbəs xala, Məsmi, Ballı arvad, Sultan xala anamın şələ dostları, rəfiqələri idilər. Odun yığmağa meşəyə hamısı bir yerdə gedərdilər. Əvvəlcə bir-birinə xəbər göndərərdilər. Hazırlaşardılar. Anam məni göndərərdi ki, Qızbəs xalana de, hazırlaşsın. O, da Ballı arvada, Məsmiyə xəbər göndərərdi. Yol üstən Sultan xalanı çağırardılar. Hərəsi bir çatı, bir dəhrə, ya da balaca əl baltası götürürdü. Meşəbəyi görməsin deyə, bəzən şələlərinin arasında gizlədirdilər.

Çiyindənən təpəsi aşağı asdığı qoşalülə, kürən atının yaxşıca yuyulub daranmış düyünlü quyruğu, yəhərin qaşına keçirtiyi təzə-təzə çatılar, baltalar,

bir də ceyran ayağından dəstəyi olan hörülü qamçısı gözümüzdə meşəbəyini daha da zəhmli göstərirdi.

Həmişə onu atın üstündə görərdik. Elə bil at onun altında, o da atın üstündə bitmişdi. Atdan düşəndə bizim gözümüzdən düşürdü. O saat adiləşirdi. Yəhərsiz, yəhərin qaşındakı çatılsız, baltalarsız, çiyində gəzdirdiyi qoşalüləsiz heç özünə də oxşamırdı.

Anamın dəhrəsini əlindən alandan sonra həm lap zəhmli olmuşdu, həm də gözümdən həmişəlik düşmüşdü.

Anam bir-iki dəfə səhərlər sac asanda ona xamralı göndərdi, könülsüz verdi. Mən də könülsüz apar-dım.

— Özü dili ilə istəyib, — dedi. — Zəhrimarı olsun, apar. Bu zəhrimarı hər dəfə aparanda, onun üzü güldü, eyni açıldı.

Anam belinə şal bağlayırdı ki, şələsi sürüşüb düşməsin. Sağ, sol çiyinlərindən çatını iki-üç dəfə aparıb gətirirdi. Paraşütçüləri kinoda görmüşdüm, onlara oxşayırdı. Elə bil o da təyyarədən atılmaq üçün hazırlayırdı. Onların da paraşütü anamın şələsi boyda olurdu. Sarınırdılar. Bir dəfə demişdim, bərk gül-müşdülər. Beş qadın — beş paraşütçü kimi yola düz-lürdülər. Yaxından yox, bir az uzaqdan baxanda oxşayırdılar.

Ballı arvad danışan deyildi. Sakit, başıaşağı arvad idi. Çox vaxt razılığını başı ilə bildirirdi. Odun şələsinin altında da, evdə də daima gözündən gülüm-səyirdi. "Hə", "yox" deyəndə də başı ilə deyirdi. Ərinin köhnə gödəkçəsini geyirdi, başına qara yun şal örtürdü.

Məsmi Ballı arvadın tam əksinə idi. Çox danışır, özü də yaman mübahisə sevirdi. Ucadan danışdığı üçün boğazının damarları çıxırdı. Bir də görürdün heç şey üstə acığı tutdu. Amma elə oradaca yadından çıxırdı. Hamı onu ürəyiyumşaq, rəhmdil tanıdığından acığı tutanda, kiminsə üstünə qışqıranda heç məhəl qoymurdular. Öz-özünə deyib kiryirdi. Kənddə heç kəsi yox idi. Atamın sağlığında bizimlə qonşu olub. Anamla rəfiqəlik eləyib. Deyirdi anandan çox sənə mən baxmışam. Bu "taxta" qollarımın üstə yatızdırıb, oyatmışam.

Dəmir yolunda işləyirdi. Perronda qoyulmuş fənərlərin şüşəsini silib-təmizləyirdi. Darıxanda tez-tez bizə gəlir, mənim dəcəl uşaqlığımdan şirin-şirin danışdı. Söhbətinə qulaq asmayanda, ya da arada kəsəndə acığı tuturdu.

Qızbəs xala mənə həmişə "dərdin alım" deyirdi. Rəngi bozarmış qara kələğayının altından ağ saçları üzünə tökülürdü, o da bir əli ilə hey yuxarı qaldırırdı.

Arıq, ortaboy arvad idi. Qızı Gülsəfa ilə bizim qapıda bir yerdə oynayır, məktəbə də bir yerdə gedib-gəlirdik. Gülsəfa mənə bir dəstə qızılgül bağışlamışdı. Mən də gətirib onu yarımkiloluq bankamızın içinə qoyub su tökmüşdüm. Sonra qənd də tullamışdım ki, solmasın.

Sultan xalanın yanaqları qırmızı olsa da, heç ona yaraşmırdı. Bir dəri idi, bir sümük. Amma şələsini götürəndə birbaşa meşədən evəcən gəlirdi. Dincini yəqin evdə almış. Anam selpoda süpürgəçi idi. Sultan xala da məktəbdə. Şirindil arvad idi.

Mən tək deyildim. Qara pişiyimiz, toyuq-cücələrimiz də mənimlə birgə qaçar, anamı doqqazda qarşılarıq. Arvadlar gülüşərdilər. Pişiyimiz quyruğunu qaldırıb anamın ayaqlarına dolaşar, toyuq-cücə anamın ətrafına dən kimi səpilər, mən də dəhrəsini əlindən alardım...

12

Bu dəfə hamısının əhvali-ruhiyyəsi yaxşı idi. Mən də onların yanında. Meşə yolunda. Yarpaqlar tən ortasından ikiyə bölünmüşdü. Çəməndəki otların hamısı bir boyda böyüyürdü. Günəbaxan gün çıxandan gün batana kimi hey günəşə doğru əylirdi...

Bunları ucadan dedim. Elə bil buna bənd idilər. Qızbəs xala ağ saçlarını yığdı.

— A Qiyam, gəlsən sənə bir sual verim, dərdin alım?

— Ver, — dedim.

— Bir pud qurğuşun ağır olar, ya bir pud pambıq?

— Əlbəttə, qurğuşun. — Düşünmədən cavab verdim. Gülüşdülər. Sonra özüm də başa düşdüm ki, pud elə puddu. Amma gec idi, uduzmuşdum.

Sultan xala çantasını belindən açıb iydə ağacının üstə atdı. Birdən ağacdən sanki beş-altı su ilanını asılı qaldı. Bir az yellənib dayandılar. Dərindən nəfəs aldı. Elə bil kimsə onu tutub bərk-bərk sıxmışdı. Kiminsə əlindən çıxıb qaçmış adamlara oxşadı.

— Həmişə sənə əlində kitab görürəm. De görüm elə kitab olarmı, oxuyasan, heç qurtarmaya?

— Yox elə kitab olmaz. — Düşünməyə dəyməzdi. Asanca cavab verdim.

— Bəs sən anan yol boyu şirin-şirin hey danışır. Meşədə danışır, evdə danışır. Bə niyə qurtarmır?

— Nə danışır, mənə anam?

— Özünü. Dərdin alım, Nabat bacının özü başdan-ayağa kitab deyilmi?

Düz deyirdi. Anam bütöv bir kitab imiş. Onu mən də oxuyurdum. Heç ağıma gəlmirdi. Oxuduqca qurtarmayan kitab anam. Məsmi sözə qarışdı.

— İndi ki, belədi, qoy Qiyam mənim də sualıma cavab versin, — dedi.

— Uzun bir ağacı dəhrə ilə ikiye böldü. Artıq budaqlarını daradı. Elə bil budağı yox, skelet olmuş bir öküzün uzun bel sümüyündəki qabırğalarını qırıb tökdü. Şələsinin üstə qoydu.

— A Qiyam, elə eləmək olarmı ki, qarpızın içində heç çiyid olmasın, hamısı özək olsun?

Qara xunu yadıma düşdü. O qədər çiyidi var idi ki! Anam bir ağacı ayağının altı salıb sındırdı. Yəqin o da mənim qara xunu macərəmi xatırladı. Mən sualın cavabından daha çox, qara xunu barədə düşünməyə başladım. Möhlətlə də aramız sərinləmişdi. Lap soyuq idik. İstədim burdan qayıdan kimi gedim onun yanına. Deyim ki, barışaq.

Məsmi özü öz sualına cavab verdi. Səbri çatmadı.

— Rəhmətlik Alməhəmməd qardaş danışdı. A Nabat bacı, yadına gəlirmi?

Anam xatırlamırdı.

— Kişi deyirdi ki, tağ çiçəyini tökəndən sonra üstə xırda tumurcuqlar əmələ gəlir. Gərək onda tağı yarıdan kəsib təzədən basdırasan yerə sonra su verəsən. Ordan da o yana bitə. Onda qarpız çiyidsiz olur, hamısı özək.

Mən təkləndim. Anamın üzünə baxdım. O da başı ilə Məsminin sözünü təsdiqlədi.

— A qızlar, mən qaldım. — Ballı arvad "qızlar" dedi. Anam da, Sultan xala da, Məsmi də birdən dönüb gözümdə bir anlığa qız oldular. Elə gözəlləşdilər, elə şuxlaşdılar ki! Əyinləri-başları da dəyişdi. Birdən beş qız elə bil harayasa yüyürdülər. Güldülər, sevindilər, hörükləri bir-birinə dolaşdı. Qaçdılar, qaçdılar. Yanımda yalnız səsləri qaldı. Bir də gördüm özləri də dayanıb yanımda.

Mən onlara adicə gözlə baxırdım. Anamın şələ yoldaşları kimi. Ürəklərində nələr varmış!

Bu gün elə bil mənim biliyimi yoxlayırdılar. Sanki bu gün mən onlarla birlikdə meşəyə odun yığmağa yox, imtahan verməyə gəlmişdim. Hərəsi məktəbdəki müəllimlərimdən birinə oxşamağa başlayırdı.

— Dərdin alım, a Qiyam, kişi xeylağı yerindən əvvəlcə hansı ayağını atar, arvad xeylağı hansını? Fatmanisə xalanla Səlim kişiyyə addımlarını atanda fikir veribsənmi?

Arvadlar özləri mat qaldılar. Bir-birlərinin üzlərinə baxdılar. Yad kimi. Elə bil sual mənə deyil, onlara verilmişdi.

— Sən, maşallah, oxumuş uşaqsan. Gərək biləsən. Amma bu, kitablarda yoxdu ha...

S ö z ə q ü v v ə t

Bir comərd olur. İgid. Gətirib onu düşmənin qapısına gözətçi qoyurlar. Bir gün bir arvad gəlib qapıdan keçmək istəyir. Yalvarıb-yaxarır. – Xahişə, şikayətə gəlmişəm, – deyir. Nəhayət, icazə verir. Arvad addımını atan kimi comərd belindəki xəncəri çıxarıb onu öldürür.

Comərdin düşməninə xəbər çatdırırlar ki, sənin yanına şikayətə, xahişə gələn arvad xeylağını gözətçin öldürüb. Tez onun ölümünə fərman verilir. Comərd özünü sındırmır. – Öldürün deyir. Amma arvadı da soyundurun. O kişidir.

Comərdin dediyi düz çıxır. Kişiymiş. Üstə də silah. Gedirmiş düşməninə öldürməyə.

Gözətçidən soruşurlar: hardan bildin? Cavab verir ki, tərpanəndə əvvəlcə sağ ayağını atdı. Bildim ki, arvad deyil, kişidir. Arvad xeylağı olsaydı, sol ayağını atardı.

Comərddi buraxırlar.

Növbə anamın idi. Bir söz demədi. Hamısı şələsini yığışdırıb düzəldilər yola. Mən elə bil meşədən anamla odun yığmaqdan yox, imtahandan qayıdırdım.

Onlar da bir məktəb imiş.

Anam yenə sabah tezdən oduna gedəsiydi. Dəh-rəni itiləyirdi. Gəldim yanına.

— Meşəbəyi hansı kənddəndir, — dedim — ana? Cavab vermədi. Axşamüstü özü məndən soruşdu:

— Meşəbəyinin kəndi nəyinə lazımdı?

— Nə bilim, elə-belə.

Yox, anam bilirdi ki, meşəbəyidən mənim zəhləm gedir. Elə-belə deyil.

— Qaçaq Kərəmin adını eşidibsənmi?

— Kimdi, ana? Hardandı?

— Meşəbəyi olan kənddən. Onu hamı tanıyır, dərdin alım.

Anam özünə çay süzmüşdü. Qənd götürdü, batırdı stəkana, çayından bir udum aldı.

S ö z ə q ü v v ə t

Kərəm camaatın əlində-ovcunda olana göz dik-məzdi. Əl tutardı. Bunun üstündə Kərəm ağalıqla vu-ruşub çöllərə düşdü. Öz qardaşlığı ilə düşmən oldu. Sö-züm onda deyil. Qeyrətli adam idi.

Kərəmin igid adını ləkələmək üçün sonra bir dəstə yolkəsən camaatın canına daraşdı. Kimin əlində, xur-

cununda nəyi olurdusa, soyurdular. Alırdılar əllərindən. Bu xəbər bir gün gedib Kərəmin özünə çatır. Kərəm atını minir, yoldaşlarını yığır başına, çıxır o qulduru axtarmağa. Amma tapa bilmir. Bir gün meşənin ağzında, yolun talaya çıxacağında qabaqlarını kəsirlər. – Dayanın! – deyirlər. – Hamınız atdan tökülün! Nəyiniz varsa, yığın bizim xurcunlarımıza.

Kərəm də, yoldaşları da mat qalırlar. Bu necə işdi?

Kərəm dözməyib soruşur: siz kimsiniz? Onlardan biri qaraqabaqlısı Kərəmin üstə acıqlanır ki, artıq-əskik danışma. Nə deyirlər, tez əməl et. Hamınızı xan-caldan keçirərəm!

Kərəm bir də soruşur:

– Siz kimsiniz? Bizim heç kəslə işimiz yoxdur. Ya-taqlara gedirik. Kürün o tayına. Çobanlara azuqə, pal-paltar aparırıq.

– Qabaqdakının acığı tutur. Az qalır Kərəmə qamçı vursun.

– Əyə, nə çox ağartdın! Mən Qaçaq Kərəməm! İndi eşitdin?

Kənardan biri üstünə qışqırır:

– Eşitməmişən, köpəyoğlu!

Kərəm barmağını dişləyir. Kərəm "Kərəm"ə rast gəlmişdi.

– Kərəmin adını eşitmişik. O heç kəsi söyməz, yol kəsməz. Belə də qışqırmaz. Elə bil öz səsinə özün valeh olubsan.

Kərəmin yoldaşları istəyirlər əl-qol atsınlar. Kərəm özü keçir qabağa.

O biri dəstənin qabağındakının acığı tutur.

– Əyə, sənə demirəm Qaçaq Kərəməm!

Kərəm dözmür. – Qaçaq Kərəm belə qələt eləməz, – deyir. – Qaçaq Kərəm mənəm.

O biri yerində donub qalır. Dili topuq çalır. Atdan düşür. Kərəm də düşür.

– Bizi qarışıq düşməmək üçün, gərək birbirimizdən fərqlənək.

Hamısı Kərəmin qərarını gözləyir. Quldur Kərəm Qaçaq Kərəmi yaxşı tanıyırdı. Bilirdi ki, yaman yerdə axşamlayıb. Camaat onun əlindən zara gəlmişdi. Quldur Kərəm elə bilirdi Qaçaq Kərəm daha İrana keçib, burda yoxdu. İstəyir qəfildən Kərəmi vursun. Kərəm aman vermir. Onun qulağının ikisini də kəsir.

– Qoy indən belə mənə Qaçaq Kərəm, sənə də Kərə Kərəm desinlər, – deyir.

Bərk güldüm. Anam da güldü.

— Gərək bu meşəbəyinin də qulağını kəsəydilər, adı "kərə" meşəbəyi qalayıdı, — dedim.

Günortaüstü qapımıza kəl arabası gəldi. Odunu çatı ilə bərk-bərk bağlamışdılar. Arabaçını nə anam tanıdı, nə mən. Kəllər düz qapımızın ağzında dayanırdı. Ucaboy bir oğlan sıçrayıb düşdü aşağı.

— Salam, a Nabat ana! — dedi.

Sonra məndən su istədi. — Ciyərim yanır, — dedi.

Yüyürüb su gətirdim. İçdi. Qalanını başından aşağı tökmüşdü ki, meşəbəyi atın belində doqqazdan içəri girdi. — Yəqin arabaçının dalınca gəlir. Tutacaq... — Anam öz-özünə deyindi.

Dolça əlində quruyub qaldı. Arabaçı da tərpmədi, anam da.

— Niyə belə baxırsan, a Nabat ana? — Meşəbəyi güldü. Yenə atından düşmədi.

— Arabanı sizin qapıya boşaltdıracam. Bir-iki ay oduna getmə. Dincini al. Çörəklərdən bişir. Evdə səhər-səhər sənin çörəyini ikiyə bölürəm, a Nabat ana, meşənin ətri gəlir. Gedirəm, meşəni gəzirəm, hansı ağacın altından keçirimsə, görürəm onlardan da sənin bişirdiyin çörəklərin ətri gəlir. Vallah bu dəfə gördüm heç kişilikdən deyil. Dedim gərək Nabat ananın qapısına bir araba odun boşaltdıram.

Anam elə dayanmışdı, düşünürdüm ki, indicə deyəcək istəmirəm. Meşəbəyi də arabacı ilə birlikdə

qayıdıb gedəcək. Bu qədər odunu bir-iki ay yox, bir il yandırardıq. Arabadakı odunların nə yaxşı közü düşərdi...

— Məni bu qapıya çörək gətirdi. — Elə bil meşəbəyi anamın könlünə dəyməmək üçün bunu dedi. Axı, anam heç vaxt özgənin gətirdiyi odunları öz qapısında yandırmazdı. Odun lazım olsaydı, özü gedib gətirərdi. Onun qapısına niyə özgə gətirib odun tökdürsün...

Meşəbəyinin "çörək" sözü anamı tutdu.

Arabamı boşaltdıq. Anam dil-ağız elədi: — Oturun, — dedi. Çay için.

Tələsirdilər. Getdilər. Onlar elə bil anama odun yox, bir araba fikir gətirmişdilər. İki-üç gün elə fikirli gəzdi. Odunlar elə bil arabadan qapımıza deyil, anamın kürəyinə boşalmışdı. Kəllərin yükünü elə bil indi o çəkirdi. Sanki bir araba odunu onun kürəyinə şələləmişdilər, o da açıb boşalda bilmirdi.

Dördüncü gün mənə hər şey aydın oldu. Qızbəs xala, Sultan xala, Ballı xala, Məsmi bizə gəldilər. Odundan hərəsi bir əl arabası doldurub apardı öz qapısına. Anam yüngülləşdi, eyni açıldı, deyib-güldü.

Meşəbəyinin gətirdiyi bir araba odun bir-iki aya, bir ilə yox, dörd günə qurtardı. Amma anamın odun şələləri heç qurtarmadı. Həftələrə, aylara, illərə çəkirdi.

Təkərlərin izləri qapımızda bir araba odundan çox qaldı. Anam həyətimizə su çiləyib süpürəndə o izlər lap aydınca görünürdü.

15

Anamdan heç şeyi gizli saxlamırdım. O saat gəlib deyirdim. Deməsəydim, anam özü sonra bilsəydi, inciyirdi. Xoşuna gəlməyən iş görsəydim, cəzalandırırdı.

Kürün bulanıq vaxtında uşaqlara qoşulub o taya, sonra da o taydan bu taya keçdiyimi anama demişdilər. Elə bilirdim xoşuna gələcək, oğlum hamının oğlunu ötüb keçir, Kürü bəzən qırdırma gəlib, — deyəcək. Belə olmadı. O məni izləyə-izləyə gəlib, soyunub Kürə düşdüyüm yerdə tutmuşdu. Uşaqların içində.

— Gözümün ağı-qarası bircə sənsən, a bala. Məni niyə bədbəxt eləmək istəyirsən? — demişdi. Sonra bərk döymüşdü. Yun çırpdığı çubuqla. Bədənimdə ağacın yeri qalmışdı. Zol-zol. Mən ağlayıb kiryəndən sonra özü ağlamışdı. Mənə demişdi, acığımdan ağlayıram.

Anamı heç vaxt belə görməmişdim. Sonra elə bir həftə, nə bilim, bir ay ərzində hey soruşurdu: haran

ağrıyır? Mən də: — filan yerim, — deyirdim. Özü özünün qarasınca deyiniirdi: — Anan ölsün, əllərim qurusun... Cəzanı alan mən idim, çəkən o. Çubuq mənə dəymişdi, ağrısı öz canında qalmışdı. Elə bil məni yox, özünü döymüşdü. Bəlkə də, özü döyülsəydi, belə ağrımazdı.

* * *

Anam arabir bacılarımdan danışsa da, ürəyim qızdırdı. İnciyirdim: niyə gəlib məni yoxlamırlar? Böyük oğlan olmuşam. On iki yaşa keçirdim. Anam danlayırdı; elə demə yəqin işləri, gücləri var, gələ bilirlər. Qardaş-bacı mütləq bir-birini axtarıb tapacaq. Ya sən onları, ya da onlar səni.

Elə sanırdım ki, onlar başqa qitədə yaşayırlar. Doğma olduqları qədər də yad idilər. Axı, üzlerini hələ görməmişdim. Böyük bacım rayonumuzun ucqar kəndlərinin birində, ortancıl bacım da başqa bir kənddə yaşayırdı. Kiçik bacım şəhərdə. Kəndlərin, şəhərlərin adları get-gedə mənə doğmalaşdıqca, bacılarımın adları yadlaşırdı.

Anam yanılmamışdı. Kiçik bacım məni axtarırdı. Adam göndərmişdi. Məni evlərinə apatdırdı. Zolaq-zolaq xurcunumuzu da özümlə götürdüm. Anam fəsəli, qatlama bişirmişdi. Bacımın ərinə bir cüt isti

corab toxumuşdu. Xoruzumuzun ikisini də kəsdirib soyutma bişirmişdi. Bir kasada motal pendiri, o biri kasada kərə — camış yağı göndərmişdi. Beş-altı dənə yaxşı xamralı.

Cabbarın köhnə paltosunu geyinmişdim. Ayağında isti yun corab, pustal. Başında günlüyünün kartonu bir balca əzilmiş boz şapqa vardı. Mən özümü görmürdüm. Məni bacımgildə olan bir qız görmüşdü. Bacımın ərinin qohumu idi. Onlarda qalıb oxuyurdu. Mənim bacımgilə gəldiyimi sonralar lağa qoyub danışırdı. Gülürdü. Məni də güldürürdü. Mən qapıdan qardaş kimi yox, qərib bir adam kimi girmişəm. Döyükbü divarlara, tavana baxmışam, sonra da əyri günlüyümün altından düz qızın gözünün içinə.

* * *

Biz bacı-qardaş görüşmüşdük. Evin ortasında qoyulmuş qabaq stolunun ətrafında oturmuşduq, o mənə baxırdı, mən də gah divara vurulmuş bacımın ərinin şəklinə, gah bu biri divarda atamın şəklinə, gah da aşağı yerə. Bir müddət ikimiz də lal-dinməz dayandıq. Elə bil kimsə bizi məcbur eləyib bu stulda oturtmuşdu. O məni tanıya bilmirdi, mən onu. Doğma ikən yad olmuşduq. Lakin bir-birimizi tanımaq istəyirdik. Bizim bu vəziyyətimizi kənardan müşahi-

də edən olsaydı, gülməkdən özünü saxlaya bilməzdi. Biz gülüşlə kədər arasında, bir anlıq çəkisizlik vəziyyətində qalmışdıq. Mən elə bilirdim ki, gözüm alacalanır. Gülən, mənə qınayan olmasaydı, stuldan durub qaçardım. Anamın qucağına kimi qaçardım və doyunca ağlayıb özümə gələrdim. Nə o deyə bilirdi: mən sənə bacınam, nə mən deyə bilirdim: mən sənə qardaşnam. Aramızda stolun üstü boyda bir yer vardı. Amma mənə elə gəlirdi, mən qışqırsam o eşitməz, o qışqırsa mən. Bir-birimizdən çox uzağıq.

Qardaş-bacı bir-birinə oxşar, — deyirlər. Onun üzündə oxşarlıq axtarırdım. Deyirdim bax, qaşları qaşlarıma oxşayır: çatmadır, qalındır. Gözlərimiz də; onunku da aladır. Saçlarımızın rəngi də şabalıdı rəngində: məninki kimi.

Mən əvvəl bir idim, indi elə bil iki olmuşdum. Atama da oxşayırdım. Onu da üstə gəlsəm, olurduq üç.

Bacımın əri, bacımgildəki qız da mənə hörmətlə baxırdılar.

Bacım aş bişirdi. Stolun üstə mənəim hələ dadını bilmədiyim, adını eşitmədiyim çoxlu şeylər düzdülər. Gözəl, qəşəng stəkanlarda çay içdik.

Bacımın əri milis işçisi idi. Köynəyinin yaxasında petlislər, onların da üstündə bir qızımızı "şpal". Tapançasının iki-üç qoburu var idi. Biri asılıqandan asılmış aşırma kəmərini üstə həmişə boş olardı.

Tapaңçasını da belində yox, səhərlər yuxudan duranda yatağının altında görmüşdüm.

Bacım yenə gözəl stəkanlarda çay süzdü. Elə bil mənim bu stəkanlardan xoşum gəldiyini duymuşdu. Şamama xala da gəldi. Bacımğilin qonşuları. Gü-lərüz arvad idi. Birnunun yanındakı balaca qara xalı onu daha da mehriban göstərirdi. Bacımğillə bir evli kimiydilər. Gəlib mənimlə tanış oldu.

— A Səriyyə, gözün aydın, nə yaxşı qardaşın var, — dedi. — Xoş gəlibsən. Daha həmişə gəl-get.

Bu sözləri elə istiqanlıqla dedi ki, elə bildim bir ildi Şamama xala ilə oturub söhbət eləyirik. O saat isinişdim. Şamama xala da, yeznəmizin qohumu qız da diqqətlə qulaq asırdılar. Qızın üzündə, gözlərinin altında bir az çili vardı. Elə bil anam bizim toyucücülərə darı səpəndə ovcundan tökülüb bir az da bu qızın üzünə səpilmişdi. Boynu, buxağı dümağ idi. Saçlarını iki yerə ayırub səliqə ilə daramışdı, qısa hörüklərinin ucuna ağ lent bağlamışdı. Ağ kofta geyinmişdi. Ortadakı düymə hey açılırdı... Bir əli həmişə açılan düymədəydi. Düymə açılan kimi ilgəyə düymə əvəzinə mənim gözlərim bağlanırdı, o cəld mənim ala gözümü açıb təzədən ağ düyməni bağlayırdı. Bunu hiss etdiyindənmi, yoxsa nədənsə, üşüyürəm deyib, boy-nuna isti şal saldı, bütün bədəninin yarısını örtüdü.

Kiçik bacım atam öləndə səkkiz-doqquz yaşında qalıbmış. Bir az mənim anamın yanında yaşayıb. Məni qucağına alıb gəzdirib. Oynadıb. Mənim balaca anam olub. Sonra böyük bacımın yanına gedib.

Əri bir az yaşca böyük olsa da, gözəl insandı. Hələ uşaqları olmurdu. Nə vaxtsa, bacım gildə olanda anam ona don tikib göndərib. Bacım indi onu danışır. Ərə getdiyini eşidəndə anam öz barmağından gəlinlik üzüyünü çıxarıb göndərib ki, bu da qardaş payıdı.

Bacım indi də onu danışır.

Şamama xala bərk tutuldu. Çilli qız çiyinə saldığı şalın ucu ilə gözlərini sildi. Ürəyiyumşaq imiş.

"Anam görəsən bunları mənə niyə danışmayıb", — ürəyimdən keçirdim. Yəqin hələ məni uşaq sayır. Amma mən anamın düşündüyü qədər də uşaq deyildim. Çox şeyi başa düşürdüm. Bacılarımdan isə həmişə danışır. Bacılarımdan özləri yox, sözləri mənimlə birgə böyüyürdü.

Bacıma qaynayıb-qarışır. Bəlkə də qan çəkirdi. Yeznəmin qohumunun, bu çilli qızın ürəyi yumşaq olsa da, özünü ağır aparırdı. Bir söz deməyə cəsarətim çatmırdı. Lakin bir gün açılışdı. Bacım gilin su kranı mətbəxlərində qoyulmuşdu. Qapını örtüb əl-üzümü yudum. Oradan da tualetə keçdim. Birdən gözüm yuxarıdan aşağı sallanan zəncirə sataşdı. Ucunda ağ mərmerdən şümal bir dəstəyi vardı. Maraqlandım.

Əlimlə tutdum. Sonra aşağı çəkdim. Haradansa su elə səs-küylə töküldü ki, düzü həm qorxdum, həm də peşman oldum. Dedim yəqin evi su basacaq. qaçdım qıza dedim. Dedim ki, bilmədim. Su evi basacaq. Qız da güldü. Onun gülüşü ilə hər şey sakit oldu.

— Suyu açıb buraxmışınız. Töküldü, qurtardı. Burada nə var ki? — Son sözünü deyəndə özünü gülməkdən saxlaya bilmədi. Mən qızarmışdım. Amma ürəyimdən keçirdi ki, kaş bir də danışıydı, səsini bir də eşidəydim. Xoşum gəlmişdi. Danışdı.

— Çay süzümmü? Çay içirsinizmi?

Evdə ikimiz idik. Yeznəm işə, bacım bazara getmişdi.

— Süzün, — dedim.

Gözlərindən güldü. Özümdən xoflandım. Deyəsən, yaxşı demədim. Gərək "çay tökün" deyəydim. Yox, gərək "çay verin" — deyəydim. Bəlkə, elə-belə başımla işarə eləyəydim? İşləri korlamışdım. Yoxsa, o niyə güldü, görəsən?

Çay süzüb gətirəndə gördüm, pis deməmişəm. Stəkanı düz qabağıma itələdi. Ayaqlarının ucunda yeriyib gəldi. Hansı aşığınsa bir misrasını yadıma saldı. "Elə gəl, elə get, yol inciməsin". Elə bil həmin bu misranın üstü ilə yeriyib gəldi. Heç yol da incimədi. Mənimlə üzbəüz oturdu. Əlinə kitab aldı. Sonra nə o dindi, nə mən. Gözüm kitabın üz qabı-

ğına sataşdı: "Kratkiy slovar filosofii".

— Bu kitabı keçirsiniz?

— Bəli.

— Filosofii... — Yaxşı oxuya bilmədim. Hecalamağa başladım. Qız pərt oldu. Kitabı əlində tutsa da kitabı yox, məni oxuyurmuş, iki-üç dəfə oğrun baxdığını görmüşdüm. Pərt oldum. Qaytarıb yerinə qoydu. Yeznəmin kitablarından imiş.

Ömrümdə ilk dəfə belə öz-özümə tərlədim.

— Çayınızı niyə içmirsiniz?

Çayı içdim.

— Yenə gətirim?

— Sağ olun.

Düşünürdüm, bura şəhər yeridir, gərək özümü elə aparım, gülməli çıxmasın.

* * *

Bacım günortalar adətən kotlet, yanında kartof verirdi. İkisini qoyanda birini yeyib süfrədən çəkirdim ki, doydu. Qız bir dəfə eşitdirmişdi: yaman az yeyən oğlandı. Ondan sonra lap az yeyirdim. Amma hər dəfə çörək yeyəndən sonra aşağı düşürdüm və bir azdan qayırdım. Bacımğilin evlərinin yanındakı bağın dalında yaxşı ət qutabı satırdılar. Anam verdiyi puldan gedib ət qutabı alıb yeyirdim. Do-

yandan sonra qayıdıb gəlirdim evə. Evdə birinci qız şübhələnmişdi ki, niyə bu hər dəfə çörək yeyəndən sonra aşağı düşür?

Bu dəfə də az yedim. Yaxşıca iştaha gəlmişdim. Düşdüm aşağı. Bağın dalına hərləndim. Beş-altı ət qutabı alıb çəkildim ağacın dibinə. Bir də nə görsəm yaxşıdı? Qız. Dalımca gəlib məni pusurmuş. Bərkdən güldü. Gözlərindən yaş gəlinə. Loxma ağızda elə böyüdü ki, boğazımdan keçmədi.

Qız qaçdı. Mən də bu qərara gəldim ki, daha evə qayıtmayım. Çıxım gedim buradan birbaşa anamın yanına. Qatar onsuz da günortadan sonra gəlir. Bələdçiyə pul verib gedərəm. Anam verdiyi puldan cibimdə qalırdı.

Ağacın altında fikirləşirdim. Yox, getməyəcəyəm. Bacım, qız da yanında gül-gülə gəlib çıxdı.

— A qardaş, qadası...

Gülməkdən özünü saxlaya bilmədi. Birdən üzü qızardı. Elə bildi bütün qonşular onun üstə düşüb deyir: ayıb deyilmi sənə? Bir qardaşın gəlib, ona boyunca çörək vermirsən? Gör gəlib qarnını harda doyuzdurur? Ayıb olsun sənə, ayıb olsun...

Qutabları qoymağa yer tapmırdım. Müttəhim kimi dayanmışdım. Bacımı rüsvay etmişdim. Deyə bilmirdim: — Bacı, vallah, sən günahkar deyilsən. Nə qədər istəsəm, yemək verərdin. Amma özüm utandı-

ğımdan yeyə bilmirdim. Sonra da görürdüm doymamışam, ürəyim sıyrılır. Düşüb aşağıda yeyib gəlirdim. Çox, yeyə bilmirdim. Elə bilirdim, çox yesəm birdən-birə hamınızın gözündən düşərəm. Qorxurdum. İstəyirdim hörmətinizi qazanım.

Şamama xala gülmədi. Bacıma da, mənə də təsəlli verdi: — Onu qınama, — dedi — düz deyir. Bacı-qardaş olsanız da bir-birinizi görməmişiniz. Bir-birinizə yad olubsunuz. Nə sən günahkarsan, nə də o. Ona elə gəlir ki, yad evində çörək yeyir. Buna görə də utanır, sıxılır.

Üzünü mənə tutdu: — Utanma, qadası, ac olanda çörək ye. Bura öz bacının evidir. Bu biri də bizim ev. Mən də sənın xalan. Adam gedib orda-burda çörək yeyərmi? Görən, bilən nə deyər?

Utandığımdan yerə girmişdim. Yeznəmin qohumu qız isə gülməkdən özünü zorla saxlayırdı.

Bunların heç birini gələndə anama danışa bilmədim. İlk dəfə anamdan sirr saxlamağa başlayırdım.

Səsim gərləşmişdi. Kişi səsinə oxşayırdı. Utanırdım. Dodaqlarım, burnum sanki birdən şişmişdi. Üzümün sarı tükləri çıxmağa başlayırdı. Dəllək Balafəndi mənı hər görəndə deyirdi, gəl üzünə bir ül-

güc çəkim. Əlini cibinə sal. Anamdan həya etməsəydim, üzümü çoxdan qırxdırmışdım.

Demək olar ki, hər həftənin ortasında, axırında qapımızın yanında dayanıb boyumu ölçürdüm. Bəzən dabanımı yavaşca, guya özümdən xəlvət qaldırırdım ki, yuxarıdan qeyd eləyim. Həftədə iki dəfə, üç dəfə böyümək istəyirdim. Sonra dörd, beş, altı dəfə. Sonra da gündə iki-üç dəfə.

Yuxuda bir qızla görüşmüşdüm. Elə bilirdim anam bilir, üzümə vurmur. Utanırdım. Görünür, adamın həyatında utanan bir dövrü olurmuş. O dövrə qədəm qoyurdum.

Mənə elə gəlirdi, böyüsəm bütün işlər düzələcək. Birinci növbədə anamı işdən çıxardacağam. Əvvəllər anamın süpürgəçiliyi indiki kimi mənə ağır gəlmirdi. Anam niyə onun-bunun ayağının tozunu silib-süpürsün? Axı, gərək indiyəcən hamı biləydi: dünyanın bir ucqar yeri var. O yerin adı Poylu qəsəbəsidir. Orda bir ana-bala yaşayır. Ananın adı Nabat xala, balanın adı Qiyam. Ananın dilində şirin söhbətlər, rəvayətlər, hekayətlər var.

Məktəbə gedib-gəldikcə yollarda bəzən beləcə fikirləşirdim. Dərstdən qayıdanda, yorulub qarışqa yuvasının ağzında dayananda da beləcə fikirləşirdim. Yaxamı açıb yemişan kolunun altında oturub saçımı darayanda da. Bəzən kitab oxuduğum yerdə də başımı qaldırıb fikrə gedirdim.

Anama dedim: — Ana, nə qədər işləyəcəksən? — Güldü. Niyə güldüyünü bilmədim. Durub bir stəkan çay süzdü. Axşamüstü idi. İşi qurtarmışdı. Toyuqların da dənini verib dama doldurmuşdu. Gəlib oturdu yanımda. Adəti idi; Sualım onu tutanda, əvvəlcə bir misal çəkər, söhbətinin axırında cavabımı verərdi. Öz suallarımı unutsam da, anamın verdiyi cavablar, çəkdiyi misallar sonralar unudulmaz olurdu.

— Dərdin alım, nə fikir eləyirsən? Şükür, böyük kişisən. Mən sənin həvəsinə yaşayıram, Qiyam. Sənin kimi bir oğlu olan ananın da heç dərdi olarmı?

Ürəyimə günəş doğdu. Bütün dünya gözlərimdə işıqlandı.

— Bəs sənin kimi anası olan, — dedim, — ana? Anam kövrəldi.

S ö z ə q ü v v ə t

Bir tacir şəhərdəki dostunun evinə qonaq gəlir. Yeyib-içirlər. Ev sahibinin bir qara qulu vardı. Tacirin bərk xoşuna gəlir. – Sat, – deyir, – qulu mənə. Qara qulun sahibi razı olmur.

Tacir çıxıb gedəndə qara qul yola salır. Amma tacirin gözü qara qulda qalır. O, bir söz deyir: belə də qalmaz.

Tacir yol boyu fikirləşir: bu söz nə söz idi? Qara qul niyə belə desin?

İllər keçir. Tacir yenə də yüz yerə səfər eləyir. Yolu yenə bir gün gəlib bu şəhərdən düşür. Dostuna dəymək, həm də qara qulu görmək istəyir.

Gəlir. Deyirlər, evin sahibi qara quldu. Tacir mat qalır.

Evin sahibi naxoşlayıb öləndən sonra oğlanları arasında var-dövlət üstündə bərk dava-qırğın düşür. Bir-birinə bıçaq yarası vururlar. Axırda ikisi də ölürlər. Arvadı isə ipək yorğan-döşəkdə ölümcül yatır. Qara qul həm ona baxır, həm də öz ağası özü olur.

Qara qul, taciri öz adına layiq qəbul edir. Yenə yola salanda deyir: belə də qalmaz.

Tacir bir şey başa düşmür. Çıxıb gedir evinə. Bazarı kasad olanda yenə gəlir şəhərə. Bu dəfə görür bütün şəhərdə qırmızı bayraqlar asılıb. Soruşur: bu nə işdi? Deyirlər: Şəhərin padşahı öləndən sonra dövlət quşu uçurtdular. Gedib qondu bir qara qulun çiyinə. İndi padşahımız odur.

Tacir sevinir. Birbaşa gəlir saraya. Qara qul – padşah onu hörmətlə qarşılayır. Yaxşı xələt bağışlayır. Gedəndə təntənə ilə yola salırlar: Qara qul padşahın dostu kimi. Qara qul padşah sarayında da sözünü təkrar eləyir: belə də qalmaz.

Tacir bu dəfə lap çaşbaş qalır. Qara qul əvvəl də belə deyirdi, indi padşah olandan sonra da. Yenə bir şey başa düşmür.

Tacir sonralar şəhərə tez-tez gəlib-gedir. Qara qul padşahla dostluq eləyir. Bir də gələndə görür ki, şəhərdə qara bayraqlar asılıb. Tacirə deyirlər: Qara qul padşahımız ölüb. Qəbrinin yerini soruşur. Nişan verirlər ki, filan yerdədi. Gedir. Qəbir daşının üstə oxuyur: "Tacir dostum, bilirəm gəlib şəhərdə məni görməyəndə yerimi soruşacaqsan. Gələcəksən qəbiristanlığa. Amma belə də qalmaz...."

Tacir qara qul padşahın ölümündən sonra daha bir də, şəhərə üz döndərmək istəmir. İllər keçir, o, qocalır. Cavanlığında gəzib gördüyü yerləri bir də gəzib görmək, oralarla vidalaşmaq, halallıq almaq istəyir. Gəlir, qara qul padşahın qəbrini ziyarət üçün axtarır, tapmur. Qarşısına çıxan deyir ki, çay bir ilisi bərk daşdı. Sellər-sular qəbiristanlığı yuyub apardı. İndi onun yerində taxıl əkiblər. Bax, o yaşıl zəmi olan yerdə.

Qoca tacir xeyli fikrə gedir. Bu dəfə özü deyir: belə də qalmaz.

Anam daha bir şey əlavə etmədi. Mən də soruşmadım.

O axşam soyunub yerimə girəndə, qara qul padşah da, qoca tacir də, elə bildim mənimlə birgə yatdılar. Hacımurad dayı, meşəbəyi, tat Fərəc yuxuma girdilər. Anam deyirdi, yuxuda danışmışam: belə də qalmaz...

İKİNCİ HİSSƏ

Qiyam instituta qəbul kağızını birinci mənə göstərdi. Qalın kitab uzatdı. Gözlərindən gülümsəyib, — yüzüncü səhifəni aç, orda gör nə yazılıb? — dedi.

Açdım. Qəbul kağızı idi. Təbrik elədim. Avtoqələməmi ona bağışladım. Götürmək istəmədi. Pencəyinin döş cibinə taxdım. İkimiz də güldük. Qiyamın qanadı olsaydı, uçardı. Düz Nabat ananın yanına qədər uçardı.

Qəbul kağızını kitabın arasından götürüb döş cibinə qoydu. Bir az keçmiş ordan da götürüb qoydu qoltuq cibinə. Sonra gördüm, əlində saxlayır. Elə bil kimsə onu təqib edirdi. Kağızı bu saat əlindən çəkib aparacaqdı. Tez-tez yerini dəyişdirir, təzədən oxuyurdu.

— Gör nə yaxşı qol çəkiblər! — Qəbul komissiyasının sədrinin qolunu göstərdi.

— Amma bir az adımı əyri yazıblar: yastı. Mürəkkəb də o qədər yaxşı deyil. Əşşi, eybi yoxdu. Görünür, tələsiyə düşüb. Orda bir qız var idi, elə hey tələsirdi.

Öz-özünə danışandan sonra bir də oxudu.

— Həsənbəy Zərdabi adına Pedaqoji İnstitut. İnstituta qəbul haqqında qəbz. Adı, familyası: Qiyam Alməhəmmədoğlu. Fakültənin adı: dil-ədəbiyyat. Siz 1949-cu il, sentyabrın birindən institutda olmalısınız. Dərslər başlanır... Qəbul komissiyasının sədri.

Qiyam instituta təzə girmiş tələbədən çox, institutu təzə qurtarmış tələbəyə oxşayırdı. Başındakı şapkası, güllü-güllü corabları, köynəyinin müxtəlif rəngli düymələri birdən-birə ona yaraşmadı. Bu dəmdə mənə elə gəldi ki, qarşımda iki oğlan dayanıb: biri institut tələbəsi — ali məktəb pillələrinə qalxıb-enən, müəllimlərin mühazirələrinə qulaq asan, bilikli, o biri də kənddən yenicə gəlmiş, dünyadan bixəbər kənd uşağı.

Bu barədə heç şey demədim.

Qorışumuz Şamama xalagilə getdi. Onu təbrik etdilər. Qiyamı bu binada tanıyan olsaydı, bəlkə də mərtəbə-mərtəbə qalxar, qəbul kağızını hamıya göstərərdi. Elə bil ona adi bir qəbul kağızı deyil, bütün

institutu vermişdilər. Sözüünün əvvəlində, axırında "bizim institut" deyir və yenə təkrar edirdi.

Səriyyə bibi Qiyamı öpdü. Kövrəldi də.

— Balaca qardaşım. Atamın yurdunda qalan son-beşik, — dedi.

Axşam Məmməd əmi gəldi. Hamı Qiyamı təbrik elədi. Söhbət yalnız ondan gedirdi: "Qiyam tərbiyəli uşaqdı", "Qiyam çalışqandı", "Qiyam anasının əməyini itirmədi", "Qiyam elədi", "Qiyam belədi".

Qiyam getdi.

Gecə mənim yuxuma girdi. Əynində təzə kostyum. Saçlarını iki yerə ayırıb səliqə ilə daramışdı. Mənə baxırdı. Lal-dinməz. Mən də lal olmuşdum. Əvvəl o məndən utanırdı. İndi mən ondan utanırdım.

Gözlərimin içinə baxırdı. Qiyamın gözləri axırdı. Dayanıb baxmaq olmurdu. Məni axıdırdı.

Əllərini saçlarımda gəzdirdi — barmaqları saçlarımda hamısını dəstələmişdi. Daraq kimiydi. O barmaqlar mənim olsaydı, saçlarımda həmişə yalnız onunla darayar, yoruldu deməzdim.

Boynunu büküb köksünü ötürdü. Qiyamın nəfəsi səhər mehi kimi ilıq idi, bir az da sərin. Həm də elə bil ətirlənmişdi.

Sonra... sonra... əllərini koftamın düymələrində gəzdirdi. Açımaq istədi.

— Qiyam!

Ayıldım. Öz səsimi özüm eşitdim. Gecəyarı idi. Heç zaman gecə vaxtı yuxudan ayılmamışdım. Qorxdum. Otaqlar necə də boş idi. Divarlar az qalırdı üstümə yerisin. Çərçivəyə alınmış şəkillərə baxa bilmirdim. Elə bilirdim bir az da baxsam, onlar danışacaqlar. Yerimdən tərpənməyə də qorxurdum. Donub qalmışdım. Sanki mən azacıq qımıldansaydım, hər şey yerindən tərpənəcək: divarlar da, divarlardakı şəkillər də. Bir müddət beləcə durdum. Dedim, qoy hər şey yerində donub qalsın. Sonra qalxdım, heç şey tərpənmədi.

Məmməd əmigilin iki otağı vardı. İkinci mərtəbədə olurdular. Eyvanları dəmiryol parkına baxırdı. Yayda eyvan qapısını açıq qoyub yatırdıq: onlar o biri otaqda, mən də təkcə bu biri otaqda — eyvana açılan qapı tərəfdə. İndiyə qədər mən bu otaqda tək necə yatmışam? Ağıma sığışdıra bilmədim. Çınarların yarpaqları xışıldadı. Elə bil budaqların arası ilə kimsə yeri yirdi.

İşıqları yandırdım. Eyvan qapısını örttdüm. Döşəməyə bir kitab tulladım. Guya əlimdən düşdü. Səs mənə hayan oldu, elə bildim daha iki nəfərik.

Səriyyə bibi o biri otaqdan oyanıb gəldi.

— Niyə yatmırsan? — yuxulu-yuxulu soruşdu.

— Kitab oxuyuram, — dedim. — Təzə dərs keçmişik. Saata baxdı.

— Bay... dörddü... yxıl yat.

Elə bildi axşamdan oyağam. Yerimin içində oxuyuram. Mənə "yat" deyə-deyə özü gedib yatdı.

Səhərisi sanki müəllim qəsdən dərsi məndən soruşdu. Bilmədim. Jurnala "iki" yazdı.

Məmməd əmi məni danladı.

— Görürsən, Qiyam nə yaxşı oğlandı? Özü imtahan verdi. Sən də elə oxu ki, instituta qəbul oluna biləsən.

Səriyyə bibi qahmar çıxdı.

— Bütün gecəni yatmayıb. Dərsini oxuyurdu. Necə ola bilər? Özüm gözümlə görmüşəm.

Bir həftə heç bir şey yadımda qalmadı. Qiyam kənddən qayıdanadək. Elə bil mənim yaddaşımı özüylə aparmışdı kəndə, özüylə də qaytarıb gətirdi şəhərə.

* * *

Məmməd əmi yaraşlıq kişi idi. Ucaboy, iri addımlı, sərt baxışlı.

Əynindəki mixəyi rəngli kitel, poqonlar, aşırma kəmər, daima belində gəzdirdiyi tapança ona yaraşır. Daima sağ sırtının üstündə olurdu. Tapançasız işə gedəndə Məmməd əmi elə bil heç özünə oxşamırdı. Dəmiryol milisində işləyirdi. Çoxlu dostları vardı: Fəhlələr, maşinistlər.

Məmməd əmi evdən çıxanda qonşular da eyvana çıxırdı ki, onun boyuna, yerişinə tamaşa eləsinlər. Səriyyə bibi də çıxırdı. Mən onu evdən yola salıb, eyvana yüyürürdüm ki, Məmməd əminin dalınca baxım. Baxırdım. Sonra da dalınca bir dolça su səpirdim — yerə hopana kimi qayıdıb gəlsin evə. Axı, onun işi çətindi. Birdən...

Elə bil mən Məmməd əminin dalınca bir dolça su yox, nazik, ağ bir cığır atırdım ki, sonra o cığırla qayıdıb gəlsin. Təmiz, büllur, qızıl-gümüş qarışıq şalalə donub qalırdı havada. Balaca bir qövsi-qüzeh. Göydən yox, ikinci mərtəbədən hər səhər mənim gülüslərim qarışıq bir dolça yağış yağırdı.

Məmməd əmi hər səhər eyni vaxtda gedirdi işə. Mənim dolçam da səhər eyni vaxtda dolub-boşalırdı. Amma Məmməd əmi evə eyni vaxtda gəlmirdi. Bəzən lap gecəyarısı qayıdırdı. Deyirdi mənim işim belədir. Gərək hamı evinə gedəndən sonra mən gələm. Gərək hamı yatandan sonra mən yatam. Hamıdan tez gedəm. Hamıdan sonra gələm.

Bəzən gec gəlməyinin üstündə Səriyyə bibi ilə küsülü qalırdılar. Mən hiss eləməyim deyə xəlvəti danışdırlar. Ancaq mən duyurdum. Özümü elə aparırdım, guya heç bir şey bilmirəm. Onlar da özlərini elə aparırdılar ki, guya küsülü deyillər. Elə bil oyun oynayırdıq. Onlar barışandan sonra açıb hamısını

deyirdim. Bərk gülüşürdük. Məmməd əmi and içirdi ki, daha bir də evə gec gəlməyəcək. Həftədə beş-altı dəfə and içirdi, beş-altı dəfə də andını pozurdu...

Axşam, Bakı qatarıyla Qiyam gəldi. Çiyində qırmızı xurcun, sağ əlində iri çamadan. Əlindən almaq istədim. Vermədi. Salamlaşdıq. Mətbəxə keçdi. Səriyyə bibi üzündən öpdü.

— A qardaş, özünü yamanca yorubsan. Bu xurcun, çamadan nədi?

Çamadana kitab-dəftər doldurmuşdu. Səriyyə bibi mənim kitablarımın yanında ona yer göstərdi.

— Oraya yığ. Fərəhin kitabları da ordadı. Anam necədi? — Səriyyə bibi Qiyamın anasını soruşdu.

Qiyam gülümsəyə-gülümsəyə cavab verdi, xurcunu da açdı. Təzə fətir, qatlama, yağlı kömbə, yumurta, soyutma toyuq, isti corab, cib dəsmalı, bankada təzə camış qaymağı, iki baş qoyun pendiri, kərə yağı...

Qurtarmaq bilmirdi. Hamımız güldük.

— Özünə birillik yemək gətirmisən? — Səriyyə bibi yarızarafat, yarıqızarmış dilləndi. Qiyam da əvvəl tutuldu. Elə bil nə gətirdiyindən xəbəri yox idi.

— Bax, bu camış qaymağını Fatmanisə xala qoyub. Qonşumuzdu. Bu isti corabla cib dəsmalını Məsmi arvad gətirib. O da qabaqlar qonşumuz olub. İndi yenə bizə gəlib-gedir. Çörəyini anamdan ayrı yemir. Qatlamanı Qızbəs xala gətirdi. Üzümdən öp-

dü. Məni təbrik elədi. Yaman şirindil arvaddı. Anamın şələ yoldaşdı. Meşədən odun gətirirdilər. Fətiri Sultan xala bişirib. Anam kimi o da süpürgəçidi. Məktəbdə işləyir. Qoyun pendirini Ballı xala göndərdi. Gəlib özü görüşə bilmədi. Bir az naxoşlamışdı. Özüm gedib görüşdüm. Üzümdən, gözümdən öpdü. — Dərdin alım, şəhərdə dürmək eləyərsən, — dedi. Qalanlarını da anam qoyub. Gələndə gedib hamısı ilə bir-bir görüşmüşəm.

Qiyamın xurcunu da, ürəyi də dolu idi. Çamadənini də boşaltmışdı, xurcunu da. Ürəyini hələ boşalda bilmirdi. Yox, onun ürəyi boşalan deyildi. Qəbul vərəqini soruşdum. "Gətirmişəm" — dedi. Düz gözümün içinə baxdı.

O gecə saat birə işləmiş yatdıq. Mən yatdığım otaqda Səriyyə bibi Qiyama yer saldı. Aramızda böyük bir yemək stolu vardı. Nə o məni görürdü, nə mən onu.

Otaq əvvəl mənim idi. İndi oldu ikimizin. O biri otaqda Məmməd əmi ilə Səriyyə bibi, bu biri otaqda Qiyamla mən...

— Bacı-qardaş burda yatarsınız. — Səriyyə bibinin axırncı sözü belə oldu.

İşıqlar söndü. Sonuncu tramvay keçdi.

— Gecən xeyrə qalsın, — dedim. — Qiyam yatmışdı. Saatın çıqqılıtısını eşitdim.

* * *

Məmməd əmi milis köynəyini geyindi, tapançasını qurşadı belinə, aşırma kəmərinə çiyinə keçirdi. Kəmərinə bərk-bərk sıxdı. Hamımızla görüşdü. Mən yüyürüb dolçanı doldurdum. Dalınca eyvana çıxıb su səpdim.

Qiyamın gözü dolçada qaldı.

— Niyə belə baxırsan? — Soruşdum.

— Lap mənim dolçama oxşayır. Həmişə su səpirsən?

— Hə. Məmməd əmi işə gedəndə, çıxıb dalınca su səpirəm ki, evə tez qayıdıb gəlsin.

Qiyam güldü.

— Niyə gülürsən?

— Heç, gülürəm ki, indiyədək nə qədər su səpmisən.

Qiyam nə isə demək istədi. Demədi.

— De, Qiyam.

— Nəyi?

— Nə demək istəyirdin?

— Güləcəksən axı.

Məndən qabaq özü güldü. Gülə-gülə "gülməyəcəyəm" dedim.

— Sənin elə-belə, eyvandan aşağı tökdüyün suları mən qatarın qabağında satırdım.

— Necə?

— Bir vedrəm var idi. Su doldurub satırdım. Dolçası bir abbası. Sonra da pul yığıb özümə palto alırdım, ayaqqabı alırdım. Sənin tökdüyün suları mən satsaydım, gör neçə paltonun pulunu çıxartmışdım.

Sonralar Məmməd əminin dalınca su səpəndə bir an əl saxlayırdım. Qiyamın dolça söhbəti yadıma düşürdü.

Qiyam elə bil mənə düşünmək — fikir çəkmək öyrədirdi.

Məmməd əmi Səriyyə bibini özüylə aparmışdı. Qonaq getmişdilər. Evdə Qiyamla ikimiz tək qalmışdıq. Evdə adam olanda məqam axtarırdıq ki, bir kəlmə söz danışaq. İndi sözümün hamısını birdən unutmuşduq. Bir-birimizin üzünə o qədər baxdıq ki, axırda güldük. Sonra yenə söz tapa bilmədik. Qiyama o qədər sözüm var idi. Hamısı yoxa çıxmışdı. O da söz axtarırdı, mən də. Kənardan baxan olsaydı, elə bilərdi bizə çətin bir sual veriblər. Biz də lal-kar dayanıb o suala cavab axtarıyıq.

— Gəl şəhərə gedək, Fərəh, — Qiyamın sözü ürəyimdən oldu.

— Niyə gedək? Şəhərdə nə işimiz var? Birdən Məmməd əmigil gəlib bizi evdə tapmazlar? Birdən bizi görərlər? — Fikirləşirdim.

— Evdən necə çıxacaq?

Yalnız bu sualı verə bildim. Axı, bərabər çıxaq, qonşular bizi görərdi. Utanırdım. Qiyamla şəhəri gəzmək də istəyirdim.

— Əvvəlcə mən çıxım.

Qiyamla razılaşmadım.

— Yox, qoy əvvəlcə mən çıxım.

Qiyam tululdu. Amma razılığını da vermədi.

— Qiyam, bəlkə heç... — İstədim deyim ki, getməyə.

Düzü, ürəyim döyünürdü. Elə bilirdim bu saat Səriyyə bibi gələcək. Ya da Şamama xala bu saat pəncərədən baxır. Biz eşiyə çıxan kimi görəcək.

— Fərəh, qadası, bilirsen, mən sizin qapınızı bağlaya bilmirəm axı. Tutaq ki, sən çıxdın. Sonra mən neyləyim? Qapının açarını tapıb onu bağlayana kimi, vallah, gedib şəhəri dolanıb gələrik.

— Məni də görərlər, Qiyam.

Evdə də otura bilmirdik, evdən çıxmağı da bacarmırdıq.

Qiyam qapının ağzında dayanmışdı.

— Onda qapını bağlamağı mənə öyrət. Bu şəhər qapılarının açarı bilmirəm niyə çox olur. Bizlərdə bir qapıya bircə açar qayırdırırlar.

Məmməd əmigilin qapısı iki yerdən bağlanırdı: aşağıdan adi açarla, yuxarıdan ingilis qıfılı ilə.

Vağzaldan şəhərə Babək küçəsi ilə tramvay işləyirdi. Biz də gözlədik.

— Gəl o biri dayanacağıdak piyada gedək.

Urəyimdən oldu. Getdik. Uca, eyvanlı binalar, tramvaylar, şütüyən maşınlar, asfalt yollar xoşuna gəlmişdi. Sənət məktəbinin böyük binasını görüb mat qaldı.

— Bütün bizim kəndi təkcə bu binanın içində yerləşdirmək olar. Toxuculuq kombinatının yanına çatanda dayandı.

— Burda isə on min nəfər işləyir deyirlər. Bir fabrikdən on üç, on dörd dənə bizim kənd çıxır.

Qiyam mənim üzümə baxdı, mən də onun. Gülmüsündük. Elə bil gülümsünmək üçün dayanmışdıq.

Əlimdən tutmaq istədi. Tutmadı. Pərt olmasın deyə yolun qırağındakı söyüddən bir yarpaq qopartdı.

— Söyüdlər nə yaxşı bitib...

— Əkiblər, — dedim.

— Hə? — soruşdu.

— Hə...

— Dağların başındakı qara bax.

— Kəpəzdir. — dedim.

— Bizim də dağlar var...

— ...

— Tramvaylara da çox adam minib.

— ...Dünən axşam göydə çoxlu ulduz var idi...

Pəncərədən baxırdım.

— ...Pişiklər ağaca yaman tez dırmaşır... Gülməyim tutdu. Özümü saxladım.

Gəncə çayının körpüsünə çatdıq. İki kilometr yol gəlmişdik. İki addım olmuşdu.

Suda çimən usaqlara baxırdıq. Biz körpünün üstündə dayanmışdıq, günəş isə kölgəmizi suya salmışdı. Mənim saçlarım çiynimə dağılmışdı. Qiyamın da əli çənəsində. Aralı dayanmışdıq. Aramıza üç-dörd adam sığışardı. Mənə elə gəlirdi, şəhərdə hamı məni tanıyır. Qiyama yaxın dursam, hamı görəcək, sonra gedib Məmməd əmiyə, Səriyyə bibiyə deyəcəklər. Onlar da soruşacaqlar ki, şəhərə niyə getmişdiniz? Bizdən bir az aralı bir oğlan qolunu yanındakı qızın çiyinə qoymuşdu. Heç kəsdən utanmırdılar. Onları Qiyam da gördü. Sonra mənə baxıb qımışdı. Elə bil dedi: Gəl biz də elə eləyək. Başını aşağı saldı, yenə çimişən usaqlara, sonra da sulara öz kölgəmizə tamaşa elədik. İstəyirdim Qiyam əlini qaldırıb çiynimə qoysun, mən də etiraz eləyim. Sonra mənim etirazıma baxmayıb, yenə qoysun əlini çiynimə. Sonra da çiyini dayasın çiynimə. Mən yenə etiraz eləyim. Qiyam yenə də mənim etirazıma baxmasın. Qiyam heç tərpənmirdi. Qız mən idim, qız kimi yanımda dayanan Qiyam. Kaş mən oğlan olaydım. İlk dəfə hiss elədim ki, qız olmaq necə zülüm müş. Həmişə gözləməlisən ki, oğlan bir söz desin. Sən də mütləq etiraz eləməlisən. Oğlan başa düşəcəkmə nə demək istəyirsən? Oızların etirazı həmişə etiraz

olmur. Bəzən razılıq olur. Qiyam heç başa düşmək istəmirdi.

Uşaqların biri lap dərinə getdi. Sonra üzüb çıxdı sahilə. Mən də o uşaq kimi batmışdım. Mənim fikirlərim də çay kimi dərin idi. Batmışdım lap dərinə. Qiyam qolumdan tutub çıxara bilmirdi. Mən isə yavaş-yavaş dərinə batırdım.

— Qorxma, orda nə su var ki? — Elə bil ürəyimdə dediklərimi eşitdi. Qiyam qolu ilə yox, səsi ilə məni tutub üzə çıxartdı.

— Sən üzə bilirsənmi, Qiyam? Sizdə də belə çay varmı?

Gərək bu sualı əvvəlcədən verəydim. Bayaqdan heç ağılıma gəlməyib.

— Var, — dedi. — Özü də lap yaxşısından. — Qiyam tərcümeyi-halını danışdı: qısaca. Amma hər şeyi dedi.

— Fərəh, bə sən? Danışmaq istəmirsən? İstəyirdim.

O özü haqqında mənə danışdıqca mənim də ürəyimi sözlə doldurmuşdu. Bəlkə, mən özgə vaxt bir kəlmə də danışmazdım. İndi istəyirdim.

— Mənim atam Bakıda yaşayır. Radio emalatxanasında işləyir. Atamla Məmməd əmi ikisi uşaqlıqdan yetim qaldıqları üçün Bakıda, Qaraşəhərdə yetimxanada böyüyüblər. Onlar həmişə bir arvadın adını çəkirlər. Anacan. Onlara həmişə o arvad baxıb. Böyüyüblər, Məmməd əmi milis məktəbinə girib

oxuyub. Oranı qurtarıb. Bir az Bakıda, bir az başqa rayonlarda işləyib. Sonra buraya dəyişiblər. Bakıda bizə tez-tez gəlib-gedirdi. Atam deyirdi, qardaşımdı.

Məmməd əmini atam qədər sevirəm. Bir gün Bakıya gələndə dedi: "Fərəh, qızım, gedək. Bir yaxşı ana gətirmişəm. Onda mən yeddi yaşına keçirdim. Səriyyə bibi evdə tək qalmağa qorxurmuş. Məni Məmməd əmi ona həyan gətirdi. O vaxtdan mən burdayam. Məmməd əmi deyir: onilliyi qurtar, səni Bakıya aparacağam. Gedib orada instituta girəcəyəm.

Qiyamın səsi məni diksindirirdi:

— Gəlib çatdıq.

Elə bil vağzaldan şəhərə tərcümeyi-halımızı danışmağa gəlmişdik.

Ustümə elə bil qaynar su tökmüşdülər. Üzümgözüm yanmışdı. Amma bu yanıq heç kəsə görünmürdü. Ufuldaya-ufuldaya qalmışdım. Səsimi də heç kəs eşitmirdi.

Qonşulardan eşitmişdim ki, Qiyamın boynu batıqdı. Çiyi də əyri bitib. İnana bilmirdim. Axı, o gündə mənim gözlərimin qabağında idi. Niyə mən görməmişəm?

Qiyam institutdan evə qayıdanda diqqətlə baxdım. Çiyi nə batıq idi, nə də əyri. "Nə pis adamlardı — dedim. — Gözləri götürmür".

Şəhərisi məktəbə gələndə bir qız da mənə dedi ki, sizdə olan oğlanın boynu batıqdı, çiyi əyri.

Qurudum. Özüm dünən diqqətlə baxmasaydım, bəlkə inanardım. Qızı danladım ki, yəqin pis adamların sözüne inanırsan.

Bu dəfə də Qiyama diqqətlə baxdım. Yalan deyirdilər. Vallah, lap ağ yalan!

Qonşulara acığım tutdu. İstəyirdim heç üzlərinə baxmayım. Ona görə dərsdən evə gələndə pillələri qaca-qaça qalxırdım. Gedəndə də qaça-qaça düşürdüm. Sınıfdəki qızdan da ürəyimdə küsdüm.

Şamama xala da tərs kimi, məni qapının ağzında saxladı:

— Fərəh, qızım, Qiyamın boynu niyə batıqdı? Çiyi də əyri bitib?! Bu gün instituta gedəndə pəncərədən baxıb görmüşəm. Deyirdilər, inanmırdım. Yazığım gəldi.

Sonra mənə təsəlli verməyə başladı:

— Yetim uşaqdı. Təki institutu qurtarsın. Canı sağ olsun.

Gedib mətbəxdə ağladım. Daha evdən eşiyə çıxmaq, məktəbə getmək də istəmədim. Məni bir çağıran, bir saxlayan olanda, elə bilirdim yenə Qiyamın boynundan, çiyindən danışacaq. Bilmirdim niyə mən onun təssübünü çəkirdim. Elə bilirdim, ona deyilən sözlərin hamısı mənə aiddir. Axı, Qiyam bizdə olurdu. Bəlkə, ona görə?

Qiyam neçə ay idi institutda oxuyurdu. Heç bir söz demirdilər. Elə bil hamı sözləşmişdi. Qiyamı mənim gözümdən salmaq istəyirdilər. Qəribə olmuşdum. Qonşulara qulaq asanda Qiyam gözümdən düşürdü. Qiyamı görəndə, qonşular.

Bir dəfə idman dərşimiz boş keçdi. Buraxdılar. Gəldim evə. Qiyamı özüm yola saldım. Çay süzdüm, çörək də gətirib qoydum qabağına. Yedi. Kostyunu geyib getdi. Sonra keçdim Məmməd əmiğilin yataq otağına. Pəncərədən baxdım. Düz deyirlərmiş. Qiyamın boynu batıq, çiyini də əyri imiş.

Görəsən indiyə kimi niyə görməmişəm?

İkinci gün Qiyam çörək yeyəndə mən gözümü onun boynundan, çiyindən çəkmirdim.

Sonra kövrələn kimi oldum. Sübhələndi. Dedi elə bilirsən bir şey başa düşürəm? Hər şeyi açıb söylədi.

— İstitutda da deyiblər, — dedi. — Sənə bir sirr açacağam, heç kəsə demə.

Yəqin hardasa yıxıldığını, boynunun batdığını, çiyininin əyri bitdiyini danışacaq, — ürəyimdən keçirdim. Dedim ki, demərəm.

— Məmməd əmiylə dərziyə getdiyim yadıncadır mı? Bax, onda mənim boynum batdı, çiyinim də əyri bitdi. Hələ də düzəldə bilmirəm.

Ürəyimə suallar doldu. Cavabı çətin suallar.

Qiyamı Məmməd əmi dərziyə aparmışdı. Əvvəllər özü geyindiği milis kitelini və şalvarını da qəzetə büküb vermişdi Qiyama. Demişdi vur qoltuğuna gedək.

Dərzi Məmməd əminin paltarını o biri üzünə çevirib Qiyamın üstə düzəltmişdi. Kitelin boynundakı, qollarının ağzındakı, şalvarın yanı uzununu gedən qırmızı zehləri də çıxarmışdı. Qiyam onda utanırdı, yadımdadı. Mən ona — sağlıqla gey, — demişdim.

— Hə. Fərəh, dərzi onda ölçdü-biçdi. Hamısı qaydasında oldu. Sonra kitelin qollarından qırmızı zehləri çıxaranda, parçadan çoxlu kəsibmiş. Geyəndə gördüm qolları gödəkdi. Düzü, utandığımın bir söz deyə bilmədim. Məmməd əmi düz yanımda dayanmışdı. İndi geyinəndə bir az çiyrimi çəkərəm ki, heç olmasa pencəyin qısalığı hiss olunmasın. İnan, bəzən qorxuram yadımdan çıxar, qolumu birdən buraxaram, camaat gülər üstümə. Heç ağıma gəlməyib ki, qolumu çəkəndə çiyrim əyri, boynum da batıq görünəcək.

Çiyrimdən dağ götürüldü. Bu dəmdə qışqırmaq, hamıya car çəkmək istəyirdim ki, eşidin, siz də eşidin: Qiyam haqqında deyilənlərin hamısı yalandı. Sevindiyimdən kövrəldim.

Qiyam gülümsəyərək dedi:

— Uşaqlıqda bir sevincim gözümdə qalmışdı, Fərəh. Desəm güləcəksən. İndi özümə də gülməli gö-

rünür. Anam bir şalvar almışdı. Lap üstüməydi. Deyəsən, onda beşinci sinifdə oxuyurdum. Bir dəfə geyinib getdim məktəbə. Sonra soyundum. Geymədim ki, bulanıb-eləyər. Kəndimizdə toylar olurdu, nişanlar olurdu. Dedim toya-nişana gedəndə geyinərəm. Axı, hamı elə yerlərə təzə kostyum geyinib gedirdi. Sonra bilirsən nə oldu, Fərəh? Elə bil mən hamının yadından qəsdən çıxdım. Qış şalvarıydı. İsti. Məxmərdən tikmişdilər.

Yay gəldi keçdi. Q biri sinfə keçəndə geydim. Qısa oldu. Boyum uzanmışdı.

— Anan ölsün, a Qiyam, niyə indiyədək yadından çıxıb geyməyibsən? — Anam heyfsilənə-heyfsilənə gözümün içinə baxdı. İndi də belə. Elə bil yenə birdən-birə uzanmışam.

Qiyam birdən qollarını uzatdı. Lap gülməli oldu. Pencəyi daha geyməyə qoymadım. Amma bir az yenə geydi. Məmməd əmiyə dedim. Səriyyə bibi də bildi. Sonralar deyirdilər ki, gərək dərziyə deyəydi.

Qiyam institutdan aldığı təqaüdü Səriyyə bibiyə verirdi. O da yığırdı. O pula bir pencək aldılar. Qiyamın boynu ilə çiyini düzəldi. Amma mənim boyumla çiyinim əyri bitdi: bəzən məktəbdən lap tez gəlib yenə keçirdim Səriyyə bibigilin yataq otağına. Bitirdim pəncərənin ağzında. Qiyam tramvaya minincə baxırdım onun dalınca...

* * *

Bizim qaldığımız otaqdakı iri stolun üstündə Səriyyə bibi paltar ütülər, süfrə salıb çörəyimizi də bu stolun üstə yeyərdik. Sonra stol Qiyamla mənim olardı. Bir tərəfinə o stul qoyub oturardı, bir tərəfinə də mən. Dərsə hazırlaşardıq. Elə bil Səriyyə bibigilin evi olmuşdu oxu zalı, biz də oranın daimi oxucuları. Bəzən gecə saat birə kimi oturub yerimizdən tərpənmirdik. Elə bil Qiyamla mənim dərs cədvəlimizdə dərsdən sonra stulda gəlib oturmaq da məcburi idi. Amma biz məcburi yox, könüllü otururduq.

Mən həmişə Qiyamı intizar içində gözləyirdim. Qiyam gəlib çıxana kimi oxuduqlarım yadımda qalmırdı. Əslində mənim dərsə hazırlaşmağım Qiyam gəlib stulda oturandan sonra başlayırdı. Mən buna adət etmişdim.

Məmməd əmi demişdi, siz ki, belə hazırlayırsınız, gərək biriniz orta məktəbi medalla, o biriniz institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirəsiniz.

Səriyyə bibi də demişdi: adam stulda nə qədər oturur? Yorulmursunuzmu? Sizin dərsiniz dərsdən sonra başlayır...

Biz də qızara-qızara Qiyamla bir-birimizə baxmışdıq.

Səriyyə bibinin sözü bu dəfə lap yerinə düşmüşdü. Elə bil doğrudan da, yazı dərsimiz başladı. Sto-

lun o biri tərəfində Qiyam, bu biri tərəfində mən. Elə bil aramızda şəhərlər, kəndlər var idi. Biz də bir-birimizdən bir neçə kilometr uzaq düşmüşdük.

Məktublaşdıq: mənim əlim onun poçtalyonu, onun əli mənim poçtalyonum oldu. Qiyamın ayırdığı dəftəri stolun üstə sürütləyirdik. O mənə, mən ona. Danışsaydıq, səs olardı. Səriyyə bibi eşidərdi. O bizdən bir az aralı oturub təzə pəncərə pərdələrinə ilgək tikirdi. Həm də yazdıqlarımızı danışa bilməzdik. Axı, o qədər də açıq deyildik.

M ə k t u b

"...Fərəh, bir şairin şeirini bizim oğlanlar dəftərlərinə yazmışdılar. Mən də onun uzünü köçürtdüm.

*Məhəbbət... nə deyim bu ülvi ada,
hamıya bir gözlə baxmayırsən da.
Birinə ömür-gun yoldaşı verir,
başqa birisinə göz yaşını verir...*

Düz deyir, elə deyilmi? Mən üçüncü misranı istəyərdim..."

"Bəs sən?" sualını o vermədi. Amma mən başa düşdüm. Dəftər yavaşca sürütləndi.

C a v a b

"Bu şeiri bizim qızlardan biri əzbərdən bilir. Deyirdi ki, bu şeiri yazan şairin qismətinə dördüncü misra düşüb. Ona görə belə yazıb, qız özgəsini sevir..."

M ə k t u b

"... Fikir ver hökmünə sən misraların,
deyir: su quyunun dibində olur.

Hayıf ki,

ürəyi bəzi qızların
başqa oğlanların cibində olur.

Şair bəzi qızları deyir ha! Bütün qızlar ola bilməz".

Dəftəri yenə itələdi mənə. Oxuyub başımı qaldıranda gördüm düz gözümün içinə baxır. Elə bil dilimdən esitmək istəyirdi ki, mən vəfasız olmayacağam. Gülməyim tutdu. Yaxşı ki qolum ona toxundu. Səriyyə bibi də yaxşı ki səksənib dik atıldı. Qiyam elə bil mənə gülmək öyrədirdi.

— İynə əlimə batdı, uff.

Səriyyə bibi o saat da kiridi. Ortaya sükut çökdü. Qiyam əli ilə işarə elədi ki, cavab yaz. Dedim: sən yaz. Dedi: yox, sən yaz. Mən israr elədim. Dəftəri qabağımdan özü götürdü.

M ə k t u b

"Fərəh, mən hayana getsəm, harda olsam, sənin yanına tələsirəm. Gəlib səni görəndə elə bilirəm, dünyada bir əmin-amanlıq əmələ gəlir. Mən sənə dillə heç bir söz deyə bilmirəm. Məncə, bəzən susmaqla deyilən söz, dillə deyilən sözdən çox güclü olur. Mənim məktubum da sənənlə susmaqla danışmağımıdır. Gəl, susa-susa danışaq".

Dəftəri sürütlədi.

Oxuyub qorxdum. Birdən Səriyyə bibi bilsəydi, nə deyərdi? Uzünə sonra necə baxa bilərdim? Şamama xaladan ayıb deyildimi? Birdən məktəbdə də eşidərlər?

Sualların hamısı birdən-birə mənasızlaşdı. Bir yerdə otursaq da, hayana baxdımsa gözümə Qiyam göründü.

C a v a b

"Nə deyim, Qiyam? Sən susa-susa danış, mən də susa-susa dinləyim. İnstitutunuzdan yaz. Nabat ananın çörəyindən yaz. Uşaqlıq illərindən yaz. Sən bizə gələnə qədər Səriyyə bibi Şamama xalaya danışır".

Məktubumu oxuyub gülümsədi. Qələmi saçlarının arasında gəzdirdi. Evin tavanına baxdı. Eyvan qapısına da. Urəyindən nə keçirdiyini deyə bilmərəm.

M ə k t u b

"Amerikanın hansı prezidentisə demişdi ki, dünyada ən cansıxıcı bir yer var, o da Ağ evdi. Məndən soruşsaydılar, deyərdim: dünyada ən ürəkaçan bir yer varsa, o da Məmməd əmigilin evidi".

Sualıma cavab yazmamışdı.

"Nə etmək istəyirsən, Qiyam?"

Əlbəttə, nə etmək istədiyini başa düşürdüm.

M ə k t u b

"Demək istəyirəm ki, Fərəh, hər kim sevirsə, dünyada ən mədəni adamdı. Kitablardan, müəllimlərdən daha çox məhəbbət adama mədəniyyət öyrədir. Məhəbbət adamı məcbur eləyir ki, o, hamudan yaxşı olsun, üstün olsun, mədəni olsun.

Mən əvvəllər belə deyildim: indi özümü hey tumarlayıram. Saçıma darayıram. Bəzən özümə o qədər sığal çəkirəm ki, sonradan xəlvətə gedib güzgüyə baxanda, özümün özümə gülməyim tutur. Yadına düşürmü, mən kənddən bacımgilə təzəcə gələndə, mənə baxıb necə gülmüşdü. Sonralar sənə hər baxışın mənə dərs oldu. Sağ ol, Fərəh"

Qiyam hər şeyi düz deyirdi. Elə mən də onun vəziyyətində idim. Həmişə özümü nəzarət altında sax-

layırdım. Hamıdan daha çox Qiyamın xoşuna gəlmək istəyirdim.

Təbəssümlə Qiyama bir də baxdım. Daha heç bir şey yazmadım. "Məktub — dəftəri" ağı yola saldım. O yazdı.

M ə k t u b

"Biri var idi, biri yox idi, dünyada Məmməd əminin bir evi var idi. Məmməd əminin bir qız qohumu da var idi, onun adı Fərəh. Sonra da dünyada bir Səriyyə bibi var idi. Onun da dünyada bir yetim qardası var idi. Adı Qiyam. Fərəh orta məkləbdə, Qiyam institutda oxuyurdu. Onların ikisi də bir evdə qalırdı. İkisi də öz qohumunun yanında. Bir-birini sevirdilər. Heç kəsin bundan xəbəri yox idi. Qiyam ürəyini qızdan gizlətmək istəyirdi. Nəhayət, cəsarətə gəldi və hər şeyi açıb dedi.

Məhəbbət...

birinə ömür-gün yoldaşı verir..."

Dəftəri götürüb qoydu əllərimin üstə. Oxudum, özü də bir neçə dəfə.

Sevdiyimi sanki ilk dəfə hiss edirdim. Sevmək bəlkə elə budur? Məhəbbət deyirlər — bu, o deyil ki? Axı, mənim məhəbbətim heç kəsin kinə oxşamır. İndiyə qədər eşitdiyim, kitablarda oxuduğum məhəbbətlər belə olmayıb. Görəsən, niyə belə olmayıb?

Bəlkə, hərənin sevgisi bir cürə olur? Dünyada bir sevgi olsaydı, onun da haqqında bir dəfə danışardılar, bir dəfə də roman yazardılar, qurtarıb gedərdi.

Görəsən, mən Qiyama getməsəm, o, Məcnun olub çöllərə düşərmə? Əslinin Kərəmi kimi sağlam dişlərini həkimə bir-bir çəkdirərmə? Şeyx Sənan kimi gedib donuz otararmı? Fərhad kimi külüngü öz sinəsinə çıxarmı? Yox, heç qoyarammı? Mənə birdən-birə elə gəldi ki, Qiyam da onların vəziyyətinə düşə bilər.

Bilsəydim ki, dəftərim heç kimin əlinə keçməyəcək, dünyada bütün sevənlərin siyahısını tutardım.

Ürəyimə qəribə fikirlər dolurdu. Qiyam elə bil mənə sevmək öyrədirdi, sevənlərin qayğısını çəkmək öyrədirdi.

Cavab gözləyirdi. Nə yazacağımı bilmirdim. Səriyyə bibi Qiyamı çağırırdı:

— Gəl, bu pərdəni asaq, a qardaş. Sabaha qalmasın.

Qalxdı. Dəftər-məktubu öz dəftərimin arasına qoyub yığışdırdım.

Onlar pəncərə pərdəsini asdılar. Təzədən utanmağa başladım. Mənə elə gəlirdi ki, bir pərdəni asan Qiyam, o biri pərdəni götürmüşdü. Bizim aramızda olan pərdəni.

* * *

Günortaüstü qapımızın ağzında Şamama xala ilə qarşılaşdıq. Bizdən çıxırdı. Gülə-gülə mənim qoluma girib təzədən qayıtdı içəri.

Səriyyə bibi böyük stolu tamam sökmüşdü. Taxtalarının aralarına qaynar su töküb dərman səpmişdi. Məni görəni kimi güldü, tez də ciddiləşdi.

O biri otağa keçib paltarımı dəyişdim. Stol yox idi deyə otaq birə-iki böyümüşdü. Sanki otaqdan bir stol çıxmayıb, hər nə var idisə, hamısını boşaltmışdılar. Otaq bizim məktəbdəki idman meydançası boyda olmuşdu.

Səriyyə bibi üzünü Şamama xalaya tutub danışdı:

— Bizim evdə heç mətbəx böcəyi olmazdı. Sağ olsunlar, Qiyamla Fərəh, stola o qədər oturdular ki, bu zəhirmar peyda oldu. Dərindən gələndən gecəyarısına qədər. Az qalırdılar, lap gecə səhərə kimi də otursunlar. Nə qədər oxumaq olar!

Deyirlər, mətbəx böcəyi istidən əmələ gəlir. Fərəh oturan tərəfdə, Qiyam oturan tərəfdə böcəklər özlərinə yuva düzəldiblər, o qədər balalayıblar ki, taxtanı qaldıranda mat qaldım. Stolun qalan heç harasında mətbəx böcəyinin yuvası yoxdu. Bü gün səhər gedib əczaxanadan dərman almışam. Bir də, a Şamama bacı, bu böcəklər necə bərk qaçan olurlar! Dallarınca atlı da düşsə, çatmaz.

Səriyyə bibi gülə-gülə danışsa da, onun gülüşündən narazılığı da bilinirdi. O, mətbəx böcəyini pisləməklə məni də danlayırdı. Mən bu böcəklərdən kitab çantamın içində görmüşdüm. Onda bütün günü özümə gələ bilməmişdim. Diksinmişdim. Səriyyə bibi onda da danlamışdı ki, mətbəx böcəyindən adam qorxar?!

Qızarmışdım. Şamama xala əlini başıma çəkib, könlümü aldı.

— Siz neyləyəsiniz, qızım, bu mətbəx böcəyi elə üzlü şeydi, öz-özündən əmələ gəlir.

Üzünü Səriyyə bibiyə tutdu:

— A Səriyyə, bə dərslərini uşaqlar harda eləsinlər? Oxumaq elə bilirsən asandı? Mən onilliyi bitirməmiş nişanlandım, sonra da bir il çəkmədi köçürdülər. Vallah, indi elə peşmanam! Oturub evdə kişinin məşinə baxıram. Kül mənim başıma! Vaxtında başa düşsəydim, indi qoltuğumda portfel, institutda dərs deyən birisi də mən idim.

Məktəbi qurtarmamış ərə gedən qızlara mənim yazığım gəlir. Sonra təpələrinə döyəcəklər. Sən oxu, qadan alım, get dərslərini oxu!

Şamama xala sülh tərəfdarı idi. Nə vaxt bizim evdə bir söz olsa o saat zarafata salıb hər şeyi asanca həll eləyərdi. Səriyyə bibi Məmməd əminin işdən gec gəlməyinin üstə küsəndə də, Şamama xala Məmməd əminin tərəfinə keçir, hər şeyi Səriyyə bibiyə

baş salırdı. Sonra işlər qaydaya düşürdü. Elə bil Şamama xala burda bizim qonşumuz yox, həm də tərəfkeşimiz idi. Adam ürək sözünü də ondan gizlətmək istəmirdi.

Səriyyə bibi Məmməd əmi işdən evə gec gələndə küsdüyü kimi, mən də Qiyam dərindən gec gələndə küsmək istəyirdim. Amma üzə vura bilmirdim. Bir dəfə Şamama xalaya demək istəmişdim. Sonra yadıma düşmüşdü ki, Qiyamın tərəfinə keçəcək, bəlkə də danlayacaq ki, belə şey eləmə. O tələbədi... Səriyyə bibiyə də həmişə deyirdi ki, Məmməd qardaş hökumət adamıdır. İşçidi...

İki gün Qiyamla mən stolsuz qaldıq. Ancaq hey bir-birimizə baxanda gülümsəyirdik. Sonra harda bir az çox otururduqsa, deyirdik, daha bədi, qalx, mətbəx böcəyi əmələ gələr.

Qiyam mənə söz atırdı, mən Qiyama.

* * *

Axşam qatarı ilə Nabat ana şəhərə gəldi. İri, qırmızı gülləri olan xurcun gətirmişdi. Heç kəs qarşılamamışdı. Gəldiyini də heç kəs bilməmişdi.

— Elə birdən ürəyim istədi, gəldim, — dedi. Yanında milisoner gəlmişdi. Xurcun da onun əlində. Məm-

məd əminin milisionerlərindən idi. Qatardan düşən kimi Nabat ana ondan Məmməd əmigilin evlərini soruşub, o da düşüb yanına gətirmişdi.

Əvvəlcə Səriyyə bibi ilə, sonra da Qiyamla qucaqlayıb öpüşdülər.

— Bax, bu Fatmanisə xalayın əvəzinə, bu, Qızbəs xalayın əvəzinə, bu Məsminin, bu, Sultan xalayın, bu da, dərdin alım, Ballı xalayın əvəzinə...

Qiyam da anasının üzündən öpdü. Nabat ananın gözləri doldu. Sonra elə bil kimsə onu Qiyamdan zorla ayırdı. Amma ikisi də yan-yana oturmuşdular. Daha neyləyəcəklərini bilmirdilər. Bir-birini tapıb özlərini itirmişdilər. Mən Nabat ananın düz gözünün qabağında dayanmışdım. Nəhayət, məni gördü və qucaqlayıb öpdü. Sonra da tələsik qırmızı xurcundan iki-üç qatlama çıxardıb verdi milisionerə.

— Bax, götürməsən inciyərəm, — dedi. Milisioner də onun xətrini qırmadı.

— Nəcəlniyyə qaynənəsi verən şeyi nə haqqım var götürməyim? — Milisioner Səriyyə bibinin üzünə baxıb qızardı.

— Atam-anam, a Qiyam, adam da anasını bu qədər unudarmı? Gələni bircə məktub yazıbsan? - Qiyamı ayaqüstü danlamaq istəsə də öz-özünə:

— Yəqin dərsləri ağırdı, anası ölsün, — deyib tezcə də bağışladı.

Mən Qiyamın üzünə baxdım. O da mənim. Mənə yazdığı məktubları yadına salmaq istədim. Gərək o gecə Nabat anaya da məktub yazaydı, mən yadına salaydım.

Qiyam anasının qolları arasına qısılmışdı. Bir-birinə oxşayırdılar. İkisi də gözlərindən gülürdü. Nabat ana məni soruşdu:

— Dərdin alım, a Qiyam, budumu Məmməd oğlumun qızı?

— Yox, ay ciji, qardaşı qızıdı.

Nabat ana saçlarıma sığal çəkib bir Qiyama baxdı, bir də mənə. Ürəyindən nə keçdisə, xeyli duruxdu. Üçümüz də bir-birimizə baxdıq.

Səriyyə bibi mətbəxə girdi.

— Ay ciji, — o da Qiyamın dili ilə deyirdi. — Evdə daha nə qaldı? Özün qayıdanda nə yeyəcəksən? Həmisini doldurubsan qırmızı xurcuna.

— Qızım, ürəyim istəyəni yox, gücüm çatanı gətirmişəm. Vallah, Qiyamsız nə yeyirəm, boğazımdan ötmür. Maşallah, boyuna-buxununa qurban olum. Gözüm ayağının altına, indi kürəyində bir qoşun gizlənir.

Qiyamın Məmməd əminin kitelindən tikdirdiyi pencək mətbəx qapısının dalıdu asılı dururdu. O vaxtdan geymirdi. Ancaq axşamlar dərs oxuyanda arabir çiyinə salırdı. Bu dəfə gözünə sataşan kimi —

onu bəri ver görüm, — dedi, — a Fərəh! Ay cijili, bir dərzi mənim başıma oyun açmışdı. Fərəh də fikir çəkirmiş. Sən mənim boyumu-buxunumu deyirsən. Gör burda mənə nələr deyirlərmiş.

Nabat ana bir şey başa düşmədi. Özüm hamısını açıb danışdım. Həm də gülə-gülə. Gah dərziyə, gah da Qiyama lağ eləyə-eləyə.

Nabat ana tutuldu. Xeyli dinmədi.

— Anası ölmüş Qiyam neyləsin, — dedi. — O dərzi sənətkar deyilmiş, qızım.

S ö z ə q ü v v ə t

Keçmişdə Kür qırağında dəllək Qasım adlı usta olub. Mehdi ağa həmişə üzünü ona qırxdırarmış. Bir gün iş elə gətirir ki, ağa dəllək Qasımın dayısı çoban Qaranı sürünün dalında yatdığı yerdə gülləylə vurur. Qəbri indi də Ağ yal deyilən yerdədi. Kürün o tayında, vurulduğu yerdə. Çoban Qara çax igid adam imiş. Bəylərlə arası olmazmış. Özündən qaravəlli düzəldib bəyləri orda-burda lağa qoyarmış. Kənd də onu çox istəviridi.

Sonra çoban Qaranın qohumları ilə Mehdi ağanın qohumları qanlı-bıçaq olurlar.

Kənddə hamı gözləyirmiş ki, görsün, Mehdi ağa bu dəfə üzünü kimə qırxdıracaq. O, dəllək Qasımı evinə çağırtdıranda qohumları deyirlər: getmə, ağa səni çə-

kiyə aparır. Mehdi ağanın da adamları üstə düşür ki, boğazını niyə düşmənin ülgücünə verirsən?

Dəllək Qasım da, Mehdi ağa da heç kəsin sözünə baxmur. Amma hər iki tərəfin adamı yaraqlı-yasaqlı pusquda dururmuş.

Dəllək Qasımın anası oğluna qarğayır ki, sən mənim qardaşımın qanını yerdə qoysan, öz qanına bələ-nəsən.

Mehdi ağa başa düşürdü ki, dəllək Qasımı çağırtdırmasa, camaat deyər qorxdu. Kəndin gözündən düşərdi. Dəllək Qasım getməsəydi, onda da kənd deyərdi, bu qorxdu.

Kənddə danışırtdılar. Deyirdilər, dəllək Qasım kişinin üzünü sabunlayıb ülgücü çəkir. Boğazına gələndə rəngi qaçır. Ağappaq ağarır. Mehdi ağanın arvadı qışqırır ki, ay Qasım, əl saxla, evimi yıxma! Elə bilir, daha iş-işdən keçdi.

Kənddə camaat hər dəfə dəllək Qasımın ağanın evinə getdiyini eşidəndə gözləyirdi ki, bir qan düşəcək.

Dəllək Qasım bir yerdə deyibmiş ki, mən bilirəm, Mehdi ağa mənim düşmənimdi. Dayımın qanı gərək onda qalmasın. Amma mən öz sənətimə xəyanət eləyə bilmərəm. Mənim əlimdə ülgüc boğaz kəsmək üçün yox, üz qırmaq üçündür.

Bu sözə görə dəllək Qasımın anası naxoşlayır, yorğan-döşəyə düşür. İllər xəstəsi olur. Sonra arvad dərd-dən çatlayıb ölür. Dəllək Qasım öz qohumları ilə

düşmən olur. Ona çatdırırlar ki, biryolluq canını qurtarmaq üçün Mehdi ağa səni də dayın kimi vurmaq istəyir. Öz qohumların da səni vuracaq.

Dəllək Qasım iki düşmən arasında qalır.

Bir dəfə ağanın üzünü qırxdığı yerdə rəngi yenə ağappaq ağarır. Ülgücü gətirib ağanın düz boğazında saxlayır.

– Ay Qasım, neynirsən? – Mehdi ağa özünü itirən kimi olur. Sonra görür yox, dəllək Qasım heç nə eləmək istəmir. Kişini ayaq üstə tər basır. Əlindən ülgüc düşür. Özü də ülgücün dalınca yıxılır yerə. Elə oradaca keçinir...

Bir düşmənin əlində tufəng olub, o birinin əlində ülgüc. Biri tufənglə yuxulu çobanı kürəyindən vurub, o biri ülgücü həmişə düşmən boğazında gəzdirsə də, sözünün ziyəsi olub. Peşəsinə xain olmayıb.

"Olanda da dəllək Qasım kimi olasan" — indi də bu məsəl camaatın dilindədi, dərdin alım.

Dərziyə lap nifrət elədim. Nabat ananın söhbəti adamı necə dəyişir, təsir eləyir. Görəsən, bizim məktəbdə niyə belə dərslər keçmirlər?

Nabat ana Qiyama ayrıca bağlama verdi.

— Dərdin alım, bu da sənin yoldaşlarındı, — dedi. — Elə evdən ayrıca qoymuşdum. Bəlkə, yoldaşlarından bir anasızı, bir yetimi, kimsəsizi var? Apar.

Nabat ana elə dedi, elə bil onları çoxdan tanıyır, adlarını bilir, paylarını da ona görə ayırır. Anasıza ana, yetimə ata, kimsəsizə kimsə olmaq istəyir. Bütün könlüqırıqların könlünü almaq istəyir, başına sığal çəkmək istəyir. Üzündəki təbəssümdən, gözündəki qayğıdan, əllərinin hərəkətindən də bunları oxumaq olurdu. Bura Nabat ananın öz evi olsaydı, bəlkə də, hamısını öz yanına çağırardı.

— Oğluma da qurban olum, onun yoldaşlarına da.

— Bu sözü neçə dəfə dilindən eşitmişdim.

Nabat ana çox sadə idi. Adam heç vaxt özünü onun yanında qısmır, rahat nəfəs alırdı. Təkliddə necəsənsə, onunla birlikdə də eləcə olurdun. O yox olmurdu, yox, əksinə, səni itməyə qoymurdu. Bütün Nabat ana yaşında qadınlara qarşı adamda hüsn-rəğbət yaranırdı.

* * *

Nabat ana Səriyyə bibidən icazə almışdı, mən Qiyamla birlikdə tələbə yataqxanasına gedirdim.

"Var, ana, var. Anasızı da, yetimi də, kimsəsizi də". Yataqxananın qapısından içəri girəndə Qiyamın bu sözlərini xatırladım. Otaqda ucaboy, çalsaçlı bir kişi pəncərə qabağında dayanıb hara isə baxırdı. Əlini arxasında çarpazlamışdı. Ayağındakı çəkələyin

burnundan baş barmağı qırağa çıxmışdı. Köynəyinin yaxası tamam açıq idi.

İti çənəsinin altında qara sapla tikilmiş tünd-qırmızı düymə qalmışdı. Boynundan köynəyin içinə doğru çapıq uzanırdı. Ortada qoyulmuş stolun üstdə yarıaçıq kitab, bir az pendir-çörək qırıntıları. "Yəqin indicə çörək yeyib yığışdırıb", — dedim. Otaqda üç dənə də çarpayı vardı.

— Baba, pəncərədən Təbriz görünürmü? — Qiyamın səsinə oğlan dik atıldı. Köynəyinin tünd-qırmızı düyməsini bağlaya-bağlaya:

— Salam... Bacı, gəlin əyləşin. — Mənə müraciət etdi.

Qiyam çarpayının üstə oturdu, mənə də bir stul çəkdi. — Otur, — dedi. — Sonra üzünü mənə tutdu.

— Fədaidi. İnqilabçı. Bilirsən nə qədər şəkilləri var? At üstə tüfəng çiyində, patrondaşı. On yedinci ildə Peterburqda inqilab eləyən fəhlə-əsgər matroslar kimi. Təbriz adəti ilə o, bizə "Baba" deyir, biz də onu "Baba" çağırırıq. Bizim "babamızdı". İnstitutumuzda ən yaşlı tələbədi. Bizim yaşımızda sən-gərlərdə vuruşubdu.

"Baba" bir mənim üzümə, bir də Qiyamın üzünə baxıb mənalı-mənalı başını buladı.

— Görünür, Qiyam, görünür, hayana baxıram, Təbriz görünür...

Qiyam bizi tanış elədi.

— Əsl adı Zərbəlidi.

"Baba" əl uzatdı. Sonra da gedib qapının ağzında ayağındakı çəkələri dəyişdi. "Yəqin o biri yoldaşlarınkıdır", — özlüyümdə düşündüm.

Qiyam bağlamayı çarpayının üstə açdı.

— Kənddən gəlib, "Baba". Fətir, pendir, qatlama, yumurta. Anam özü göndərdi. Dünən gəlib.

"Baba" sanki Qiyamın dediklərini eşitmirdi. Bayaqqı fikirlərindən hələ ayrılmamışdı.

— Qiyam, Fərəh bacıya baxıram, yadıma çox şeylər düşür. Anam-bacım olsun. Elə utanır, elə qısıılır, elə bil danlayırlar. Bacım, gərək bizim qızlar belə olmasın.

Nəyi isə xatırlamış kimi geniş alnını qırışdırıb, qaşlarını qaşdı. Qiyam sonra mənə dedi ki, bu, "Baba"nın adətidir, həmişə yadına bir şey salmaq istəyəndə belə eləyir.

— Ukrayna şairi Lesya Ukrainka haqqında deyib-dilər ki, bu xəstə, zəif qız öz əsrində yeganə kişi oldu. Elə bil bizim qəhrəman qız barədə deyiblər bu sözü. Şahsevən qızı Səriyyə...

Qiyamın xahişi ilə "Baba" gətirib albomundan mənə bir neçə şəkil göstərdi.

— Bax, bu Sədulla adlı bir cavan müğənni idi. Fə-dai. Səngərlərdə bir də görürdün, güllələrin səsinə

onun mahnıları qarışdı. Oxuyurdu. Fədailərin əhvali-ruhiyyəsini qaldırırdı. O, filarmoniya səhnəsinin yox, döyüş çöllərinin müğənnisi idi. Onun səsini mikrofonlar yox, tütənglərdən çıxan güllələr yayırdı. Güllələr onun mahnısının davamı olurdu. Güllələrin səsiylə onun səsində bir oxşarlıq görürdük. İkisi də qələbə deyirdi.

— "Baba", o indi hardadı?

Qəfildən sözünü kəsdiyim üçün də utandım.

— Burda. Şimali Azərbaycanda. O da institutda oxuyur. Tələbədi.

Mən Şahsevən qızı Səriyyənin də şəklinə baxmaq istədim. Dedim: "göstərin". "Baba" yenə alını qırırdır qaşlarını qaşdı.

— Onun şekli yoxdu. Bizim qəhrəmanların şekli itdi-batdı, Fərəh bacı.

Araya bir anlıq sükut çökdü. Sonra yenə sükutu özü pozdu.

— Səriyyənin şekli mənim gözlərimdə qalıb. Xatirimdə, yaddaşımda qalıb. Onu görənlərin gözlərində qalıb. Mən bir rəssam tapıb onun şeklini çəkdirəcəyəm. Heç olmasa şekli ona oxşasın.

Səriyyə adicə azərbaycanlı qızı idi. Orta boylu, qarabuğdayı. Saçlarını səliqə ilə darayardı. Çiyində tütəng. Bəzən at belində, bəzən də piyada. Anadil quşu kimi "Vətən! Vətən!" deyirdi.

Qiyam elə qulaq asırdı, elə bil bu cənublu oğlanı ilk dəfə görürdü. Elə bil heç vaxt onun söhbətinə qulaq asmamışdı. Gözlərini pəncərəyə zilləyib tər-pənmirdi. Kirpiyini də qırpmırdı.

Zərbəli boynundan köynəyinin içinə doğru uzanan çapıği göstərdi:

— Səriyyəyə atılan güllənin yeridi. O mənim müqəddəs qədim olubdu. Yadıma gəlmir.

— Bu təbiidir, "Baba". — Qiyam gözünü pəncərədən çəkib başını qaldırdı.

"Baba"nın cingiltili səsi araya çökmək istəyən sükutu pozdu.

— Qoy indi sizə bir yaxşı çay dəmləyim. Təbriz çayı. Bacının da fikri dağılsın, — dedi. — Siz Şahsevən qızının gəncliyinə oxşayırsınız. Bəlkə də, heç bu barədə danışmazdım. Yadıma saldınız.

O, çay üçün eşiyə çıxanda başqa bir oğlanla qapıda toqquşdu.

— Qiyam, privet. "Baba"nın qoltuğunun altından zorla keçdim. Bu bacı kimdir? — Məni soruşdu. Ürəyimdə "nə üzlü oğlandı" dedim. İstədim Qiyama deyim ki, dur gedək, yəqin Nabat ana bizi gözləyir. Həm də sıxıla-sıxıla nə qədər oturmaq olar? Birdən Qiyamın gülüş səsi mənim dumanlı fikrimi dağıtdı.

— Gürcüstandan gəlib. Bir az üzdü oğlandı. Amma bilmirəm niyə xətrini çox istəyirəm.

Çiyninə vurub:

— Tanış ol, ə, — dedi. — Bizim qohumdu. Özü əl uzatdı.

— Adım Hatəmdi, bacı. Özüm də gürcücə əla bilirəm. Qamarcoba, qatso, genasvali.

Gülüşdülər. Hatəm bağlamayı gördü.

— Bunlar hardandı?

— Anam göndərirdi. Özü də gəlibdi, bacım gildədi.

Mənə elə gəlirdi, üzüm od tutub yanır. Hamısı da mənə baxırdı. Elə bil Qiyam məni buraya utandırmağa gətirmişdi.

— Mən riyaziyyatçı babayam. Qoy bir dürmək büküm, sonra məsələni ən kəsə yolla həll edərik. Bax, belə.

Dişləyəndən sonra üzünü mənə tutdu:

— Bacı, "Baba"yla bu Qiyam qaraqabaqdır. Oturanda da müsbət qəhrəman kimi otururlar. Dumdüz. Mən deyən-gülənəm. Paxıllıqları tutur. Deyirəm, sonra, qatlamaya...

— Qorxma. Canının qədrini gör necə bilir. — Qiyam mənim üzümə baxıb güldü. — Hatəm, adam sənin kimi çox danışıb eləyəndə zəhər də ona təsir eləmir.

— Nə? Nə?

— Sokratı tanıyırsan?

— Niyə tanımıram. Sənin uşaqlıq yoldaşın olub.

— Bax, həmin Sokrat, antik dövrün ən böyük filosofu. Həbs olunandan sonra ona ölüm hökmü kəsilib. Onda belələrinə zəhər verirdilər. Sokratdan xahiş eləyirlər ki, zəhər içəndən sonra danışıb-eləməsin. Həyəcan keçirməsin, ürəkdən gülməsin, zəhər təsirini itirər. Sokrat da onların xahişini yerinə yetirir.

— Elədirsə, zəhmət çək, o biri qatlamı da ötür bəri. — Hatəm ciddi dedi: — Amma Sokratı saldın gözündən. Mən olsaydım, əksinə, gülərdim.

"Baba"nı səslədi:

— Sənin çay dəmləməyin döndü intiqral açmağa.

"Baba" da güldü, Qiyam da.

— Bacı, bunlar ki danışdılar, söhbətləri başlayır insandan, dünyadan, axırda da gedib çıxırlar Yunanıstana. Biri tarixçidir, o biri də ədəbiyyatçı. Nə bunun tarixdən xəbəri var, nə onun ədəbiyyatdan.

Qiyama göz vurub sözüne davam etdi:

— İki də fəlsəfə dərnəyinə gedib-gəlirlər. Elə deyirlər, kaş bir fəlsəfə fakültəsi açıla, orda oxuyaq. O da yoxdu. Qalıblar danışa-danışa. Beynimi-başımı aparıblar.

"Baba" da güldü, Qiyam da.

—"Baba", biz getdik. Feyruza salam dey. Qiyam mənə başı ilə işarə elədi ki, gedək. Hatəm pərt oldu.

— Nə? Feyruza salam? Qoy gəlsin, dalaşmasam yaxşıdı. Niyə gülürsən, "Baba?" Onu danlamaq əvə-

zinə, sonra düşürsən üstümə. — Hatəmin ürəyi o qədər açıq idi ki, nə bilirdisə, hamısını danışmaq istəyirdi.

— Ay Hatəm!

"Baba" nə qədər qaş-göz elədisə, Hatəm görməməzliyə vurdu.

— Yenə deyəcək ki, sirri saxlayan deyil. Saxlayıb gorumu aparacağam? Qiyam... Bacı da məni bağışlasın...

Hatəm istədi kirisin. Sonra yenə özüylə bacarmadı:

— Feyruz görüşə gedib. "Baba"nın ayaqqabısını geyib, qalstukunu taxıb. Mənim də bir şvetsarski saatım var. Dədəm müharibə vaxtı Berlindən göndərmişdi. Taxıb onu qoluna. İndi yəqin qızın yanında lovğalanır ki...

— Hatəm... — "Baba" yenə onun sözünü kəsmək istədi... — Olmadı...

— Əyə, canın üçün, Qiyam, bir yaxşı avtoqələmim var idi. Bir günlüyə istəmişdi, mən də verdim. İndi deyir, qızın xoşuna gəldi, bağışladım ona. Hamımız gülüşdük.

— İndi də saati bağışlayacaq. Tipdi. Köynəyinin qolunu qaldırıb saatına baxmaq istədi. Yəqin adət eləyibmiş. Pərt oldu.

Mənim Feyruzdan xoşum gəldi. Hatəmin ürəyi-açıqlığını da bəyəndim. Qalxdıq.

* * *

— Köpək uşağı. Vicdansızlar. Binamuslar. Yekəbaşlar...

Qiyam Feyruzu səşindən tanıdı. Həyətdə salamladılar.

— Nə olub, ayə? Nə qazdı-qazdı danışırsan? Feyruz məni görən kimi səşini yavaştdı. Xəcalət çəkən kimi oldu. — Bağışlayın, — deyib əlini nazik sarı bığında gəzdirdi. Sonra da köks ötürərək dedi:

— Qəbiristanlıqda yaxşı məqbərələr var idi. Bilirəm görmüşdünmü? Traktorla vurub uçurublar. Üstü qədim əlyazmaları ilə dolu qəbir daşlarını qırıb tökürlər. Bu heyvanlar başa düşmərlər ki, onların hamısı bizim qədim yazılı abidələrimizdi. O naxışlar, hörgülər, tikililər, yazılar mədəniyyət tariximizdir. Birdən yumşaldı. Elə bil dolu bulud idi, yağdı, qurtardı. Dünyaya bir aydınlıq çökdü.

— Qiyam, nə yaxşı? — Soruşdu. Elə bil indicə əşib-coşan o deyildi.

— Anam qonaq gəlib şəhərə. Bir az kənd nemətləri gətirmişdim. Bayaqdan burdayıq. Tələsirəm. Sağ ol, Feyruz.

Qiyam əl tutub ayrılarda dedi:

— Feyruz, kimsə deyibdi ki, bir yarımçıqlarla, bir də üzdürlə mübarizə hələ uzun müddət qalacaq.

Feyruz qolundakı saati aç-aça getdi yataqxanaya. Mən özümü saxlaya bilməyib güldüm.

— Qiyam, sən bütün dünyanı mənə bağışlayarsanmı?

— Gərək Hatəmdən icazə alım.

Qiyam sanki hər gün, hər saat dəyişirdi. Şəhərə gəldikləri ilk günləri xatırlasaydı, öz-özünə gülünc görünərdi. Mən həmişə Qiyama baxanda, iki Qiyam gəlib dururdu gözlərimin önündə. Mən birini öyrədirdim, birindən öyrənirdim. Biri məndən utanırdı, birindən mən utanmağa başlayırdım. Biri hər şeyə valeh olurdu, biri hər şeydə mənə arayırdı.

Evə çatıb pillələri qalxdığımız yerdə, nədənsə, birinci mərtəbə ilə ikinci mərtəbənin arasında dayandıq. Bir-birimizə "gedək" deyə-deyə dayandıq. Mənə yaxınlaşıb əllərimdən tutdu. Sonra öpdü. Sonra da üzr istədi. Elə bildim Qiyam dəli olub. Başım hərləndi.

* * *

Məmməd əmi bəzən gecə saat birdə, ikidə, bəzən də saat üçə işləmiş gəlirdi. Sonuncu Tbilisi qatarını yola salandan sonra.

Gecədən keçirdi. Üzümü kitabla tamam örttdüm. Guya daha yatıram. Heç gözümə yuxu gedərdimi? O gündən Qiyamla danısmırdım. Kəsülü dolanırdıq.

Qiyam artistlik elədi. Üzünü tutdu mənim stuluma. Guya stul Fərəhdi. Başladı danışmağa:

— Fərəh, əzizim, məni bağışla. Səriyyənin yanında da dindirəndə rəsmi, soyuq cavab verirsən. Elə bil bizim evdə sən adda, sən boyda-buxunda yad bir qız yaşayır. Mən onu həm tanıyıram, həm yox. O mənə həm yaxındı, həm uzaq. Dindirmək də istəyirəm, dindirməmək də. O elə hey sənə oxşayır, amma sən deyilsən.

Fərəh... Fərəh... Susursan. İndi bildinmi, niyə boş stulunla danışırım. Heç olmasa, stul qaçmır, qulaq asır. Amma mən ikinizin də yanınızda günahkaram: stulun da, sənin də. İndi Məmməd əmi gələsidi. Gecən xeyrə qalsın. Heç bilirsən saat neçədi? İki. Sən indi yəqin yuxu görürsən?

Ayağa qalxıb üzümə bir xeyli baxdı. İşığı söndürüb getdi yatağına.

* * *

Səhərisi neçə gün mənsiz qalan stulumda gəlib oturdum. Baxdım Qiyamın stuluna. Elə bildim oturub orda, yazıq-yazıq baxır mənim üzümə.

— Qiyam...

Mən də üzümü onun boş stuluna tutdum. Başladım danışmağa. Amma ürəyimdə:

— Elə bilirsən, mən darıxmamışam? Barışmaq istəmirəm? Necə barışım, bilmirəm. Axı, biz küsülüyük. Nabat ana gedəndən bəri sənəin neçə şirin söhbətini itirmişəm, Qiyam. Bax, bir də mənəi dindirəsən, gəl barışaq desən, o saat danışacağam. Mənəim əzizim Qiyam.

Sonra əsgəi götürüb Qiyamın stulunu təmiz-təmiz sildim. Elə bildim əlim stula yox, Qiyamın enli çiyinlərinə dəydi, alınəna tökülən saçlarına dolaşdı. Ətri stulda qalmışdı. Sanki Qiyam başını qaldırıb gülümsədi. Amma dinmədi. Gəl barışaq demədi...

Sonra da kitablarını rəfdən götürüb təzədən səliqə ilə yığışdırdım. Bəzilərinəi baş-ayaq qoydum. Qəsdən elədim ki, gələn kimi görsün.

Kitabları vərəqləyib açdıqca Qiyamın nəfəsi sanki üzümə dəyirdi.

* * *

Şamama xalanın dalınca bir dəfə bərk gülmüşdüm. Qaraçıya fala baxdırmışdı. Sonra da o arvadə beş-altı yumurta vermişdi.

İndi Şamama xala bilsəydi, mənəə gülərdi. Bəlkə də danlayardı. Bəlkə də, heç bir şey deməzdi. Nə bilim...

Bir qaraçı arvadın dalınca xəlvəti evdən çıxıb qaçdırdım. Qoltuğumda da fizika kitabım. Onun da arasında iki manat pul.

Məmməd əmi hər ayın başında mənə pul verərdi ki, dəftər-qələm alım, acıb-eləyəndə məktəbdə qoğal alıb yeyim. Qiyam şəhərə gələndən sonra ona da verirdi. Götürmürdü. Qıpqırmızı qızarırdı: — Cijim eşitsə, məni bir də sizə qoymaz. Məmməd əmi, pul mənim nəyimə lazımdır? — deyirdi.

Ayın axırında, bir dəfə gördüm ki, mən oturduğum tərəfdə stoldakı müşəmbənin altında üç manat var. Qiyamın dəftərinin arasında da pul var idi. Pulu elə qoymuşdular, stolun üstü donqar görünürdü. Qiyama beş manat qoymuşdular. Mən onunla küsülü olduğum üçün tək durub apardım pulu Səriyyə bibiyə. Qiyam da dalımca gəldi. Səriyyə bibi götürmədi. — Məmməd əmin dəftər-qələm üçün qoyub, aparın xərcləyin, — dedi.

“Yəqin Qiyam götürmədiyi üçün Məmməd əmi belə eləyib”, — tez ürəyimdən keçirdim.

Sonra Qiyamla mən elə bil adət eləmişdik: ayın axırında həmişə müşəmbənin altına baxırdıq. Məmməd əmi dövlətdən, biz də sanki Məmməd əmidən maaş alırdıq. Qiyam yenə aparırdı ki, Səriyyə, mən istəmirəm. Səriyyə bibi də onu danlayırdı.

Mən pulumun hamısını xərcləmirdim. Bəzən artıq da qalırdı.

Qaraçı arvada evimizdən xeyli aralı, tramvay yolunun kənarında çətdim. Sağıma, soluma boylandım. Heç kəs yox idi. Olanları da tanımırdım.

— Qaraçı xala, dayan, — çağırdım.

Dayandı. Yekə, uzun, güllü-güllü donu daha asfalt yolu süpürmədi. Ayağındakı qaloşların yalnız burunları görünürdü. Boğazında beş-altı qatar muncuq, ağızında qızıl dişləri görünürdü. Saçları çiyinlərinə tökülmüşdü.

Arvad məni görəndə kimi əlindəki ələyi tutdu düz gözümün qabağına.

— Hamısını satmışam, — dedi. — Bircəciyi qalıb.

— Mən ələk istəmirəm.

— Gəl, onda falını açım. Nə uca boyun var! Gözlərin necə də xumardı. Saçlarını iki yerə ayırmaq səni nə yaxşı tutur. Ürəyin həddən artıq gözəldi. Sən elə zərif qızsan ki, səni sevən, sənsiz yaşaya bilməz. Bir baxan gərək mütləq bir də baxsın. Dayan görüm. Boynunu bükəndə qaratikan kollarının altında təzə boy göstərən bənövşəyə oxşayırsan, mənim qızım. Əlini mənə ver görüm... Sən dağ lələsən, gəlib şəhərdə bitmişən...

Mən bu sözləri ikinci dəfə eşidirdim. Elə bil hamısını Qiyamın ağızından götürmüşdü. Qiyam da bir dəfə elə bu qaraçı arvad kimi danışmışdı.

Sağ əlimi əlinə aldı. Sonra gözlərimə baxdı.

— Pulun varmı? — tələsik soruşdu.

— Var. İki manatım var. Kitabım arasından çıxarıb verdim.

Ələyini çiyindənən aşırıb pulu iri ciblərinin dibinə qoydu. Barmağındakı gümüş üzüyü hərlədi.

— Sənin bir gözaltın var. Düzümü deyirəm? — Sual verdi.

Başım la dedim ki, elədir.

— Bir ay yuxusuz gecələrin olacaq, həyəcan keçirəcəksən. Yol görünür. Sonra hamısı yaxşı olacaq. Səndən o yana yol yoxdur.

Sevindim.

Pulum olsaydı, bu gözəl, xeyirxah qaraçı arvada yenə gətirib verərdim. Hələ ələyini də alardım.

Deməli, biz barışacağıq. Yox, Qiyam özü gəlib barışacaq. Məni qaraçı arvadın dalınca yüyürtdürən də bu fikir deyildimi?

Qəribədir. Kəsən də mən idim, barışmaq üçün xiffət eləyən də mən. Görəsən, bütün qızlar belə-dirmi?..

* * *

Evə verilən tapşırığı eləyirdim. Başımı qaldıranda gördüm Qiyam gəlib dayanıb lap yanımda. Başımın üstə. Biz, axı, danışmırdıq. Bu nə demək idi?

— Fərəh, sənin fizika kitabındı. Mənim kitabları-mın arasında idi.

Qaraçı arvadın yanından evə qayıdanda yenə Qiyamın kitablarını yığışdırmışdım. Fizika kitabımı rəfin böyrünə qoymuşdum ki, sonra götürərəm. Yadımdan çıxıb orda qalmışdı. İndi hər şey birdən yadıma düşdü. Qızardım.

— Fərəh, səninlə kəsəndən bəri, elə bilirdim Səriyyə mənim kitablarımı hər gün yığışdırır. Amma bəzilərini elə bil qəsdən baş-ayaq qoyur. Dedim, a bacı, niyə belə eləyirsən? Dedi, sənin kitablarından xəbərim yoxdu. Yəqin mən yatandan sonra bu evə mələklər gəlir, mənim kitablarımı yığışdırır. İndi mən də onlara adət eləməyə başlayıram. Mələklər yəqin sabah da gələcəklər.

Dinmədim. Canımdan bir isti keçdi. Məni tər basdı.

Çıxıb getdi instituta. Mən də günortaüstü getdim məktəbə.

Qiyam hər şeyi başa düşübmüş.

Mələklər gəlməmişdi. Qiyam kitablarını necə qoymuşdusa, eləcə də qalırdı.

— Fərəh, gəl barışaq.

— ...

— Fərəh...

— ...

Fərəh, sənin xumar gözlərin var. Ürəyin həddən artıq gözəldi. Heç bilirsənmi saçlarını belə ayırmağın

səni necə tutur. Sən elə qızsan ki, səni sevən sənsiz yaşaya bilməz. Boynunu belə bükmə. Sən elə duranda, bizim kənddə qaratikan kollarının altda bitən bənövşələr olur, onlara oxşayırsan. Sən mənim dağ lələmsən, Fərəh. Mənim Fərəhim.

İndi də elə bildim qaraçı arvad danışır, Qiyam yox.

Başımı qaldırıb güldüm. Sevindi. Əslində kim daha çox sevinirdi? Mən onu deyə bilməzdim.

* * *

Dünya mənim nəzərimdə əvvəllər yalnız Məmməd əmigilin evləri ilə oxuduğum məktəbin arasındakı yol boyda idi. Dünya indi böyüyüb olmuşdu tələbələrin yataqxanasına qədər. Dünyada indi «Baba» da var idi, Hatəm də, Feyruz da. Dünyada nə qədər dünya var imiş.

Qiyam özü də mənim gozümdə get-gedə başqalaşmışdı. O bəzən mənə dərstdən sonrakı dərslərimizdə oxuduğu kitablardan danışır, bəzən kitabların özünü gətirirdi.

Mən özüm də başqalaşırdım. Bunu sinfimizdəki qızlar da hiss eləmişdilər. Onlar böyük tənəffüslərdə başıma yığırdılar. Mən də Qiyamdan eşitdiklərimi onlara danışardım. Sonra oğlanlar gəlirdilər. Sonra da

ədəbiyyat müəllimimiz. Beləliklə, məni ümumməktəb üzrə çıxan divar qəzetinə redaktor müavini seçdilər. Sonra... Hamısını Qiyama danışdım. Gülə-gülə:

— Sən də mənim tələbəmsən, — dedi. — Bax, indi gərək məktəbi “qızıl medal”la bitirəsən. Məmməd əmi nə demişdi?..

Yadına birdən nə düşdüsə, sözünü deyib qurtaran kimi tutuldu.

Çənəsini ovcuna alıb bir az fikirləşdi. Öz-özünə danışan adamlar kimi deyilməyə başladı:

— Çox şey mənə təsir eləyir. İnstitutuza xarici qonaqlar gəlmişdi. Onları mən müşaiyət edirdim. Amma bir dil tapıb danışa bilmədim. Heç bir xarici dil öyrənməmişəm. Mən bir musiqi alətində də çalammıram. Vaxtında məşğul ola bilməmişəm.

Anammı günahkardı? Yox. Əlbəttə, yox. O, hələ indiyəcən heç piano görməyib. Oxuduqlarımı da yaxşı anlaya bilməmişəm. Bizim evdə kitab rəfi olmayıb. Heç kitab olubdu ki? Kəndimizdəki kitabxanada bir qoca arvad var idi. O olmasaydı, bəlkə də, çiyinlərimdə gəzdirdiyim başım kal, zımır qarpız kimi qalasıymış. Niyə gülürsən? Elə bilirsən zarafat eləyirəm? Hər şeyi birdən öyrənmək, dərk etmək istəyirəm, Fərəh.

Deyirlər, cırcıramaların içdikləri səhər şəhidi. Amma şahanə oxuyurlar. Elə bil yağlı plov yeyiblər, üstündən də sərin bulaq suyu içiblər. Onların səsində

yayın istisi, bürküsü görürsənmi necə hiss olunur? Adama elə gəlir, onlar oxumasa, yayın bürküsü olmaz. Bir şəh qidası ilə onlar bütöv bir fəslin istisini ifadə eləyə bilərlər. Əlbəttə, mən də az biliyimə baxmayaraq, xidmət eləyə bilərəm. Ancaq nədənsə artıq istəyirəm. Axı, mən insanam.

Bilirsən, dünyada nə böyük adamlar olub? Nələr yaradıblar? Heraklit, Demokrit, Platon, Aristotel, Leonardo da Vinçi, Nizami, Höte, Əlişir Nəvai, Tolstoy, Nəsirəddin Tusi, Kant, Hegel, Russo... Ah, daha kimlər! Hamısının adını çəkmək istəyirəm.

Mənim tələbə yoldaşım Hatəm düz deyirdi, Fərəh. Mən antik dövr ilə intibah dövrünü xüsusilə seyirəm. Bəşər aqlının ilk, çiçəklənən dövrlərini. Deyirlər, antik mədəniyyətin yayılması üçün bəşəriyyət İtaliya şairi Petrarkeyə minnətdar olmalıdı. Başqalarını bilmirəm, mən minnətdaram. Onun evində Homerin kitabları olub. Amma oxuya bilmirmiş. Sonra bir yunanlının köməyi ilə, adicə bir yunanlının, o poemaları Bokkaçço tərcümə eləyibdi.

Qiyam susdu. Mən də susurdum. Bir az belə dayandıq. Sanki o, adlarını çəkdiyi adamlarla öz ələmində danışdı. Bəlkə də mənə belə gəlirdi. Sonra yenə söhbətinə davam etdi:

— Birinci kursa təzə gələndə institutumuzun kitabxanasına gedib Şekspirin kitabını istəyirdim.

— Bəlkə, nağıllar kitabını gətirim? — deyə qız mənə istehza elədi. İndi o vaxtdan az qalır üç il keçsin. Görürəm düz deyirmiş. Düz deyilən sözdən nədənsə çox adamın xoşu gəlmir. Bu, o deməkdi ki, həmin adam hələ yetkin deyil.

Nə vaxt ki oxuduqlarımı başa düşə bilmirdim, o qızın istehzalı baxışları gəlib gözüm önündə dururdu.

Mənim tələbə yoldaşlarımdan birinin bacısı imiş. Özü də universitetin kitabxanaçılıq şöbəsini bitirirdi. Sırağa gün ad günü olub. Bir dəstə gül bağışladım. Sonra tanışlıq verdim ki, Şekspiri istəyən oğlanam. Güldü. Qızardı.

— Mənim ad günümü hardan bildiniz? — soruşdu.

— Qardaşınız mənimlə oxuyur, — dedim. — Sizin o sözünüz daima mənim qolumdan tutur. Bəlkə də, hər kəsin qərəzsiz istehzaya ehtiyacı var. Qoldan tutan istehzaya.

Mən çoxdan istəyirdim ki, Qiyama istehza eləyim. Lap yerinə düşmüşdü. Ürəyimdə tutduğum sualı verdim:

— Qiyam, adam öz-özünü danışarmı?

Qiyam elə bil mənim sualımı əvvəlcədən bilirmiş. Sanki cavab üçün də əvvəlcədən hazırlaşmış.

— Əlbəttə, — dedi. — Adamın ürəyi sözlü olanda öz-özülə də danışır, divarla, daşla da. Ürək boş olanda insanla danışmasının da mənası yoxdur.

Bilmirdim stulla danışdığını ona necə çatdırım. Məni qabaqladı:

— Hələ stulla da.

— Bıy, necə? — Guya heç bir şeydən xəbərim yoxdu.

— Sənin boş stulunla. Necəsi yoxdur ki? Sən küsülüydüün deyə, mən də üzümü sənin boş stuluna tutub ürəyimi boşaltdım.

— Stul da cavab verdi? — Zarafatla soruşdum.

Stulun da sənə oxşamışdı. Nə qədər eləyirdim, dinmirdi. Amma heç olmasa dinləyirdi.

— Yox, mən yatırdım, — danmaq istədim.

— Sən kitabın altdan gözüyün ucu ilə baxırdın. Mən də görürdüm. Nəfəs almağından da bilirdim ki, həyəcan keçirirsən. Yatan adamla yatmayanın nəfəs alması bir olmur, axı!

Qiyam hər şeyi bilirmiş. Gizlədə bilmədim.

— Düz deyirsən, Qiyam. Mən də sənin stulunla danışmışam. Hələ bir qaraçı arvada fal açdırırdım ki, görəsən biz barışacağımız?

Qiyam sevindiyyindən kədərləndi. Mən heç vaxt belə qəribə kədər görməmişdim.

* * *

— Məni tanıdınmı, qızım?

— Tanımadım. Axı, sizi heç görməmişəm. Məndiyiniz at nağıllardakı haçadil ərəb atlarına oxşayır. Əlinizdə silah, silahın kəməri qızıl ilan kimi qıvrılıb. Saçlarınız çiyinizə tökülüb. Paltarınız cırılıb. Yəqin özünüz də nağıllardan gəlibsiniz. Tək qorxmursunuzmu? Əlinizdəki tüfəng birdən açıla bilər. Sizin gözlünüzdə şimşəklər çaxır. Mən qorxuram. Qaşlarınız niyə elə düyünlənibdi? Sizi elə bil kimsə qovubdu. Niyə tövşüyürsünüz? Haradan haraya gedirsiniz? Sizin eviniz-əşiyiniz yoxdurmu?

Dinmədi. Atının ağızından haça alov çıxdı. Uçub getdi. Yaylığı başında yox, başının üstündə yelləndi. Sonra yaylıq qırmızı bayraq oldu. Milyon əl görünmədi havada. Uzaqda bir oğlan mənə baxıb gülümsədi. O da at belində gəlirdi. Bayaqqı qızın dalınca. Əlində al bayraq, çiyində tüfəng var idi. Arıq, qarayanız, gözləri alıcı quş kimi.

Atından düşüb düz gəldi yanıma. O da qızın verdiyi sualı verdi: — Məni tanıdınmı?

— Yox, kimsiniz?

— «Baba», Qiyamın tələbə yoldaşı. Biz axı, yataqxanada görüşmüşdük.

Gözlərimə inanmadım.

— Siz institutda oxuyursunuz, həm də burda çapırsınız? — Heyrətimi gizlədə bilmədim.

Gülümsədi:

— Həm oxuyuram, həm də çapıram, vuruşuram, əlbəttə. Gündüzlər institutda, gecələr də, bax, burada. Özüm harda olsam da, ürəyim daima burdadı. Atımı minib çapıram o qızın dalınca. Yadındamı, sənə demişdim, ona oxşayırsan: Şahsevən qızı Səriyyəyə.

— Qiyam, Hatəm, Feyruz bəs niyə gəlməyiblər, «Baba?» — Mən onun sözünü yarımçıq kəsdim. Axı, onu buraya niyə tək yola salıblar?

— Bu yolları mən tanıyıram. Axı, Səriyyə hər gecə yuxuma girib məni səsləyir. Deyir gəl. Mən də gəlirəm onun dalınca. Sonra yenə itirirəm onu.

“Baba”nın səşində təəssüf, sevinc, inam, qüdrət hamısı bir-birinə qarışmışdı.

— “Baba”, siz mənə demişdiniz Səriyyənin şəkli yoxdu. Özünü göstərin görüm.

— Göstərəcəyəm, bir az dayan. Səriyyə belinə kəməər qurşadı, düşmənlər onu görmədilər. Səriyyə at minməyə başladı, düşmənlər onu saymadılar. Səriyyə silah götürməyə başladı, düşmənlər ona istehza elədilər. Səriyyə güllə atmaq öyrəndi, düşmənlər ondan ehtiyat etməyə başladılar. Səriyyə bir evdə yaşayırdı, onu yüz evdə axtarırdılar. Sonra Səriyyə çöllərdə yaşamağa başladı. Çöllərdə axtardılar. Səriyyə dağlara çəkildi, dağlar düşmənlərin düşməni oldu. Əvvəllər Səriyyənin özündən qorxurdular, indi onun adından qorxmağa başladılar. Əvvəllər Səriyyə at minib tü-

fəng atırdı, sonra nə qədər qızımız at minib tufəng atmağa başladı. Atılan güllələr «Səriyyə» dedi.

Ağsaçlı, qara əbalı axund gəlir. Onu görürsənmi? Əlində tutduğu “Quran”a and içir.

Axund: — Qızım, bu kitab peyğəmbərin öz əliylə yazdığı “Quran”dır. Mən bu kitaba and içirəm, sənə heç kəs əl qaldırmayacaq. Tufəngi təslim elə.

Səriyyə heç bir yerdə təhsil görməmişdi. “Quran”a müqəddəs bir kitab kimi, axundlara da ən ləyaqətli insanlar kimi baxırdı.

Səriyyə: — Mən müqəddəs “Quran”a inanıram. O kitab qibləgahımızdır. Axund əmi, mən sizə inanıram. Gəlsinlər, aparsınlar.

Axund: — Gedin övladlarım. Gedin, qadının əlindən alın tufəngi.

Səriyyə gözləyir, axund yalvarır, düşmən əsgərləri tərəddüd edirlər. Sonra kimsə irəli yeriir. Sonra qəfildən yüyürür. Səriyyənin əl-qolunu qamarlayıb sarımaq istəyir. Səriyyə tufənglə onu vurub öldürür. Biz belə danışmışdıq? — deyir. Eşidirsənmi, Fərəh?

Axund paltarındakı xəfiyyə əmr verdi: — Atəş! Öldürün o azad qızı!

Səriyyə axundu nişan aldı, amma gecikdi.

* * *

Yuxudan hövlnak ayıldım. Məmməd əmi qapının zəngini basırdı. Yüyürüb açdım. Gecə saat ikiyə işləyirdi. Divar saati iki dəfə zəng vuranda bildim. Qiyam çarpayıda sağ böyrü üstə yatırdı. Saçları üzünə tökülmüşdü. Dünyadan, “Baba”dan, Səriyyənin ölümündən xəbərsiz.

“Sən Səriyyəyə oxşayırsan”, — “Baba” demişdi. Mən Səriyyəyə oxşayacağam. Səriyyə bibiyə də yəqin o qızın adını qoyublar.

Kaş Səriyyə təzədən yuxuma girəydi, təzədən mənə sual verəydi. Deyəydi: Məni tanıdınmı? Deyəydim: — Tanıdım. Səni gərək hamımız tanıyaq.

Gecəniz xeyrə qalsın, “Baba!” Yuxunuz şirin olsun, “Baba!” Səriyyəni ilk dəfə mənə siz tanıtdınız.

* * *

Qiyam Nabat ananın məktubunu Məmməd əmiyə də oxudu, Səriyyə bibiyə də. Nabat ana yazırdı ki, Qiyam, bu yay kəndə gələndə Fərəhi də gətir kəndə. Heç bir söz demədilər. Məmməd əmi Nabat ananın ünvanına tərifli sözlər dedi.

Bir həftə sonra Məmməd əmi səhər qatarına iki bilet alıb gətirdi. Biri Qiyama, biri də mənə. — Get, — dedi, — get, qoy Nabat ananın da ürəyi açılsın. Onun ürəyini qırmaq olmaz.

Məmməd əmi verdiyi puldan qalırdı. Yığmışdım. Gedib mağazadan Nabat anaya bir baş yaylığı aldım. Sonra da balaca bir ətir şüşəsi. İkisini də büküb qoydum əl çantamın içinə, Qiyam bilmədi.

Nabat anagilin evləri dəmir yolunun lap yaxınlığında idi. Poylu vağzalında düşəndə Qiyamı kənddəki yoldaşları qarşıladı.

— A Qiyam, sənin ağrın alım, xoş gəlibsən. — Ortayaşlı bir kişi içində su, suyun içində də qırmızı turpları olan vedrəsini yerə qoyub, Qiyamın üzündən öpdü.

— Sədi əmi, salam. Turplar necədir? Sata bilirsənmi?

— Elə yaxşı gəldin. Kömək elə sataq. Gülüşdülər.

— Gedirik bizə.

— Yox, bizə.

— Yox, özüm aparacağam.

Qiyam hamının qarşısında günahkar kimi üzr istədi.

— Gərək birinci anamı görəəm. — Yarızarafat-yarırciddi yoldaşlarının əlindən çıxdı.

İki çəpərin arasına ilə gəlib Qiyamgilin doqqazına çatanda iri bir it üstümüzə yüyürdü. Qiyama sığındım.

— Toplan! — Qiyamın səsinə eşidən kimi it düz çiyinə sıçradı. Qonşu çəpərin arasından sivişib bir pişik də gəldi.

— Bu da mənim pişiyimdi. — Gülümsəyərək üzümə baxdı. — Toplan qonşumuzun itidi. Amma mənim dostumdu. İndi bir az arıqlayıb. Ay yazıq Toplan. — Qiyam qəhərləndi. — Yenə bir gözü məndə, bir gözü pişikdəydi. — Pişt! — Bərk acıqlandı.

— Fərəh, bu Toplan belə deyildi. Atlını atdan salırdı. Qonşular gecələr yatanda qapını bağlamazdılar ki, Toplan oyaqdı. Kimin ağzı nə idi bu həndəvərə hərlənsin. Amma indi gör necə düşüb. Qocalıb. Bu böyründən baxırsan, o biri böyrü görünür. Hamı Toplandan qorxardı. Toplan da mənim pişiyimdən. Mənim yanımda pişik quyruğunu qaldırıb onun ağzına-burnuna sürtər, o yanına — bu yanına keçərdi. Acığını tutdurardı. Toplanın gözü elə hey məndə olardı. Elə bilərdi mırıldansa, mənim xətrimə dəyər. Axı, biz dost idik. Qalardı içindən qırıla-qırıla. Pişik də bundan istifadə edərdi. Anam bir dəfə demişdi, dərdin alım, arxalı köpək qurd basar. Yazıq Toplanı eləmişdi gözüqırıq. Sonralar it onun yanında özünü sıxdığı üçün mənim də gözümdən düşmüşdü. İndi buna bax, sən allah, Toplanı çərlədib nə kökə salıb. Bir pişiyin özünü aparmasına bax. Pişt!..

Toplan elə qocalmışdı ki, lap pişikləşmişdi. Pişik də özünü Toplan kimi aparırdı. Mən güldüm. Amma Toplana da yazığım gəldi.

Qiyam sonra bir xoruz göstərdi. Günəşin bütün rənglərini xoruz quyruğunda gəzdirirdi.

— Görürsənmi, — dedi, — XVIII əsrin fransız cəngavərləri kimi dik yeriyir. Bizim xoruzun yerışı əsl kişi yerışidi.

Qiyam hər addımda mənə təzə bir şey göstərib, sanki məni hər şeylə tez-tələsik tanış etmək istəyirdi.

Nabat ana evdə yox idi. Qapıdan yumru qıfıl asılmışdı.

— Anam yəqin oduna gedib. Meşəyə.

Fikrini həyətdəki paltar kəndirinə qonan qaranquş dağıtdı.

— O da mənim uşaqlıq yoldaşımdı.

Bir şey başa düşmədim.

— Qaranquşu deyirəm. Hər yay bizə qonaq gəlir. Tətil günləri mənimkindən qabaq başlayır, sonra da qurtarır. Qapımızın üstündəki o açıq nəfəsliyi görürsənmi? Yazın əvvəlindən yayın axırına qədər anam onu açıq qoyur. Evdə yuvası var. Özü də tək deyil. İkidilər. Birinin adı... — düz gözlərimin içinə baxdı, — deyimmi?

— De, — dedim.

— Birinin adı Fərəhdir. O birinin adı... onu deməzlər.

Astaca güldü.

Qədimdə kimsə qaranquşu ilk memar adlandırıb. Düz deyib. Qaranquş əsl əməkdar incəsənət xadimidir.

Qiyam yəqin Nabat ana gələnə kimi darıxmayım deyə ordan-burdan söhbət salıb başımı qatmaq istəyirdi.

— Poylu dünyanın ən gözəl yeridir. Fərəh, ən gözəl güllər, çiçəklər burda bitir. Hələ onu da deyim ki, ən yaxşı adamlar da bu kənddədir. — Sonra gül-gülə əlavə elədi: — Yəqin sən də ulu baban, nənən bu kənddən olub. — Mən də güldüm. Uzaqda meşələri göstərdi.

*Qarayazı, Kür qırağı, göy çəmən,
Qoşa palıd, tüstülənən od-ocaq.
Saç ağardı, unutmadım sizi mən
Hansı şair sizi bir də yazacaq...*

Şair gör necə gözəl deyib. Özüm yazacağam bu tərəfləri. İki dəfə dedi. Elə bildi eşitməmişəm.

— Qarayazı meşəsi Gürcüstana kimi uzanıb gedir. Kür çayının sahili boyu ceyranı, cüyürü, turacı var. Aşağı tərəfdə — Kürün lap qırağında — İsrafil cələsinin söyüdləri saçlarını suda yuyur. Qırağ Kəsəməninin yanında. Çox böyük, həm də qədim kənddi. Mənim atam da, anam da o kənddəndi. Sonralar atam köçüb Poyluya. Fəhləliyə gəlib. Mən də burda anadan olmuşam. İndi Poylu da mənim olub, Kəsəmən də. Dünyanın hər yerinə gedən qatarlar, Fə-

rəh, gəlib bizim Poylu körpüsündən keçir. Fəxr eləməyinə dəyər, ya yox? — Öz sualına özü də cavab verdi: — Elə dəyər!

Toplan da, pişik də yanımızdan götürüldü. Nabat ananın çiyində şələsi doqqazdan içəri girdiyini ondan bildik. Qiyam da yüyürdü. Odun şələsini, çatıları Nabat ananın çiyindən aşırıb aldı öz çiyinə. Nabat ana nə qədər elədisə, Qiyam vermədi.

Bayaq Nabat ananın dalında qurğuşun ağırlığında görünən odun şələsi, Qiyamın çiyində birdən-birə elə yüngülləşdi, elə bil onu mənim kürəyimdən götürdülər. Nabat anadan qabaq mən dərindən nəfəs aldım. Mənə elə gəldi, bu odun şələsi o qədər yüngüldü ki, Qiyam istəsə onu lap şəhərə kimi birnəfəsə aparar. Amma qapının ağzında onu yerə tullayanda, təzədən ağır oldu. Nabat ana məni, sonra da oğlunu qucaqlayıb öpəndən sonra çatını açanda, gördüm şələni yerindən tərpedə bilmir. Görəsən, meşədən buraya kimi necə gətirib? Yüyürüb kömək elədim.

— “Qızım, sən əlini yaralarsan”, “Qızım sən qonaqsan”, “Qızım, kənardadır...” deyə-deyə, sonra da öpə-öpə məni apardı içəri.

— Cijim gecədən durub sac asacaq. Qoy odunları hazır olsun.

Qiyam dəhrə götürüb çırpıları doğramağa başladı.

İçəridə baş yaylığını Nabat ananın başına bağladım. Ağ saçlarını da yığışdırdım yaylığın altına. Nabat ana lap dəyişdi. Bir az yaşı azaldı, bir az da rəngi açıldı.

— Bir güzgüyə bax, Nabat ana.

Özüm qoltuğuna girib dayandım yanında. Nabat ana özünə yox, mənə baxırdı.

— Dərdin alım, daha mənim vaxtım keçib. Sağ olun, indi sizin geyinib-kecinən vaxtınızdı. Daha mənə təzə yaraşmaz, a qızım. Təzəni təzə vaxtı geyərlər.

Qiyam içəri girəndə anasını görüb tutuldu. Sənə qurban olum, a ciji, necə yaraşır! Daha heç başından açma.

Qiyamın ürəyi kövrəldi.

— Fərəh balam zorla bağladı başıma. Payı çox olsun, — Nabat ana mənə utandırdı.

Qiyam razılıq hissi ilə üzümə baxdı.

— Mənə niyə deməyibsən? — mən bilirdim ki, bu sualı o, cavab almaq üçün vermirdi. Ona görə gülümsəməklə kifayətləndim.

Nabat ana arada dönüb iki dəfə güzgüyə baxdı. Elə bil bayaq yaraşmayanı indi yaraşdırmaq istəyirdi.

Bəlkə də bu dəmdə onun ürəyindən bəzənmək, geyinib-kecinmək keçirdi? Axı, onun da ürəyi var.

Nabat ananın əllərini odunlar cırıb qanatmış, od yandırmışdı. Alnında, üzündə qırıqlar onun yaşını daha da artıq göstərirdi. Belinə bağladığı şal, ayağına geydiyi yamaqlı pustal onu bir az kobudlaşdırmışdı. Amma o bir də güzgüdə özünə baxanda mən onda bir zəriflik, bir incəlik gördüm. Mən Nabat ananın özündə yox, güzgüdə elə bil gəlinliyinə tamaşa elədim. O anı sanki gözlərimlə gördüm.

Nabat ana daxilən yox, zahirən itmişdi. Mən əvvəl Nabat ananı zahirən görürdüm. Üzdən. İndi onu daxildən görməyə başlayırdım. Mən onu daxilən tapandan sonra, zahirən itirdim. Onu axtaran olsaydı, özündə tapa bilərdi. Nabat ananı itirib-axtaran yox idi. Alməhəmməd baba yox idi. Qadın kişisiz yetim imiş. Qəribədir... Bu sözü hardansa, bir arvadın dilindən eşitmişdim.

* * *

Qiyamın gəlişini eşidib Nabat ananın rəfiqələri, şələ bacıları gəldilər. Hamısı Qiyamın üzündən öpüb, sonra da kənara çəkildilər. Mənim də üzümdən öpdülər. Həyatə yığışmışdıq. Nabat ana mənim barəmdə onlara deyirdi ki, Səriyyə bibinin qaynı qızıdır. Kəndə istirahətə gəlib. Onları da Qiyam bir-bir mənimlə tanış eləyirdi:

— Bax, bu arıq arvad Sultan xaladı. Anam kimi süpürgəçidi. Anam selpoda, o da məktəbdə. Mənim partamı həmişə tərtəmiz silib-təmizlər, sinifə girəndə də üzümdən-gözümdən öpərdi. Meşəyə odun şələsi gətirməyə gedəndə daima anamın sağ cinahında olardı.

Bu arvad Qızbəs xaladı. Qız kimi utancaqdı. Onun ipək kəlağayısı olmayıb, amma ipək həyası var.

Ballı xala da anamın rəfiqəsidir, dinməz-söyləməz, razılığı da sükutdu, etirazı da, qışqırığı da. Amma Məsmi xala tez acığı tutan, tez də soyuyan arvadı. Ürəyi geniş, işıqlıdır. Onun bu “taxta” qolları üstə körpəliyimdə o qədər yatmışam ki! Atamın sağlığında qapıbir qonşumuz olub.

Bayaq gəlib məni öpüb gedən arvad da Fatmanisə xaladı. Möhlətin anası. Elə mənim də anam olub. Əslinə baxsan, bu arvadların hamısı mənim anamdır.

Qiyam zarafat eyləyib onları güldürmək istəyirdi. Amma onlar dinməz dayanmışdılar. Elə bil utanırdılar. Öz gözlərinin önündə böyüyən uşağın qarşısında lap uşaq kimi dayanmışdılar. Böyüklər uşaq olmuşdu, uşaq böyük.

Qiyam bunu hiss elədiyindən üzünü mənə tutdu:

— Bax, yadımdamı, kənddən təzə gələndə sizə bir dolu xurcun gətirmişdim. Kənd nemətlərini yeyib təriflədiniz. Məni həmin bu arvadlar yola salmışdılar. Özü də hərəsi bir nemətlə.

Yenə heç kəs dinmədi.

Elə bil bu arvadları kimsə zorla buraya göndərmişdi ki, gedin Qiyamla görüşün, sonra da çəkilin hamınız bir tərəfdə dayanın dinməz-söyləməz, lal-kar. Elə bil Qiyam hardansa başqa bir yerdən gəlmişdi, onlar da onu yenicə, birinci dəfə görürdülər.

Dinən olmadı.

— A Məsmi xala, niyə donuq düşübsünüz? Sizə nə olub? Axı, siz belə deyildiniz?

Elə bil Qiyam səhvən buraya gəlmişdi. Bir-bir üz-lərdə göz gəzdirib tutuldu.

Məsmi arvad o biri arvadlara, Nabat anaya, sonra da mənə baxdı. Sözüünü deməmiş çeçədi.

— A Qiyam, — dedi, — dərdin alım, səni biz yola salanda belə deyildin axı? Maşallah, indi dəyişibsən. Saçların uzanıb, səliqə ilə darayıbsan. Ağ köynəyin, qırmızı qalstukun, təzə pencəyin. Allah səni Nabat bacıya çox görməsin. Sözüün doğrusu, indi sənin qa-bağında danışmağa utanıram. Allahın gözü üstündə olsun. Elə sevinmişik ki, heç bilmirik nə danışaq.

Qiyam quruyub qalmışdı. Güldü. Qaqqıldayıb güldü.

— Mən yeni belə tez dəyişmişəm?

Qiyam bir də arvadların üzünə baxdı. Sanki «mən həmin Qiyamam, mən sizin Qiyamam» demək istə-yirdi. Sanki doğmalar yad olmuşdular, yadlar doğ-malaşmaq istəyirdilər.

Nabat ana yuxulu kimi idi, o da sanki məst olmuşdu. Qiyamın üzünə yox, arvadların üzünə baxırdı. Fikri elə bil hardasa, başqa yerdə idi. Arada gülümsəsə də, sanki deyilənləri eşitmirdi.

Axşam Nabat ana Qiyamın pencəyinə gözmuncuğu tikdi. Qapıdan tikan asdı.

— Sənə qurban olum, a Qiyam. Maşallah, elə dəyişibsən, qorxuram göz dəyər. Adamın gözü istədiyindən də dəyir. Elə öz gözümdən də qorxuram.

Sonra üzərlik yandırıb Qiyamın başına doladı. Tüstüsünü də tutdu burnuna.

Mən indi başa düşdüm ki, niyə Nabat ana bayaq Qiyamın üzünə baxmırdı.

* * *

— A Qiyam, dərdin alım, məktəbini allah qoysa nə vaxt qurtarırsan? Gəl öyümüzə-eşiyimizə kişilik elə, atam-anam. Maşallah, böyük kişisən. Fərəh, qızım sən nə vaxt bitirirsən?

Elə bil, Nabat ana ürəyini gözlərində gəzdirirdi. Sevinci, kədəri, nigarançılığı — hamısı açıqca hiss olunurdu.

Qiyam:

— Analı, bir ildən sonra gəlirəm. Gəlib bir münasib işdən-zaddan tapıb işləyərəm.

Nabat ananı elə bil kimsə uçuruma itələmək istədi, başqa birisi qolundan tutub saxladı. Tarazlığı itirən kimi oldu. Qiyamın düz gözlərinin içinə baxdı. Əvvəlcə heyrətlə, sonra da tələblə. Qiyam, deyəsən, heç bir şey hiss eləmədi. Yalnız Nabat ana deyəndən sonra başa düşdü.

— A Qiyam, dərdin alım, sənin işləməyini demirəm. Allah qoysa, əlbəttə, işləyəcəksən. Mən ayrı şey demək istəyirdim. İstəyirdim öyümüzdə kişi səsi eşidim. Gəlnimə qulluq eləyim. Arada o bir söz dedin: «İşdən-zaddan». A bala, bə səni oxudan hökumət sənə iş verməyəcək? Özün niyə tapırsan? Mən istəyirəm sən lap böyük qulluqda işləyəsən. Hamıdan uca olasan. Adın, şöhrətin hər yerə çata. Hansı qapıdan girsən, səni hörmətlə qarşılayalar. Elə belə iş heç vaxt axtarma, dərdin alım. Bir peşə sahibi, bir sənət sahibi olgunan...

S ö z ə q ü v v ə t

Bir padşahın qardaşı ortalıqda avara dolanırmış. Arvadı bir gün onu bərk danlayır. Sənin, deyir padşah qardaşın var, niyə bir əməlli-başlı işə girmirsən? Sən də adamlar cərgəsinə qoşulasan.

O, padşah qardaşının yanına gedir.

Padşah bilirdi ki, qardaşı işləyən deyil. Əlində bir peşəsi də yoxdur. Vəzir-vəkilini yığıb məsləhətləşir. İstəyir qardaşına elə iş versin ki, gedib başını dolandıra bilsin. Avaraçılıqdan qurtarsın.

Avara qardaş böyük vəzifələrdə işləyə bilməzdi. Aşağıları da bəyənmirdi. Neyləsinlər?

Padşaha məsləhət görürlər ki, qardaşını fil həkimi qoysun. Nə ölkədə fil var, nə də fil xəstəliyi.

Padşahın xoşu gəlir. O gündən qardaşı olur fil həkimi. Rahat dolanır. Hörməti də bütün həkimlərdən artıq.

Bir gün Hindistan padşahının oğlu bu padşahın ölkəsinə səfər eləyəsi olur. Bir fillə yox, fil karvanı ilə qönaq gəlir. Padşaha da bəxşeyiş gətirir: fil. Qonaqlıq vaxtı qara qullardan biri gəlir ki, filin biri xəstələnib. Fil həkimini aparırlar – padşahın qardaşını. Birinci dəfə idi ki, o, fil görürdü. Heyvanın bir o yanına keçir, bir bu yanına, filin baş tərəfi ilə ayaq tərəfini seçə bilmir. Bilmir hansı xortumudu, hansı quyruğu.

Fil həkimi deyir:

– Siz bu filin başı ilə ayağını mənə göstərin, sonra mən onu müalicə eləyim.

Qara qullar elə bilirlər fil həkimi onlarla zarafat eləyir. Sonra görürlər yox, fil həkimi filin başına fırlana-fırlana qalıb. Xortumu ilə quyruğunu ayırd eləyə bilmir...

Nabat ana əvvəlcə güldü.

— Dərdin alım, a Qiyam, yoxsa sən də fil həkimi olmaq istəyirsən?

— Ay ciji, bu xalq nə qiyamət düzəldibdi! Xalq istəsə adamı elə bəzəyər ki, özü özünü tanımaz.

Qiyam zarafata salsa da, öz hesabını götürmüşdü. Nabat ananı kimsə çağırdı. Qaldıq evdə ikimiz.

— Görürsənmi mənim anamı? — Qiyam düşüncəli danışdı. — Acı şeyləri adama necə şirin-şirin yedizdirir. Bunlar da bir həyatdı. Mənim anam yazıçıdı. Özü də yaza bilməyən yazıçı. Kaş mənim anam vaxtilə oxuyaydı. Qələmi olaydı. Məncə yaza bilmək hələ yazıçılıq deyil. Ağıldan, şüurdan, qələmdən qabaq ürək lazımdı, ürək. Mənim anamın ürəyi var. Onun uşaqlığı, gəlinliyi qabaqkı zamanlara düşüb. Oxuya bilməyib. İndi yalnız danışa-danışa qalıb. Bəzən anamın haqqında düşünürəm. Mənə elə gəlir dünyada bir yazıçı yaşayır — yaza bilmir. Dünyada bir qadın ziyalımız var — kürsülər onu tanımır. Ən böyük məclisləri o öz söhbətləri ilə əsir eləyə bilər. Amma özü savadsızlığın əsiri olub qalıbdı. Hamı mənim anamı Nabat xala kimi tanıyır. Hamı elə bilir, o yalnız yaxşı çörək bişirir, selponun otaqlarını süpürür, bir də odun şələsi gətirə bilər. Anam odunları şələsinə elə ifcin, elə nizamla yığır ki, kürəyində lap az görünür. Hələ o biri arvadların şələsini də düzəldir.

Lap keçmişdə, qədim dövrdə də odun şələsi daşıyırmışlar.

Bir nəfər odunçu yolla getdiyi yerdə onu bir filosof görür. Anamın şələsi kimi, o da odunu nizamla yığıbmış, filosof onu saxlayır.

— Bu odunları belə səliqə ilə, üst-üstə kim yığıb? — Sorusur.

— Özüm. — O da cavab verir.

— Təzədən bir də açıb yığa bilərsənmi?

— Əlbəttə.

Açıb təzədən yığır. Filosof mat qalır.

— Bu, həndəsi kəşfdi, — deyir. — Sənin ağına mən heyran oldum.

Filosof odunçunu özünə şagird götürür. Ona dərs verir.

Bilirsən, o odunçu, şələ daşıyan kim imiş? Protaqor. Antik dövrün ən böyük filosofu. Neçə ki şələnin altda idi, heç kəsə görünmürdü. Sonra o, hamıya göründü. Axırda ona, allahı danmasının üstə ölüm cəzası kəsirlər.

Mənim anam da şələ altından çıxma bilmədi. Amma o, sinədəftərdi. Bir ürəkdə nə qədər söz-söhbət olarmış!

Başında iri çoban papağı, qoltuğunda iri qara qarpız olan bir qoca içəri girdi. Qiyam özü gedib onu qucaqladı. Öpüşdülər. Kişinin qaşları, kirpikləri ağap-

paq ağarmışdı. Elə bil göydən onun üstə ağappaq un ələnmişdi.

Qiyam qolundan tutub oturtdu.

— Nə zəhmət çəkirdin, Fərəc baba. Məni lap utandırırırsınız.

— Yox, oğul. O dünyaya halal getmək istəyirəm. Bu dünyada heç kəsin xətrinə dəyməmişəm. Eşitdim gəlibsən. Bu qara xununu da götürüb gəldim. Məni bağışla, bu qara xunudan ötrü sənəin körpə xətrinə dəymişəm. Mən elə bilirdim, səni görməyib dünyadan köçəcəyəm. Allahımdan razıyam, oğul, bizi bir də görüşdüdü. Adam yaşa dolduqca, qocaldıqca sümüyü də kövrəlir, ürəyi də.

S ö z ə q ü v v ə t

Xalq misalıdı, bala, hərə bildiyi kimi danışır. Bir gün sarbanın dəvəsi qocalır. Əldən-ayaqdan düşür. Gedib uzunqulaq alır ki, işinə yarasın. Sonra iş elə gətirir ki, arxdan keçəndə dəvənin yükü ağır olur. Sarban dəvəsinin ovsarını bağlayır uzunqulağın quyruğuna. Keçib gedirlər.

Bir gün də sarban özü qocalır. Ölüm yatağına düşür. Bütün dostlarından, yoldaşlarından halallıq alır. Sonra fikirləşir ki, gedim dəvəmlə də halallaşım.

Sarban ömrünü-gününü dəvəylə keçirmişdi. Yaxşı gününü də, yaman gününü də dəvə görmüşdü. Yaxşısına da bələd idi, yamanına da. Dəvəsi ona halallıq verir. Amma bir şeyi, deyir bağışlaya bilmirəm, sarban. Bir dəfə sən mənim ovsarımı uzunqulağın quyruğuna bağlayıbsan...

Sarban başa düşür ki, bütün ömrü boyu elədiyi yaxşılıqları bir səhvi ilə qaralayıb. Dəvənin gözündən öpür. Öləndə ayılır. Amma gec idi...

Səhsiz adam olmur, sənin ağrın alım, a Qiyam. Qara xunu əhvalatı ürəyimdə qara xal olub qalıbdı.

Qiyam bərk təsirləndi. Sonra da gülümsəyib mənə danışdı:

— Fərəc baba kolxoz bostanına baxırdı. Uşaqılıqda onun bir qara xunusunu oğurlamışdıq. Dalımızca zəhmət çəkib məktəbə gəlmişdi. Bağışlayıram, Fərəc baba. Əslində siz məni bağışlamalısınız.

O vaxt bir qara xunu üstə tənbeh almasaydım, bəlkə, indi institutdan yox, həbsxanadan evə gələrdim.

Hansı hansını bağışlamalı idi? Fərəc baba Qiyamı, Qiyam Fərəc babanı? Günahkar Qiyam idi, üzr istəyən Fərəc baba.

Mən hər ikisini bağışlamışdım.

* * *

Nabat ananın şələ bacıları, rəfiqələri bir-bir hamısı Qiyamla məni evlərinə qonaq apardılar. Elə söhbətlər eləyirdilər, heyran qalırdım. Elə bil onların hərəsi ayrıca Nabat ana idi. Qiyam diqqətlə qulaq asırdı. Sonra mənə deyirdi ki, vallah, mən bu arvadları təzə-təzə tanıyıram. Yanlarında böyüsəm də, tanımamışam. Gözümün qabağında onlar mənə elə bil görünməyiblər.

Onlar da Qiyamın birdən-birə boy atıb böyüməsinə, elədiyi söhbətlərə mat qalmışdılar.

Sultan xala süfrəyə çörək gətirəndə dedi: — A Qiyam, Nabat bacının xamralısı döyül. Amma dərdin alım, bunu da Sultan xalan özü bişirib. Doyunca yeyin ki, ürəyimə yatsın.

Çörəkləri dadlı idi. Nabat ananın xamralısı kimi. Ancaq xamralılar şəhərdə bu dadı verməmişdi. Qiyama dedim. — Düzdür, — dedi. — Elə müalicə sular var ki, gərək onları bulağın gözündən içəsən. Butulkalara doldurub ayrı yerlərə aparanda gücü, təsiri azalır. Mənim anamın xamralısı kimi bayat olur.

Qiyamla o qədər bir yerdə gedib-gəldik ki, axırda deyirdilər, mən Qiyamın nişanlısıyam. Onlar «şanınısı» deyirdilər. Poylu camaatı məni toysuz-filansız Qiyama vermişdi.

* * *

Qonşular məni Nabat anaya tərifləmişdilər. Demişdilər, qanacaqlı qızdı. Oxumuş qızdı, savadlıdı. Mən də özümü orta məktəb şagirdi kimi yox, Qiyamın tələbə yoldaşı kimi — institut tələbəsi kimi aparmalı olurdum.

Nabat ananın şələ bacıları hey şikayət eləyirdilər ki, oxuya bilməmişik. Qələm-kitab üzü görməmişik. Oxusaydıq, gedib bir idarədo də biz oturardıq.

Onlar mənə həm məhəbbətlə, həm də qibtə hissi ilə baxırdılar.

Bir dəfə Nabat ana da dedi ki, oxuyan adamın öz ağı-başı olur.

Axşamdan yatağa uzanmışdıq. Səhəri o, tezdən durub çörək bişirəsiydi.

— Mən elə sevinirəm, şükür, Qiyam da oxuyur, sən də. — Nabat ana öz-özünə danışdı.

S ö z ə q ü v v ə t

Kəndimizə bir gözəl gəlin gətirmişdilər. Dərisi şirmayı kimi elə ağ idi, su içəndə boğazında görünürdü. Gəlin bulağa su gətirməyə gedəndə, kimi ona pəncərədən tamaşa eləyər, kimi də yolunu qəsdən bulağın üstəndən salardı. Sonra əri qısqandı. Gəlini evdən eşiyə

qoymadı. Gəlinə dedilər, sənin paltarına qurd yağı sür-tüblər.

Gəlin ərinin gözünə xoş görünməkdən ötrü əlinə gə-ləni dərvislərə, mollalara, cindarlara payladı. Bir şey çıxmadı. Sonra ərinin xörəyinə, çayına hər şey qatıb verdi. Qonşuların əsgisindən kəsib yandırdı. Ərinin paltarından mollalara göndərdi. Sonra qohum-əqrəba-sından, kişinin qohumlarından qızırqalanmağa baş-ladı. Gəlinə elə gəldi ki, onlar bu evə gələndə özləri ilə qurd yağı gətirirlər. Hamı qurd olur, o da quzu.

Dualar kömək eləmədi. Gəlin xəstələndi. Get-gedə əriyib döndü çöpə. Hamının tanıdığı tanınmaz oldu.

Pəncərədən yenə baxırdılar. Bulağın üstədən yenə yol salırdılar. Daha onun gözəlliyinə yox, xəstəliyinə, rənginin sarılığına baxmaq üçün.

Sonra heç kim baxmadı. Daha o, yolla gedib-gələn də olmadı. Qurd yağı axırda qurd olub onu içindən yedi. Ərinə xoş görünmək istədikcə, ərinin gözündən düşdü. Evi dağıtdı. Paltarlarının hamısını verdi ona-buna.

Qurd yağı sonra onu saldı çöllərə. Ayağı yalın, başı açıq. Ona yaxın düşüb dindirmək-danışdırmaq istə-yindən də qaçırdı ki, səndə qurd yağı var. Gəlirsən ki, üstümə sürtəsən.

Bərk qəhərlənmişdim. Nabat ana duydu.

— Dərdin alım, Fərəh, qızım, bax, ona görə deyirəm. O gəlin oxumuş olsaydı, heç qurd yağına inanıb evini-əşiyini dağıdardımı? Bizim vaxtımızda qız nəydi, məktəbə getdi nəydi, qələm-kağız götürdü nəydi...

Oxumaq dövlətli üçün yaraşıqdısa, kasıbın arxasıdı, dərdin alım. Bir də bir şey deyim, qızım, oxumuş adamla oxumamışın sövdəsi — ayıq adamla sərxoşun sövdələşməsinə bənzər. Onlarınkı heç vaxt tutmaz...

Nabat ana elə tez yatdı ki, daha ona heç bir sual verə bilmədim. Amma onun bu söhbəti mənə çox təsir elədi.

* * *

Nabat ananın evində bir döşəmə taxt var idi. Döşəmə taxtın üstə təzə kilim salmışdı. Özü toxumuşdu. Divarda, başında dəmiryolçu şapkası olan Alməhəmməd babanın şəkli iri çərçivəyə salınmışdı. Çərçivənin içində də xırda şəkillər var idi. Nabat ananın, Qiyamın, qohumlarının.

Nabat ananın sarı samovarı, stəkanlar stolun üstə səliqə ilə düzülmüşdü. Üstə də ağ dəsmal salınmışdı.

Biz gələn günü Nabat ana yerə bir küpə basdırdı. Divarın küncünə. Təzə qoyun pendiriydi. Küpənin

ağzına da iri bir daş duz qoyub bərk-bərk bağladı. — Qış gələndə yeyərsiniz, — dedi.

Qoyun qarnına doldurulmuş qovurması da var idi. Piyin içində. Xörək bişirəndə üç-dörd qaşığı götürüb atırdı qazana. Hamısını da mənə göstərirdi. Elə istəyirdi mən bir-bir dadına baxım.

Nabat ana kənddə olduğum müddətdə mənə bir yol da adımla çağırmadı. Həmişə «Fərəh qızım» dedi. Elə bil mən doğrudan da, onun qızı idim, o da mənim anam. Mənim yerimi öz yanında salıb yatızdırırdı. Qiyama taxtın başında yer salırdı. Ona ayrıca ipək yorğan-döşək də düzəltmişdi.

Bir axşam yanaşı uzananda mənə uzun söhbət elədi. Qiyamı necə böyütdüyündən danışdı. Səhərisi bir boğça açıb göstərdi.

— Bax, saxlancımdı, qızım. Bu mənim qızıl sırğalarım, bu da qızıl üzüyümdü. İpək parçaları da özüm almışam. Bu da gözmuncuğudu. Qiyamın balaca oğlu olanda özüm üstə tikəcəm. Bunların hamısını gələnime saxlayıram. Yaxşı gəlin tapan, özünə yaxşı qız da tapmış olur. Pis olsa, oğlunu da itirir. O günü görəcəyəmmi...

Nabat ana gah köks ötürür, gah mənim başımı sığallayır, sanki mənə bir söz demək istəyirdi. Nədənə, cəsarət eləmirdi.

— Mənim saxlancım var, Fərəh qızım. Onu mən Fatmanisə bacıdan başqa heç kəsə göstərməmişəm. Bir də indi sənə göstərəcəyəm. Ürəyim sənə qızır.

Saxlancını döşəmə taxtın lap ayaq ucunda, şkafın yanında saxlayıbmiş. Orda nə isə bir xeyli qurdulandı. Mən də onu gözləyəsi oldum.

Bu dəqiqə ürəyimdən qəribə hiss keçdi. Mənə elə gəldi ki, o sırğaları, üzüyü, ipək parçaları, gözmuncuğunu Nabat ana mənim üçün saxlayıb. Elə bildim Nabat ana mənim qayınanam, divarda şəkli qalan Alməhəmməd baba da qayınatamdı. Elə bil mən gəlin köçdüm.

Başında ağ örpək, barmağında Nabat ananın saxladığı üzük, Qiyam yanımda. Nabat ana ortada oynayır. Hamı yığışb Nabat ananın balaca evinə, hamının da qabağında süfrədə isti xamralı çörəyi. Hamının dilində bir söz gəzir: «Nabat ananın gəlini»... Oulağımla da eşidirəm.

— Dərdin alım, Fərəh qızım, niyə gülürsən? — Nabat ananın məhrəm səsini eşidib ayıldım. Sonra yenə güldüm.

— Sən elə yaxşı anasan ki — dedim.

Nabat ana o biri saxlancını qaytarmaq istədi. — Sonra göstərərəm dedi. Ancaq duruxdu.

— Qorxuram, göstərməsəm, xətrinə dəyər. Axı, demişəm göstərəcəyəm. — İki suyun arasında qalmış kimi oldu. — Bax, qəmlənmə, ha...

— Söz verirəm, qəti qəmlənməyəcəyəm.

Özü məndən qabaq güldü.

Nabat ana divarın küncündəki dolu un kisəsini göstərdi. Altda nazik taxta qoymuşdu — nəm çək-məsin deyə. Sonra da onun yanında yerə basdırılmış iri bir küpəni nişan verdi.

— O da yağdı.

Balaca bağlamanı açdı.

— Bu da min manat puldu. Saymışam. Köhnə baş şalına бүkdüyü parçanı da açdı.

— Bu da ağdı. İyirmi kilo da düyü almışam. Ağ torbada, şkafın aşağı gözündədi.

Sonra susdu. Heç bir şey başa düşmədim.

— Nabat ana, nə çox şey alıb saxlayırsan? — İstədim deyəm, yəqin Qiyamın toyuna hazırlıq görürsən. Demədim. Axı, mənim deməyim bir az yaxşı düşməzdi. Amma ürəyim dözmədi.

— Hazırlıq görürsən, Nabat ana?

— Hazırlıq görürəm, Fərəh qızım.

— Toya?

— Yox, yasa.

— Kimin yasına?

— Özümün yasına. Dərdin alım. Fərəh qızım. Heç kimə əziyyət vermək istəmirəm. Özüm hamısını əvvəlcədən alıb hazırlamışam. Oğlum hələ tələbədi. Qoy təntiməsin. Heç kəsə də borclu qalmasın... Çiy-nində gedim...

Mən elə kövrəldim ki, hönkürtü ilə ağladım. Nabat ana məni qucaqlayıb bəğrinə basdı.

— Bə sən belə deməmişdin?!

* * *

Qiyam elə bil hər şeyi axıra saxlayırmış. Şəhərə qayıtmağımıza bircə gün qalırdı.

— Özüm demirdim. İstirahət eləyə bilməzdin, axı.

— Qiyam sözlü idi.

Kəndə, Nabat ananın yanına gəlməzdən qabaq Məmməd əmi bizi yığıb nişana aparmışdı. Özü gecə ikən qayıtdı. Dedi idarədə işim var. Biz Səriyyə bibi ilə səhərisi gəldik. Yük maşınında. Yolda bizi yağış tutdu. Üstümüzə brezent örtükdük. Sürücü kənddən çıxanda maşına tullamışdı.

— Qiyam, axı, necə oldu? — Nigarançılıqla bir də soruşdum.

Brezentin altında mən sənəni əllərini əlimə aldım. Yadındamı, demişdim mən tərəfdə oturarsan. Sığal-ladım. Sonra da öpdüm. Üzümə sürtdüm. Sən demə, öz bacımı öpürəmmiş. Sənə dediyim yerdə o oturub-muş... Biləndə qulaqlarımın ucuna kimi qızardım, ölüb yerə girdim. İndi üzünə baxa bilmirəm. Hər şeyi başa düşübdü.

Yadıma bir söz düşdü: sevənlər rüsvay olublar.

* * *

— Sən Alməhəmməd babanı görməyibsən, Fərəh qızım. Şəklinə baxıb deyirsən qocadı. — Bu dəfə Nabat ana süfrəni aç-aça özü danışırdı. Mən ona nə sual vermişdim, nə də bir söz soruşmuşdum.

Süfrəyə bir kasa gətirdi, yanında da özünün məşhur xamralısı.

— Ağsağlağdı, dərdin alım, ye. Sarımsaqlı qatığın içinə yağ dağ eləyib tökmüşəm. Ye, görüm heç dadından doyaçaqsanmı?

Yenə əvvəlki söhbətinə qayıtdı:

— Alməhəmməd babayın ürəyi cavan idi, dərdin alım. İndinin elə cavanları var, ürəyi qocadır. Elə hey eşidirəm, bu gün evlənilib, sabah ayrıldılar. Adam adamı istəyəndə gözünə yaş görünür, Fərəh qızım.

Kişi dəmiryolçu idi. Deyirdilər sərt adamdı. Amma hər qapıdan içəri girəndə mən onun üzündə gülüş görürdüm. Poylu körpüsü yanan ilisi Alməhəmməd baba düşmənlərlə vuruşmuşdu. Top gülləsi lap yaxından keçibmiş. Sonralar kişi gecələr yuxudan dik atılırdı, diksinirdi. Həmişə ona yuxuda, top gülləsi dəyirdi. Deyirdi: a Nabat, o vaxt güllə dəysəydi, bir dəfə yaralanıb sağalardım. İndi hey yaralanıram. Üzdə yaram da yoxdu.

Qiyamın atası Poylu körpüsünü tikən fəhlələrdən olubdu.

Mən Alməhəmməd babayın başını yuyurdum. Ooymurdu. Üç gündən bir köynəklərini yuyub ütüləyirdim.

Kişi yoldəyişən idi. Qaraca fəhlə. Bəzən ısdən gec gəlirdi. Üst-başı mazuta bələnirdi. İliq su hazırlayırdım ki, əlini-üzünü yusun. Əvvəl nöyütlə, sonra da iliq suyla. Onda mazut tez gedir. Köynəklərini ütüləyib asardım. Kişi gecədən durub işə gedərdi.

Mən ondan qabaq qalxıb çayını-çorəyini hazırlardım ki, ac getməsin. O vaxtdan gecədən durmağı adət etmişəm. İndi də həməən vaxt oyanıram. Bəzən çay qoyanda qəhərlənirəm. Elə bil Alməhəmməd babana çay qoyuram. O gəlib içəcək. Kişi ürəyi qılıq istəyir, qızım.

Bir dəfə dedi: «A Nabat, Poyluda hamı deyir, mən dəyişmişəm. Düz deyirlər. Özüm də özümə mat qalmışam. Heç fəhləyə oxşamıram. Əynim-başım tər-təmiz. Nə deyim, bəlkə, elə fəhlə belə olmalıdı. Hələ ki Poyluda elə şey yoxdu.»

Amma kişi elə bil məndən utanırdı. Elə bil sonradan başa düşmüşdü ki, mən yaşca uşağam. «A Nabat, sən qadan alım», «Sən allah, çox işləmə», «A Nabat, elə bilirəm cavanlığıma qayıdıram», «Səni xoşbəxt olasan a Nabat...» Kişi mənə uşaq kimi dil töküdü.

Özü də bəzən elə bil uşaq olurdu. Yaşımız bərabərləşirdi.

Alməhəmməd baban əsl kişi ydi. Arvada tabe olan kişilərdən zəhləm gedir. Kişilər var, kəndin, rayonun, böyük-böyük işlərin ixtiyarını ona tapşırırlar. Amma evdə arvadından qorxur. Mən xoşbəxt idim, Fərəh qızım. Mənim saçım ondan sonra ağardı.

S ö z ə q ü v v ə t

Həya adlı bir arvadın qocalığını mən öz gözlərimlə gömüsdüm. Ayaqyalın, baştaçıq kəndin içində dolayırdı. Üst-bası da tökülmüşdü. Deyirdilər: əlli yaşı var. Yetmiş yaşlıya oxşayırdı. Ağ gün adamı ağardır, qara gün isə qaraldır, dərdin alım.

Bir oğlanı sevir mis. Oğlan da onu. Kənddə nökar imiş. Bizim kənd gözəllərinin hərəsinin bir cürə faciəsi olubdu, qızım. Sizdən uzaq olsun.

Qız qonşudan qayıdanda bir bəy onu doqqazdan götürüb qaçır. Arvadının üstə gününü aparır. Nökar xəbər tutan kimi özünü yetirir bəyin evinə. Bir güllə ilə qanına bələnir. Nökəri yoldaşları aparıb qəbiristanda basdırırlar.

Bəy qızı döyür, məcbur eləyir, yaşayırlar. Amma deyirlər, gəlin arabir nökar oğlanın qəbri üstə xəlvəti gedib-gəlirmiş. Deyirdilər düz otuz il o qəbrin üstündən qatlama, fəsəli, şirini, pul əskik olmayıb.

Bir dəfə əri gəlini pusur, qəbrin üstə gəldiyi yerdə tutub bərk döyür. Evdə göz dustağı saxlayır.

Bəyin düşmənləri var imiş. Bir gün meyitini öz qanına bələnmis qapıya gətirirlər. Qadın meyitin başı üstə gəlib dayanır. Hamı gözləyir ki, şivən qoparacaq. Ağlamır. Aşağı əyilib ərinin sinəsindən axan qanı başına sürtür. Ağ saçları qıpqırmızı qızarır. Camaat mat qalır.

Sönra arvad yüyürür birbaş qəbiristanlığa. Nökər oğlanın qəbri üstə dayanıb ağlayır.

– O mənim qara saçlarıma ağ həna sürtmüşdü. Cavanlığında qocalmışdım. İndi mən ağ saçlarımı qırmızı həna ilə boyayıb sənənin yanına gəlmişəm, qalx! – deyir.

Daha nə bəy onu izləyirdi, nə qəbirdən səs gəlirdi...

— Dərdin alım, səni lap qəmləndirdim, kövrəlib-sən.

Mən özümü unutmuşdum. Qəmləndiyimi bilmirdim. Qəribə idi, bütün kənd Nabat ananın isti xamralısından danışır, Nabat ana da kəndin hekayətlərlə dolu tarixindən...

ÜÇÜNCÜ HISSƏ

1

*F*ərəhgil Bakıda Nizami küçəsi ilə Hüsü Hacıyev küçəsinin tinində, ikiotaqlı bir evdə olurdular. Köhnə servantları divar peçindən bir az aralıda, küçəyə baxan pəncərələrin yanında idi. Onun da üstündə Fərəhin şəkli. Balaca bir çərçivədə. Əlində daraq. Başını daradığı yerdə şəklini çəkdiymişdi. Saçları çiyinə səpələnmişdi, boynunu azacıq yana əymişdi. Bizim kənddə tikanların altda bitən məxmər bənövşələr kimi. İki əl istəyirdi ki, onun bükük boynunu düzəltsin, ipək saçlarını yığıdırsın. Sonra da... yox, o əllər onun ipək saçlarını dağıtmaq, üz-gözünə səpələmək istəyirdi.

O əllər indi Fərəhin sol əlindəki barmağının birinə nişan üzüyü taxmışdı. Başına təzə yağan noyabr

qarı kimi nazik, ağappaq örpək salmışdı. Əyninə ağappaq gəlinlik donu geydirmişdi. Fərəh zərifləşmişdi.

Ağlıq elə bil zəriflik imiş. Elə bil Fərəhi birinci dəfə görürdüm. Tanıdığım tanınmaz olmuşdu. Elə bil zərif bir badam ağacı evdə çiçəkləmişdi. Bir otağa yaz gəlmişdi. Badam ağacı gülümsəyirdi. Badam ağacı mənim yanımda qol-budaq atmışdı. Hamı bizə baxırdı. Mən də tanınmaz olmuşdum. Adicə əsgər idim. Yetimxanada böyümüşdüm. Anacan deyilən bir tərbiyəçinin yanında.

Məni əsgər qəzetinə aparmaq istəyirdilər — qəzetçi. Hamımızın hörmətli qəzeti idi.

Məmməd əmi hissədən iki günlüyə icazə almışdı. İndi özü də Səriyyə də ziyafətdə yanaşı əyləşmişdilər. Amma hamının üzündə bir süslük var idi. Elə bil hamı yalandan deyib-gülür, elə bil hamı buraya bir-birini aldatmağa yığışmışdı. Hamı bir-birini başa düşür, amma hamı özünü bilməməzliyə vururdu. Fərəhlə mənim fərəhimiz kədərimizə qarışmışdı.

— Qoy Nabat xalanın ruhu şad olsun. Qoy o gözəl insan rahat uyusun. Onu son mənzilə Qiyam öz çiyinlərində apardı. Bu, Nabat xalanın öz arzusu idi. Qiyam son vaxtlar çox fikir çəkirdi. Biz onu nişanlamaq fikrinə düşmüşük ki, fikri bir az dağılsın. Gedib komandirindən icazə aldım. Dünyaya hər gələn

getməlidir. Bəlkə də, mən bu söhbəti salmamalıydım. Amma yox, qoy bu məclisdə Nabat xalanın adı, söhbəti olsun. Qoy onun ruhu bu gənclərə xeyir-dua versin.

Məmməd əmi danışa-danışa kövrəldi. Sonra çiyinlərindəki milis paqonları titrədi. Mən onu heç vaxt ağlayan görməmişdim.

Mən öz nişanımnda ağladım. Fərəh də ağladı. Bizi heç kəs kiritmədi. Sanki bu sükutda Fərəhin Nabat anası gizlincə bu məclisə gəldi və getdi. Ona xeyir-dua verdi.

Hardasa, qonşuda bir uşaq ağladı. Bizi o kiritdi. Hamı sevindi. Ürəklərə işıq axdı. Xeyirliyə yozdular.

— Kaş hər cavanın nişanında bir uşaq ağlasın. - Qonşu arvad bizə təsəlli verdi. Bir anlıq sanki hər şey unuduldu. Sonra da bir-bir bizə xeyir-dua verib dağılışdılar. Deyəsən, hərə ürəyində bir az sevinc, bir az da qəm apardı.

* * *

Fərəh mənə o biri otağa çəkdi. Gecədən keçmişdi. Yatmışdılar. Paltar şkafını açdı. Beş dəst ipək paltar, iki gülməxmər, qızıl qolbaq, birilyant qaşlı qızıl üzük, iki cüt qadın ayaqqabısı, kəhrəba muncuq, iki kişi köynəyi, bir çamadan konfet, dəvə yunundan bir cüt şərf...

— Niyə mat-mat baxırsan, Qiyam? Bilirsən nədir?

— Yox.

— Bunları mənə sən gətirmisən.

— Mən?

— Sən, əlbəttə.

— Nə vaxt?

— Elə bu axşam. Qonşuların hamısı gördü.

Ya Fərəh dəli olmuşdu, ya da mən. Olmuya durduğu yerdə qızın başına hava gəldi? Bu niyə belə danışırsın?

— Fərəh, — təzədən bir də soruşmaq istədim. Bəlkə zarafat eləyir, — dedim. — Sənə nə olub, Fərəh? Yoxsa...

Səsindən başa düşdü.

— Yoxsa, elə bilirsən dəli olmuşam? Yox, qorxma. Hamısını deyəcəm. Atamın iki dostu var. İki də mağazada işləyir. Biri sənaye malları mağazasında, o biri də qızıl dükanında. Satıcıdılar. Hamısını onlar gətiriblər.

— Nə üçün gətiriblər? — Başa düşmədim. Dərindən nəfəs aldı. Sanki bütün söhbətini birnəfəsə demək istəyirdi.

— Deyim, Qiyam, deyim. Sən həmişə tarixdən danışırdın. Antik dövrdən, intibah dövründən. Amazonkalardan deyərdin, ha... Deyərdin, onlarda məhəbbət azad olub. Biz bəzən irəli getmək əvəzinə, hələ köhnə, çürük adətləri dirildirik. Gərək onlar çoxlu mal-dövlət

gətirsin. Nişanda, toyda gərək qonşular gəlib, oğlanın gətirdiyi şeylərə baxıb qiymət versinlər. Qızın qiyməti oğlanın gətirdiyi şeylərlə ölçülür. Qızla oğlanın qəlbinə, məhəbbətinə ona gətirilən mal-dövlətlə qiymət verilir. Atamın dostları deyiblər ki, Qiyamın xətrinə dəyməsin, qoy bir para qonşular görsünlər. Sonra Fərəh qızımız haqqında söz-zad deyərlər. Bizim yaxşı qonşularımız var. İçində bəziləri oldu ki, mənə bəxtəvərlik arzuladılar. Bu daş-qaşa görə, səni sevdiyimə görə yox. Bunların hamısı mağazadan gəlib. Hökumət mallarıdır. Sabah gəlib aparacaqlar. Amma bu bir çamadan konfeti bizə şirinlik gətiriblər.

Fərəh tutuldu. Elə bil kimsə onu eşitdi, gördü. Yanağına təbiətin əli bir lələ çəkdi, tez də sildi.

— Qonşularımızdakı qızların bəziləri ərə gedib, bədbəxt olublar. Üstləri qızıl-gümüşdən gülür, ürəkləri — dərd...

Fərəh indi də hönkürtü ilə ağladı. Amma bu ağlamaq o biri qızların ağlamağından fərqli idi. Fərəhin ürəyi daş-qaş içində idi, üzü ağlayırdı. O saat göz yaşlarını sildi. Ona indi ağlamaq yox, qəh-qəhə ilə gülmək daha çox yaraşırdı. Fərəh elə açılmışdı, elə pardaxlanmışdı, başdan-ayağa özü daş-qaşa dönmüşdü. Bunu özünə də dedim.

— Qiyam, mən bəzi qonşularımızın yanında sınımadımsa, atamın, onun dostlarının yanında sındım.

Axı, nə üçün belə olsun? Gərək heç yaxına qoymayaydım. Gərək...

Sinəmə qısıldı. Bir az sonra hər şey dəyişdi. Daş-qaşları lağa qoymağa başladıq. O da güldü, mən də. Sonra... sonra da qızıl üzüyü taxdım barmağına, qolbağı biləyinə, boyunbağını boynuna, sırğaları qulağına. Fərəh nağıllardakı şahzadə qızlara oxşadı. Güzgünün qabağında dayandıq. Elə bil biz nağıllardan çıxıb gəlmişdik. Özümüz özümüzmə mat-mat baxırdıq. Bayaq ağlayan gözlər gülürdü. Elə bil qızıl qızıl ilə, mirvari mirvari ilə bəzənmişdi. Fərəh elə bil indi özünə oxşayırdı. Atası, anası oyanıb baxsaydılar, qızlarını tanımazdılar. Fərəhi yalnız mən tanıyırdım. Əfsunlanmışdım. Sanki rəssam Rafael Santinin yaratdığı mələikələrdən idi. Sanki böyük sənətkar ona nəfəs vermişdi. O da qədim İtaliyadan uçub gəlmişdi Azərbaycana, düz Nizami küçəsilə Hüsü Hacıyev küçəsinin tininə. Elə bilirdim indi uçacaq. Gözümü yumsam, birdən qeyb olacaq.

Daş-qaş qadına necə yaraşarmış. Elə bil qadın gözəlliyinin yarısı bu daşlarda imiş. Dünyanın bütün qadınları daş-qaşla bəzənsə idilər, necə də yaraşlı olardılar (Mənim Nabat anam da! Bunlar ona da yaraşardı. Görünür, gözəllik özü də bəzənməlidir. Ona da diqqət, xidmət olmalıdır. Gözəllik görünməlidir).

Mənim mirvarim güzgünün qabağında dayanıb öz üstündə özgülərinin mirvarisinə tamaşa eləyirdi.

Bütün düşüdüklərimi danışmaq istəyirdim.

— Birdən oyanarlar. Ayıbdı. — Elə bil öz gözəlliyindən özü də hürkdü. Daş-qaşların hamısını çıxartdı. Biz sanki qızılları, mirvariləri yox, Fərəhin gözəlliyinin yarısını bir dəsmalın arasına büküb ayrıca bağlamaya qoyduq. Daha güzgüyə baxmadıq.

“Sağ olun, gözəl insanlar! Nəcib adamlar! Yaxşı dostlar! Siz Fərəhi qonışuların yanında sınmağa qoymadınız.

Şahzadə qızlar mənim Fərəhimə oxşayır. Fərəhim onlara yox. Dan ulduzu onun gözləri kimi işıqlıdı. Günəş səhər çıxıb şəfəqlərini yer üzünə yayanda, onun saçlarına bənzəyir. Fərəh də saçlarını darayıb çiyinlərinə səpir. O mənim həm günəşimdi, həm ulduzum, həm dünyam. Onsuz nə günəş var, nə ulduz, nə dünya.”

Fərəhin özünə bunları deyə bilmədim.

— Əsgərlikdən buraxılan kimi, onların gətirdiklərinin hamısını gedib mağazadan alacağam.

— İstəmirəm, Qiyam.

— Sənə hamısı yaraşır, Fərəh.

— Mənə ən çox sən yaraşırısan. İstəyirsən, gedək təzədən güzgüyə baxaq.

— Gedək.

Fərəh güzgüyə tərəf getmədi. Stolun üstündəki bağlamaya baxdı. Fərəhin gözəlliyinin yarısını sabah gəlib aparasıydılar.

2

— Bizi hissələrə böləndən sonra başımızı qırxdılar, sərşaya düzüb gətirdilər hamama. Çimib çıxdıq. Geyindik əsgər paltarımızı, yoldaşlarımızı tanımadım. Gözlərimin qabağında itdilər. İndi gözüm əsgər geyiminə elə alışıb ki, yoldaşlarım başqa paltar geysələr, tanıya bilmərəm. Gülürsən?..

Fərəh mat qalmışdı.

— Adam da adamın gözü qabağında itərmə?

— İtər. Yağışın altında da yata bilər. Özü də şirinşirin. Təki tərptəməsinlər.

— Elə şey olar?

— Əsgər olsa, olar. Təlimə çıxmışdıq, Fərəh. Bərk yorulmuşdum. Müvəqqəti istirahət verilmişdi. Yağış başladı. Yağdı, nə yağdı. Oturduğum yerdəcə ləzzətlə yatdım. Bir də onda ayıldılar ki, əmr verilib, tanklarla hücum keçirik.

— Bəs sənə soyuq dəymədi?

— Yox, əsgərə soyuq dəymir. Əsgər o qədər yürür, yortur ki, soyuq canından çıxır. Əsgərlik - hərəkət deməkdi.

Fərəhin mənə rəhmi gəlməyə başladı. Çiynimdəki poqonlara, belimdəki kəmərə, başımdakı pilotkaya elə yazıq-yazıq baxırdı ki, elə bil bu aləmdən ayrılıbmışdı. İkimiz də qəribələşmişdik. Mən ondan ayrılı bilmirdim, o da mənim əsgərliyimə öyrəşə bilmirdi.

3

Fərəhgilin qonşuları bizi qonaq çağırırdı. İkimizi də əyləşdirdilər ortada. Şərəfimizə çoxlu şirin-şirin sözlər dedilər. Dedilər ki, xoşbəxt olaq, oğullu-qızlı olaq, qoşa qarıyaq. Oğul toyu, qız toyu görək. Axırda elə bildim, Fərəh mənim nişanlım yox, əməlli-başlı arvadımdır. Oğlanlarımız, qızlarımız da var, indi onlar da harasa gediblər, ya da eşikdə oynayırlar. Bir azdan qayıdıb gələcəklər. Elə bil qonşuya cavan gedib, qoca qayıtdıq. Sonra Fərəhgildə güzgüdə poqonlarımı görəndə ayıldım...

Səhərişi hissəyə qayıtmalıydım. Köynəyimin düymələrini bərkidib, sonra da yaxşı-yaxşı təmizlədim. Boynumdakı ağ parçanı dəyişdim, Fərəh onu yumuşdu, ağappaq olmuşdu. Həm əsgər, həm də nişanlı!

Fikirlərim yarıda qırıldı, Fərəh qəhqəhə ilə girdi içəri.

— Qiyam... sən neynəmişən, Qiyam?!

Bir şey eləməmişdim. Bir də axı, nə eləyə bilərdim? Düz gözlərimin içinə baxdı. Özünü saxlaya bilməyib, yenə güldü.

— Əllərinin ikisini də qaldır yuxarı.

Yəqin mənimlə zarafat eləyir, — dedim. Əllərimi qaldırdım yuxarı.

— Tərpənmə.

— Yaxşı, tərpənmirəm.

Əlini saldı şalvarımın sol cibinə. Kağıza bükülü bir şey çıxartdı.

— Qonşunun qaşığıdı.

Əllərim havada, özüm də Fərəhin qabağında quruyub qaldım.

— Xörəyini yeyəndən sonra, deyirlər tərtəmiz silib bükmüşən kağıza. Sonra da cibinə. Heç kəs gözünə inanmayıb...

Fərəh necə danışdığını hiss etmirdi. Qızarmışdı. Deyəsən, məndən qabaq mənim əvəzimə qızarıbmış.

— Əllərini niyə aşağı salmırsan? — Mənə rəhmi gəldi. Kinolardakı əsirlərin vəziyyətinə düşmüşdüm.

— Yox, Fərəh, inan ki, yox. Heç elə şey olarmı? — Bilmirdim sözümü hardan başlayım. — Qınama, Fərəh, əsgərlik belədir. Hərəməzin ayrıca qaşığımız olur. Qoyuruq cibimizə. Bir əsgərin qaşığı ilə o biri əsgər yeyə bilməz. Qəti qadağandı. Qaşığımı mən bir dəfə itirmişdim, sənə deməmişəm. Təzə əsgərliyə gedəndə.

Xörəyi elə-belə əlimlə yedim. Heç kəsdən qaşığı istəməyə dilim gəlmədi. Əsgərə mənsub olan hər nə varsa, onun silahı sayılır, Fərəh! Bağışla məni. Qaşığı da silahdı. O da gərək əsgərin öz yanında olsun.

— Qaşığı necə qaytarım? — Əzab çəkə-çəkə Fərəhdən soruşdum.

Qonşu qadının əri əsgərlikdə olubmuş. O, hər şeyi arvadına başa salıbmış.

— Mənim əsgərliyimi yadıma saldın, a Qiyam. Sənin toyun olsun.

Kişi boynumdan qucaqlayanda lap yüngülləşdim. İstədim qaşığı öz cibimdən çıxardıb, xəlvətcə salım onun cibinə. Amma fikrimdən vaz keçdim.

Kişi üstümə düşdü ki, geri götürməyəm. Xörəyini əsgərlikdə bu qaşığıla yeyərsən. Bizi də yada salarsan.

Qaşığı qaldı məndə. Amma hər dəfə xörək yəyəndə, bir az xəlvətcə xəcalət çəkir, bir az da xəlvətcə gülürdüm. Bizi hər dəfə yeməxanaya gətirəndə mən adicə əsgər yeməxanasında yox, sanki qonşudakı qonaq otağında, hər cür neməti olan açıq süfrədə əyləşirdim. Sanki bütün nemətlərin ətri bu qaşığıda qalmışdı. Mənim adicə qaşığım hər dəfə məni sehləyir, üzümdəki təbəssümü heç kim anlaya bilmirdi. Elə bil qonşu mənə qaşığıla birgə təbəssüm də vermişdi ki, özümlə əsgərliyə aparım. Mən onların ikisini də özümlə gəzdirirdim.

Qərargah siyasi şöbə rəisinin qapısı ağzında əsgərlər gəzişirdilər. Məni görən kimi bir-birinin üzünə baxıb xısnlaşdılar. Biri mənə yanaşdı: ucaboy, arıq, daz.

— Eloğlu, Qiyamsan?

— Bəli.

Başı ilə yoldaşlarına işarə eləyəndə bildim ki, aralarında mənim barəmdə nə isə söz-söhbət olub.

— Səni bayaq qəzetin redaktoru tərifləyirdi. — İstehzasını açıq hiss elədim. Sözüənə ara vermədi:

— Deyirdi ali təhsilli ədəbiyyatçısı — əsl qəzetçi. Üstəlik fotoqraf. Harda işləmişən, eloğlu? — Məni çox tez duyuq saldı. Bildim ki, söz almaq istəyir. — Hansı fotoaparatlara?

Fotoaparatlara adlarını mən haradan biləydim? Heç birində işləməmişdim. Heç onları tanımırdım da.

Məni qaraqabaq hesab eləyib üzümə mənalı baxdı.

— «Zorkiy», «FED», «Kiyev», «Moskva». Hansında? ...Qorxma, sirrini vermərəm. Bizim hamımızı polkovnik yanına çağırtdırıb.

Mən indi başa düşdüm ki, bayaq mən gələndə onlar niyə gözləşirdilər.

Siyasi şöbə rəisinin otağından baş leytenant rüt-bəsində bir zabit çıxdı. Saçlarına dən düşmüşdü.

Aşırnalı kəməri, qalife şalvarına kip yapışmış uzunboğaz çəkməsi var idi. Bir az qaraqabaq adama oxşayırdı. Bayaqqı fotoqraf oğlan eşitdirdi ki, əsgər qəzetinin redaktorudur.

— Qiyam kimdi? — Baş leytenant rəsmi, bir az da quru səslə soruşdu.

— Mənəm, yoldaş baş leytenant. — Uzüdə təbəsüm oyandı.

— Gəl. — Məni dalınca apardı.

İçəridə qarayanız, xoşsifət, dolu bir kişi əyləşmişdi. Elə bil sözləşmişdilər. Harada işləmişən? Hansı fotoaparatta? İş stajı? Sənədlərin? Laboratoriyarı?..

Uzun sürən telefon zəngi məni vəziyyətdən qurtardı. Hamısını açıq deyəsəydim.

Xeyli danışdı. Sonra baş leytenantdan soruşdu:

— Hüseyinli...

Baş leytenant yüngülcə gülümsədi. Polkovnikin huşsuzluğuna işarə elədi. İki də güldü.

Baş leytenant ağızını açmaq istəyirdi ki, içəriyə qalınbıqlı bir mayor girdi.

— Yoldaş redaktor, eşitmişəm təzə fotoqraf tapmışan? Yaman işim düşüb. — Mayor mənim də üzümə baxdı. — «Kodak» xarab olubdu. Trofeya fotoaparətini deyirəm. Bir-iki ustaya göstərmişəm, başı çıxmır.

— Ver, düzəldə bilsə, götürərik...

Polkovnik sınaııcı nəzərlə baş leytenantın üzünə baxıb gülümsədi. «Kodak»ı verdilər mənə. Mayor sevindi, mən kədərləndim. Baş leytenant razılıq hissi ilə polkovnikin otağından çıxdı, mən narazılıqla.

Qapının ağzında növbə gözləyən əsgərlərin hamısı geri qayıtdılar. Polkovnik onları yanına çağırmadı. Əsl fotoqraflar qayıtdılar geri, qaldım mən — yalançı fotoqraf.

İçəridə, kabinetdə polkovnik, bayırda, qapının ağzında — mən. Əlimdə «Kodak» zəhrimar.

«Gedim, getməyim?!» Lap az qala Hamletin sualı qarşısında qalmışdım. Gözüm əlimdəki fotoaparata sataşanda, bir anlıq elə bildim müharibədəyəm. Berlində. Mayor da gözümün qabağında o yan-bu yana yüyürür. Fotoaparat da onun əlindədir, mənimkində yox. Yüngülləşdim...

Mayor müharibədən salamat çıxıb. Birdən dayandı düz qabağımda.

— Sıravi, dalmca.

Elə bildim o məni otağına yox, birbaşa Berlinə aparacaq. Səngərə, odun-közün içinə.

Stolun üstə kitab-dəftərlər bir-birinə qarışmışdı. Yazılı vərəqlərin üstə eynəyini götürüb silməyə başladı. Sonra mənə yer göstərdi.

— Sənin ali təhsilin var. İnstitutda hərbi dərslər keçmədiyən üçün, orduda öyrənməlisən. Bu da başqa bir institutdu.

— Elədir, yoldaş mayor. — Fikirləşməmiş cavab verdim. Redaksiyada işləmək çoxdankı arzum idi. Lap yerinə düşmüşdü. Bəlkə də bu, hər bir filoloqun arzusudur, tək mənim yox. Bircə bu fotoqraflıq işi korlayırdı.

— Qərargahda sənin söhbətin olubdu. Baş leytenant deyirdi ki, imzanı respublika mətbuatında görübdür. Səni deyib dururdu. Ona qəzetçi lazımdı, həm də fotoqraf...

— Fotoqraf! Bəxtəvər mənim başıma! — gülməyim tutsa da, özümü güclə saxladım.

Mayor zəngi basıb çay gətirməyi əmr elədi. Birini də mənə.

— Bu nizamnamə üzrə düzgün deyil, — zabit əsgərlə üzbəüz oturub çay içsin. Həm də qərargahda. Bu hüquq bizə verilmir.

Siyasi məşğələdəki söhbətləri yadıma saldım.

— Əsgər zabitdən yalnız əmr eşitməli və onu yerinə yetirməlidir. Vəssalam! Amma sən gələcək zabitsən. Ali təhsillilər birillik xidmətdən sonra imtahan verib zabit rütbəsi ala bilirlər. Bu görüşümüz isə istisnadır. Bayaq mənə xoş təsir bağışladı.

Mayor söhbətinə qəfildən ara verdi. Xeyli susdu. Nə düşündü, bilmədim.

— Məni hərbi işimizin tarixi çox maraqlandırır. Şöhrəti, hünəri dünyaya sığan deyil. Heyif ki, qələmim yoxdu. Heç mənim ali təhsilim də yoxdu. Müharibə başlananda onilliyi yenicə qurtarmışdım. Ədəbiyyatçı olmaq istəyirdim. Baş tutmadı. Mənə indi də elə gəlir ki, tarixi ədəbiyyatçılar daha yaxşı yaza bilərlər. Ədəbiyyat — millətin bədu simasıdır.

Berlinə kimi piyada getdim. Heyf, azərbaycanlı əsgərlərimizin, zabidlərimizin haqqında az yazırlar. Mayor eynəyini silib, yenə qoydu stolun üstə.

— Kutuzovun yanında azərbaycanlı sərkərdələr olubdu. Hünər göstəriblər. Paskeviç azərbaycanlıların hünərinə heyran qalıbdı. Rus şairi Puşkin azərbaycanlı zabidlərlə dostluq eləyib. Poruçik Fərhad bəyə şeir də yazıbdı. Ədəbiyyatçılarımız gərək bunları yazsınlar. Qutqaşınlı, Bakıxanov, Sıxlinski, Mehmandarov... eh, nə qədər! Hələ 416-cı Taqanroq diviziyası? Adları itənlərimiz, şöhrəti unudulanlarımız haqqında kim danışacaq? Nə vaxt danışacaq? Hələ bəziləri azərbaycanlı əsgərlər haqqında yalanlar uydururlar. Yazıçı da öz xalqına belə biganə olarmı? Balaca xalqıq, böyük hərbi tariximiz var...

Mənə elə gəldi ki, mayor indiyəcən danışmağa, ürəyini boşaltmağa adam axtarırmış. Sözlü-söhbətli idi. O, bizim Dilican tərəflərdə yerdən qaynayan buqlara oxşayırdı. Gah gur gəlirdi — selləmə, gah da boğulurdu. Lakin heç vaxt qurumurdu. Mayorun gü-

cü çatsaydı, bütün yazıçıları bir yerə yığar və bircə əmr verərdi, ya da xahiş edərdi: hərbi tariximizdən yazın. Bu, onun qürur hissi idi, əlindən almaq olmazdı.

Mayorun çayını gətirdilər.

— Nə üçün bir? — Təəccüblə soruşdu.

— Yoldaş mayor, axı burda sizdən başqa heç kəs yoxdur?

— Bəs?.. — Mayor yarıgülümsəmiş, yarıciddi məni göstərdi.

— O?! — Gedərək arvad qaşlarını dartdı, sonra onu gülmək tutdu, tez özünü yığışdırdı. «Necə, əsgərə də çay?!» — Gözlərindən oxudum. Yerində mıxlanıb qaldı. Mayor bir də təkrar elədikdən sonra o, nagüman addımlarla qapıya tərəf addımladı.

Mayor bunu çox soyuqqanlı qarşıladi. Söhbəti qanıma, iliyimə işləsə də, bu soyuqluğu nə isə xətrimə dəydi.

Mayorun gözü gözümdəydi. Cavab gözləyirdi.

— Düz deyirsiniz, yoldaş mayor. Yazılmalıdır. Ancaq 1812-ci il müharibəsini Lev Tolstoy az qala yüz il sonra qələmə aldı. Yazıçını gərək zaman yetişdirsin. Həm də yazmaq çətindi, yoldaş mayor. Fransızların təkəcə Moskvaya daxil olması epizodunun otuz əlyazması var. Sonra Tolstoy yazıb, olub otuz bir.

Heyf, elə oğlanlarımız dünyadan köçüb gedirlər ki! Ürəklərində nə qədər yazılası epizodlar aparırlar. Gərək böyük yazıçını gözləməsinlər.

S ö z ə q ü v v ə t

Gözümü açanda gördüm Kerçin hərbi xəstəxanasındayam. İki nəfər də yanımda ağır xəstə var idi. Yanımıza bir çarpayı da gətirib qoydular. Sonra yaralı gətirdilər. Bütün bədəni al qan içində imiş. Yuyub-təmizləyib, sarıq-sarıq eləmişdilər. Təkcə gözləri görünürdü. Eynilə qar adam. Biz kənddə, uşaqlıqda qardan adam düzəldirdik. Sonra da ona iki göz qoyurduq.

Həkimlər onun sarğısını açdılar. Zülüm-zülüm ufuldayırdı. Sən demə, heç bir yerinə güllə dəyməyibmiş. Amma bədəni gömgöy kəsilmişdi. Mat qalıblar. Özü həkimlərə danışdı ki, uzanıb pulemyotun dalında, atırmış. Böyrünə qəfildən zərblə bir şey dəyir. Görür özgə qılçası. Minaların, bombaların, mərmilərin parçaladığı bədənlərin hissələri. Sonra kiminsə başı, dəmir başlığı çırpılır düz kürəyinə. Kiminsə qolu – üzünə. Başını qaldırır görür; göydə başlar, əllər, ayaqlar uçur. Hamısı da tökülür onun üstünə. Öz qanına yox, özgələrin qanına boyanır, huşunu itirir. Ağır halda gətirirlər xəstəxanaya.

Mənim gözlərimin qabağında öldü. Heç kəs ona ağlayıb-eləmədi.

Komandiri gəlib danışdı ki, cəbhədən gizlicə qaçmaq istəyirmiş. Öz yoldaşı tutub. Yoldaşlarını dar ayaqda qoyub qaçırmiş. Cəza kəsib lap ön xəttə göndərirlər.

Əsgər yoldaşlarının mina, bomba dağıtmış hissələri çırpılır onun başına, güllə əvəzi olur. Bəlkə, düşmənin də başı, əli, ayağı ona çırpılıb? Daş-qalaq olub. Uzü-dönüyün bu cür də cəzası olurmuş.

Bu da epizoddu. İnsan taleyi...

Ürəyimdə dedim ki, «Kodak» aparatını aparıb düzəltdirəcəyəm. Hardan olsa, yaxşı usta tapacağam. Qoy qəlbi qırılmasın.

— İcazə verin gedim, yoldaş mayor!

— Buyurun. — Təmkinlə cavab verdi. Mən elə bil onun iş otağından yox, yatdığı səhra xəstəxanasından, yaralı mayorun yanından eşiyə çıxdım. Dəhlizin başına çatmışdım ki, qapısının təzədən açıldığını eşitdim: xidmətçi arvad mənim çayımı gətirirdi.

Təzə serjantım burnunun ucunu iki barmağı ilə sürtə-sürtə mənə izahat verməyə başladı:

— Qəzetimiz həftədə üç dəfə çıxır. Min tirajla. Baş leytenant, yəni starşi leytenant redaktorumuzdu. Məndən savayı dörd nəfərlik. Fotoqraf getdi evlərinə. Üçillik borcunu verdi. Yəni srokunu. İndi səni onun yerinə götürürük. Oluruq beş.

Serjant hər sözün rusca tərcüməsini də deyirdi ki, mənə aydın olsun. Mənə onsuz da aydın idi. Yəqin bu, onun adəti imiş, daima təkrar edirdi.

— Sınavı döyüşçü Ələsgər çapçısı, yəni peçatnik. Yaxşı kağız sayır. Tirajı on dəqiqəyə sayıb təhvil verir. Amma bir az çapda tələsir. Yəni peçat eləyəndə.

Firidun yaxşı yığıcıdı. Yəni naborşik. Özü də anadangəlmə artist. Bircə bunda korlayır.

Ənvərin işi-peşəsi bığını dlizəltməkdə. Bığ da bığ ola! Hər rəngdə çıxır: qırmızı, yaşıl, ağ, qara, sarı, qırmızıtəhər, yaşılıtəhər, ağtəhər, qaratəhər, sarıtəhər! Yığıcıdı, amma «artistə» çatmır.

— Alım sənin ağrını. Lap bığımı gözdən saldın, yoldaş serjant.

Ənvər bığını sıgallaya-sıgallaya üzümüzə baxıb sanki rəhm diləyirdi. Firidun ona qahmar çıxdı.

— Yoldaş serjant, üzr istəyirəm. Yəni vinovat. Adam nişanlı olanda, bilmir necə eləsin ki, qızın xoşuna gəlsin. Məni bir dəfə toya çağırmışdılar. Əsgərlikdən qabağı deyirəm, ey. Dedilər, Bikə də orada olacaq. Nişanlımın hansı qohumusa ərə gedirdi. Avtobusla Sabirabaddan Bakıya gəldim. Gün bişirirdi. Arabada əzilən yemişə dönmüşdüm. Toy evinə bir az qalmış “ZİM”i saxlatdım. Əyləşdim ədəb-ərkanla. On addım getmişdim, dayandırdım. Dedim: eloğlu, ala bu sənin onaddımlıq zəhməthaqqın. Fikrimi dəyişdim. Ayrı yerə gedəsi oldum. Maşından düşəndə gördülər. Elə mənə də bu lazım idi. Düz qarının ağzında saxlatdırırdım. Yolun qırağında. Bikəyə çatdırmışdılar. Dedim ki, elə ki, eşitdim Bikə toydadı: düz Sabirabaddan sürdürdüm Bakıya.

Serjant özünü saxlaya bilməyib, bizə qarışıb güldü. Sonra da sözünün ardını dedi:

— Kazım sürücüdür. Yəni şofer. Təlim vaxtlarında, yəni uçenyelərdə qəzetimizin səhra çapı olur, elə ordaca qəzet buraxırıq. Vələdüznanın biridi, — maşını həmişə xəndəyə, dərəyə salır. Nahaq da onu tərifləyirlər.

Sən də ki fotoqraf. Düzü, sizin tayfadan xoşum gəlmir. Yalançı olurlar. Şəkil çəkirlər, sonra vermirlər.

“Yəqin əvvəlki fotoqraf aldadıb, çəkib verməyib. — Öz-özümə fikirləşdim. — Yanıqlı adama oxşayır” — dedim.

— Sənə çap eləməyi, yığmağı, qəzet bağlamağı, hamısını öyrədəcəyəm. Birimiz o birimizin peşəmizi bilməliyik. Bura əsgərlikdi.

Serjant izah eləmək istədi. Sonra nə isə artıq bildi.

— Yoldaş serjant, lap Pyotr olmalıyam ki?!

— Pyotr?

— Birinci Pyotru deyirəm, yoldaş serjant, hər şeydən başı çıxırmış. Puşkin deyibdi ki, o həm akademikdi, həm qəhrəman, həm dənizçi, həm də dülgər... Sonralar deyirdilər ki, Pyotr həm korrektor imiş, həm redaktor, həm yığıcı, həm də metranpaj.

— Deyəsən qəliz oldu. — Serjant öz-özünə danışdı.

— Səkkizinci sinifdən sonra oxumağa getmədim. Qoyuna-quzuya getdim. Yağa, pendirə, südə həvəsliydim: Yəni lodorluq eləyirəm, yəni sverxsroçnuyam.

Serjant dərindən köks ötürdü. İtən günlərinin hamısına birdən heyfsləndi.

— Gəl görüm.

Məni qəzetin yığıldığı yerə apardı.

— Burdan başlayacaqsan. Yəni nabordan. Bura da olacaq sənənin yerin. — Əli ilə göstərdi.

— Bu qəlibləri də əzbərləyəcəksən: başlıqlar, yəni zaqlavını. Xırda hərflər, yəni petit. Şpon, interval, svetli...

Çox saydı, başa düşmədim.

— Qəzeti burda bağlayırıq. Yəni vvorstka eləyirik. Bu da vvorstkadı. Bizim dildə adı yoxdu. Yığarsan, bax, belə. — İki-üç sətir özü yığdı.

— Öyrənərsən. Biz anamızın qarında öyrənməmişik ki?

Serjant gedən kimi, uşaqlar üzümə baxıb xıslanlaşdılar.

— Urəyində kini yoxdu. Yaxşı serjantdı. Amma bir az gopçudu, özündəndeyən. — Serjantın «Artist» dediyi oğlan əlavə elədi.

— Sözüünü qaytarma, məst olsun. Mənim kimi yoluğun biridi. Yetim.

Əvvəlki serjantımla təzəni istər-istəməz müqayisə elədim.

* * *

İki gündən sonra «Artist» oğlan serjant formasında redaksiyanın qapısından içəri girəndə qurdum. Az qaldım gedib hərbi salam verim. Kitelinin yaxası əlaçı nişanı ilə dolu idi. Par-par yanırdılar. Gözlərimə inanmadım. Məni qara basırdı, nəydi? Axı, bu o gün sıravı əsgər idi. İndi həm qəşəngləşmişdi, həm də bir az rəsmi görkəm almışdı. Burunun uzunluğu da o qədər hiss olunmurdu. Qırmızı paqonlardakı sarı lentlərə, bir də yaxasındakı nişanlara baxanda, sol yanağındakı xalı aydın görünürdü.

— Başına dönüm, Qiyam qardaş, sənə bərk işim düşüb.

Burda hamı bir-birini «eloğlu» çağırırdı. Onun «qardaş» deməsi xoşuma gəldi. Lap kənd yerində olduğu kimi. Saf, təmiz.

— Qonşu hissədə bir eloğlum qulluq eləyir. Onun formasıdır. Serjantdır. Mənim şəklimi çək. Nişanlığa göndərirəm. Rayonadı — Sabirabadda. Bircə müharibəzad olmayayadı, gedib yarımıza qovuşaydıq. Köpək uşağı Amerika generalları dinc dururlar, a kişi! Onların əleyhinə bir yaxşı material yığmışam. Qiyam qardaş, sabahkı nömrəmizdə oxuyarsan.

Öz üstünə baxanda birdən ayılan kimi oldu.

— Özgənin nişanlarını vurmuşam yaxama. Qiyam qardaş, görəsən Mixaylo kimi igid ola bilərəmmi? Eh, qorxağın biriyəm. Gecələr kənddə olanda, evdə tək qala bilmirdim. Elə yenə həmə, həməyəm.

— Yox, Firidun qardaş, — mən də onu o cür çağıрмаğa başladım, — qəhrəmanı şərait yetirir.

Döşündəki nişanlardan utanırmış kimi:

— Çək şəklimi, Qiyam qardaş, soyunum, aparım verim öz yiyəsinə. Heyf deyil bu yığıcı köynəyim? Adicə gimnastyorka? — Bildim ki, serjantı yamsılayır. Özü də gülümsədi.

Şəkil çəkdirməsəydi, halı pozulardı. Mənim yanıma inamla geyinib gəlmişdi.

— Gedək, — dedim.

Hissəmiz yerləşən küçənin o başında fotoqraf var idi. Apardım oraya. Elə özüm də arabir onun yanına məsləhətə gedirdim. Bərabər şəkil çəkdirdik. Ayrıca da çəkdirdi.

— Öz fotoaparatin hanı, Qiyam qardaş? — Yolda məndən soruşdu.

— Xarab olub. Bir-iki günə düzəldəcəyəm. Fotoqraf məni tanıyır. Borclu qalmaq, lap arxayın ola bilərsən.

Dərindən nəfəs aldı, hiss elədim ki, buraya gəlməkdə xəcalət çəkir.

— Xahiş eləyirəm, ürəyinə heç şey gətirmə, Firidun qardaş.

Eyni açıldı.

Redaksiyada aramıza sükut çökdü. Bir-birimizə təzə tanış olmuş adamlar kimi, sızıla-sızıla tamaşa elədik. Qəzetin bütün materialları yığılmışdı. Axşam çap edilməli idi. Rəsmi xəbər gözləyirdik.

— Gəlsənə bir nömrə göstərim?

— Nömrə?

— Elə bilirsən mənə yalandan «Artist» deyirlər? Təlxəyin rolunu oynamağa başladı. «Vaqifi başdan-ayağa əzbər bilirmiş. Ədaları, sözlərin ifadələri, nəfəsi... hamısı özününkü idi.

– *Təlxək, kəmərimin qiymətidir bu!*

– *Şahım, elə mən də bilirəm bunu –*

Kəmərdən qiymətli sizdə nə var ki!

— Qiyam, qardaş, mənim fikrimcə, Qacarı birinci təlxək öldürür. Özünü də hələ sarayda ikən. Mənəvi deyirəm ha!.. Sonra qaçaq Eldar.

Üzü tutulub-açıldı. Sanki ayın qabağını qara bir bulud aldı. Bir az dayandı, yenə keçib getdi. Oldu aydınlıq, süd kimi.

— Teatr institutuna məni götürmədilər. Hamısı təriflədi. Axırda da dedilər balın çatmır. Qoydular ki, bal yığım? Baxtımı dörd dəfə sınađım. Gətirmədi. Balım çatmadı...

— Alım sənin ağrını, gedəndə gərək özünlə bal aparaydın.

Ənvər sözü hansı mənada dedisə, Firidun məhəl qoymadı.

Bu kefcil, şux oğlanın səsində ona yaraşmayan bir qəhər duyuldu. Sonra yenə özünə qayıtdı. Sanki özündən uzaq düşmüşdü.

— Şahzadə qızlar mənim Bikəmə oxşayır, Qiyam qardaş. Bikə onlara yox. Dan ulduzu onun gözləri kimi işıqlıdı. Günəş səhər çıxıb şəfəqlərini yer üzünə yayanda, onun saçlarına bənzəyir. Bikə də saçlarını darayıb çiyinlərinə səpir. O mənim həm günəşimdi, həm ulduzum, həm dünyam. Onsuz nə günəş var, nə ulduz var, nə dünya.

— Pay sənini! — mat qaldığımı bildirdim.

— Pay niyə, Qiyam qardaş, inanmırsan?

— İnanıram. Mən bu sözləri eyni ilə Fərəh barədə demişəm. Bax, buna inana bilmirəm.

— Fərəh kimdi?

— O da mənim Bikəmdi.

— Pay sənini!

— Pay niyə Firidun qardaş, inanmırsan?

— İnanıram. Məni təkrar elədiyinə inana bilmirəm.
— Firidun məni, mənim sözlərimlə vurmaq istədi.

— Kim kimi təkrar eləyib? Amma Firidun qardaş, mən bir şeyi başa düşdüm. Məcnun elə bilirdi ki, dünyada o, təkçə o, dəlicəsinə sevir. Romeo da elə bilirdi, Kərəm də, Otello da. Mən də. Yəqin sən də elə bilirdin. Hərəyə elə gəlir ki, heç kəs onun kimi sevə bilməz. Hərə bir cür sevsə də, gör harda birləşirlər. Dərd də belədir. Bir dərdli elə bilir ki, onun dərdindən heç kəsdə olmaz. Qəribədir.

İndi də Məşədi İbadı oynamaq istəyirdi, serjant içəri girdi. Firidun özünü yığışdırdı.

— Yenə oyun göstərir. Yəni fokus. Vaxt tapan kimi zalım rola girir.

Deyinə-deyinə gəlib mənim yanımda oturdu.

— Bu döşəyi kim əzişdirib? Yəni pasteli?! Bayaq təlxəyi oynayanda, əli çarpayının birinə dəyib. Sərələnib üstə oturmuşdu.

— Günahkaram, yoldaş serjant.

— Yəni vinovat!

— Bəli.

— Yəni, tak toçno! Artistlik eləmə.

Redaktor açıq qapıdan serjantı və bizi çağırdı. Firidunun rəngi ağappaq oldu.

İçəridə mayor da baş leytenantın yanında əyləşmişdi. Eynəyi yenə əlindəydi. Yavaş-yavaş silirdi. Elə bil eynəyi əlində təsbeh əvəzi gəzdirirdi. Həmişə də silib-təmizləyirdi, heç vaxt gözünə taxmırdı.

Mayor baş leytenantla gözləşəndən sonra serjanta müraciət elədi:

— Komandir tələbkar olmalıdır. Əyləşin. Amma hamısını eşitmişik. “Artist”, yaxına gəl.

Firidun sarısını uddu.

S Ö Z Ə Q Ü V V Ə T

Qoca bir rus podpolkovniki var. Tanışımıdı. Təqəüddədi, Bakıda yaşayır. O danışıldı.

Bizimkilər cəbhənin bir yerində mühasirəyə düşüblərmiş. Düşmən qat-qat artıq imiş. Bizimkilər bir rus qadınının evində piano görürlər. Qızı cəbhəyə şafqət bacısı gedəndən sonra, onun qara qapağını açan yox imiş. Bir də ölüm-itim dünyasında yada pianomu düşürdü?

Hissənin qarabıqlı, enlikürəkli bir döyüşçüsü də var imiş. Zarafatçının biri. Baməzə, artist. Gedib arvadından xahiş eləyir ki, çalmağa icazə verin. Serjant qəti qadağan eləyir. – Silahı yerə qoymaq olmaz! – deyir. Xəbər podpolkovnikə çatanda o icazə verir. Amma indi də arvad icazə vermir ki, səs eşitsələr, almanlar evi nişan alarlar. Podpolkovnik arvadı başa salır ki, əsgərlərin ruhunu qaldırmaq lazımdı. Musiqi kömək eləyər.

Oğlan çalır. “Cəngi”dən başlayır. Kövrəlir. Sonra da aglaya-aglaya çalır. Səngərlərdə atəş güclənir. Ona

elə gəlir ki, “Cəngi”ni atəşə tuturlar. O da “Cəngi” ilə düşməni atəşə tutur. Əməlli-başlı vuruşurlar. Ürəklərə od-alov səpələnir. Bir az əvvəlki ruh düşkünlüyü yox olur. Hər döyüşçü qolunda bir alay qüvvəsi hiss eləyir. “Cəngi”yə rus xalq havaları qarışır. Podpolkovnik oğlanın kürəyinə vurub əhsən deyir. Bu, onun komandirindən aldığı ilk təşəkkürü olur. Podpolkovnik sonra ona deyir ki, bacarırsansa, alman havaları da çal. Çalır. Bethovendən, Baxdan... Alman pulemyotları ilə alman musiqisi üz-üzə gəlir. O buna atəş açır, bu da ona. Pia-nonun şirmayı dilləri pulemyotun darağı kimi dolub-boşalır. Almaniya öz-özüylə vuruşur. Nəhayət, alman musiqisi, alman pulemyotunu susdurur.

Qarabıqlı o cavan təkçə, otaqda pianonun dalını özünə səngər seçib oradan atəş açır. Qəfildən səngərlərdən “Ura” səsi eşidilir. Podpolkovnik gəlib oğlanı qucaqlayır. – “Afərin” deyir. – Mühasirə yarıldı, gəl dalımca!

Alman havaları çalınanda faşist əsgərləri qulaq asmaq istəyib atəş açmayıblar. Komandirləri qışqıra-qışqıra qalıblar. Faşist zabitləri almanca danışmırdılar, hürürdülər. Araya çaxnaşma düşəndə, bizimkilər onları minomyot atəşinə tutublar...

O cavan əsgər Azərbaycan konservatoriyasının üçüncü kursundan cəbhəyə gedibmiş. Əvvəllər hissədə ona da «artist» deyib gülərləmiş.

Artistlik insani keyfiyyətdi. Taxta kimi, daş kimi soyuq olanlar qorxuludurlar.

Mayor daha heç bir izahat vermədi.

— Artist oğlan indi hardadı, yoldaş mayor? — Firidun soruşanda, hamımız gülmək istədik. Mayor ciddi cavab verdi:

— Sonrasını mən də soruşdum. Faşistlər on yeddi nəfər azərbaycanlı ilə birlikdə onu da diri-diri torpağa basdırıblar. O bu dəfə mühasirədən çıxma bilməyib. Səbəbi bu olub ki, qərargahın yerini faşistlərə deməyiblər...

Araya dərin sükut çökdü. Sanki biz onlara bir anlıq yas saxladığımız.

Baş leytenant serjanta makinada yazılı bir vərəq uzatdı.

— Bu materialı yığın. Qəzet ləngiməsin. Otaqdan çıxanda Firidun astaca qulağıma pıçıldadı: — Qiyam qardaş, bizim qəzetdə o artist haqqında yaz...

Aşiq Ələsgər küçəsi, 14. Burdan həyəətə girib, ikinci mərtəbəyə qalxmalı idim. İyirmi bir nömrəli evə.

Gödərək bir kişi gözündəki eynəyi düzəldib düz gözümün içinə baxdı. — Əsgər, bu qapıda nə gəzirsən?

— Salam, əmi. — Mən ona hörmətlə cavab verdim. — Mən bu fotoaparatu təmir elətdirməliyəm.

Salamımı almaq əvəzinə mənə qəti rədd cavabı verdi. Elə bil başıma qaynar su tökdülər. Qəsdim bu

idi ki, fotoaparatu xəlvətə düzəltdirib aparım. Baş leytenantdan da şəhərə buna görə icazə almışdım.

— Mən onu təmir eləmirəm, əsgər! — Yəni çıx get, yəni qapını ört!

Qapısını örtdüm və çıxıb gəldim Fərəhgilə.

— Gedək mənim şəklimi çək, Qiyam! — İndi də Fərəh üstümə düşdü. Bilmədim gülüm, ya ağlayım.

— İşləmir.

— Nə üçün?

Məcbur olub hamısını danışdım.

— Deyirəm fotoqraf deyiləm, deyirlər yox, lap ələsındansan. Deyirəm heç şey bilmirəm, deyirlər apar xarici fotoaparatu da təmir elə.

Fərəh urəkdən güldü. Mənim söhbətlərim də onun gülüşlərinə qarışıb itdi. Amma axır sözlərimi eşitdi.

— Mayor özü yaxşı kişidi, qiyamət söhbətləri var. Doymaq olmaz. O da elə bir növ anam kimidi, Fərəh. Ürəyi doludu, amma qələmi yoxdu ki, yaza bilsin. Qalıb danışa-danışa. Xətrindən keçə bilmədim. Amma usta zalım oğlu heç üzümə baxmadı.

— Kim? — O biri otaqdan Fərəhin atası tələsik xəbər aldı.

— Aşiq Ələsgər küçəsində bir ustadan xahiş elədim...

Sözümü yarıda kəsdi.

— Usta Qulamhüseyni deyirsən?

— Adını bilmirəm.

— Mən tanıyıram. Gedərik.

Fərəh fikirdən ayrılmış kimi üzümə baxdı:

— Qiyam, sənin fotoqraftan haran əskikdi? Nə üçün özün çəkməyəsən, hə? Nə üçün? Lap yaxşı oldu. İndi öyrənərsən. Hələ mən də öyrənəcəyəm.

Fərəh düz deyirdi. Nə üçün öyrənməyim? Məgər bunun ziyanı var? Axı, bu özü elə mədəniyyət deyilmi? Öz-özümə danışdım.

— Birinci mənim şəklimi çəkərsən, yaxşı? — İkimiz də gülüsdük.

— Mən sənin şəklini yağlı boya ilə çəkəcəyəm, fırça ilə, Fərəh! Sənin xətrinə fotoqraf olacağam. Rəssam olacağam, şair olacağam... Fərəh, mən sənin yanında olanda elə bilirəm, dünyanın ən böyük adamı mənəm. Elə bilirəm ən şirin duyğularımı görürəm. Yatmaya-yatmaya yuxu!

Sözə adətən qulaq asarlar. Fərəh mənim sözlərimi içirmiş. Məst olmuşdu. Birdən kövrəldi. İki balaca qara bulud, qara kirpikləri arasından püsələdi. Yer yox, mən islandım. — Fərəh, niyə kövrəldin? Axı, mən nə dedim?

Dinmədi. Gözlərini silib gülümsədi. Dərindən nəfəs aldı. Sonra da dərindən köks ötürdü. Elə bil-

dim səhər mehi əsdi. Mən də bayaq islanmışdım, indi qurquru qurudum.

Fərəh elə bil təbiət idi. Yağışı, çisəyi, günəşi, mehi ilə birlikdə. Təbiət balaca bir otağa sığışmışdı.

* * *

Qaranlıq necə düşdü? Yataqlar necə salındı? Necə yatdıq? Gecə necə keçdi? Heç birindən xəbər tutmadım.

Səhər Fərəhin atası qızını tərifləyirdi:

— Sağ ol, qızım. Yataqları elə səliqə ilə yığışdırmısan ki, durub kənardan bir də baxdım.

— Ata, mən yığışdırmamışam.

— Yəqin anan... heç əvvəlkilərə oxşamır. Ağ mələfləri üzə çəkibdi, evimiz bir az da işıqlaşıb.

— Mən yığışdırmışam, Fərəh. — Qulağına pıçıldadım. Dözməyib güldü. Amma atasına heç şey demədi. O da soruşmadı.

— Atam bilsə, səndən inciyər. «Kişinin kişi işi olar, arvadın arvad işi», — ən çox sevdiyi sözdü.

— Mən qayıdandan sonra evimizi özüm yığışdıracağam. Döşəmələri siləcəyəm, hamısını, hamısını...

— Qiyam... əfçi kisilərdən, düzü... — Xörəyin duzu niyə çox olub? Noxud niyə az olub? Paltar niyə belə

yuyulub? Çörək niyə belə doğranıb?.. Qonşumuzda biri var. Səndən çox şey istəmirəm, Qiyam...

— Əsgər səliqəsi... Sən onu görməmişən, Fərəh. Onun yığıb-yığışdırdığı evi, o səliqəni heç bir qadın əli bacarmaz. Əsgər döşəmə siləndə, komandir gəlib ağ yaylığı ilə silir, balaca ləkə olsa, cəza verir. Əsgər də onun qabağında ağzıyaşmaqlı gəlin kimi lal durur. Gülürsən? Əlbəttə, mənə də danışsaydılar, gülərdim. Əsgərlikdən qayıdıb gələndə görərsən sənə nə ev yığışdıracağam. Görək kimin əli qız əlidi, qadın əlidi? Sənin, ya mənim?

Ürəkdən elə güldük ki, Fərəhin atasının səsini eşitmədik. Məni ikinci dəfə çağırırdı.

— Fotoaparətini götür, gedək.

Getdik. Ustanı razı saldı. Bir həftə möhlət istədi. Mən iki həftə də verərdim...

Gün aşağı əyləndə Fərəhgildən çıxdım. Məni xeyli ötürdü. Hissəmizin lap yanınacan. Hasarın bu biri tərəfində dayandı. Evlərindən buraya bir kilometr yarım olardı.

Sonra tramvayla qayıtdı. O əl eləyirdi, mən əl eləyirdim. Elə bil o, dünyanın o basına gedir, mən də bu başında qalırdım.

Qaçdım. Elə qaçdım ki, tramvay dayanacağı çatmamış, mən çatdım. Atılıb pillələrə mindim. Fərəhin yanına qalxdım. Sevindi. Əlləri pəncərədən, gözü

hasarın dibindən çəkildi. Sərnişinlərdən gülənlər oldu. Yaşlı bir kişi gülümsəyə-gülümsəyə yanındakı kişiyyə deyirdi ki, özü yüyürmürdü, onu məhəbbət yüyürtdürürdü.

Üçüncü dayanacaqda düşüb, təzədən qayıtdım bayaq Fərəhlə dayandığım yerə. Hasarın dibində durub nəfəs aldım.

Hissəyə on beş dəqiqə gecikmişdim. Serjant məni danladı.

Məhəbbət məni danlatmaq üçün yüyürtdür-müşdü. Var ol, səni, mənim məhəbbətim! Gecə kazar-mada, yuxuda Fərəhin dalınca yüyürdüm.

— Mənim hərbi biletimi alıblar...

Serjant məni başa düşdü.

— Yəni şəhər komendaturasında?! Yəni voyenni biletini?! — Mənə düzəliş verirmiş kimi, başını bulaya-bulaya sözlərini təzədən təkrar elədi.

— Baş leytenant səni axtarır. Buyur onun yanına.

Redaktor məni narazı qarşıladı. Birbaşə sözə keçdi:

— Komendaturadan zəng vurub deyiblər. Hərbi biletini də izahatla bərabər axşam göndərəcəklər. Səndən gözləməzdim... İki gün həbs!

Baş leytenant o saat da çıxıb getdi. O, sanki birdən-birə özgələşmişdi.

...O günün axşamı poqonlarımı çıxarıb, ciblərimi boşaltdılar. Kəmərimi aldılar... Başımı dibindən qırxdırıb saldılar qaranlıq qaupvaxta.

Axşam düşən kimi taxta döşəmənin üstə uzanıb yatmaq istədim, olmadı. Qapıda qarovul dururdu. Yalvardım ona.

— Eloğlu, qapını aç. Bir az ayın işığı düşsün içəri. Ürəyim darıxır.

—...

— Eloğlu, mən fotoqrafam. Sənin şəklini çəkə-
rəm. İnsaf elə, bir stəkan su gətir. Ciyərim yanır.

—...

— Eloğlu, sevirsənmi? Sevgilin varmı? Sevgi əzabı dünyada ən müqəddəs əzabdı, bundan xəbərin varmı?

— Bilirsən, səbəbi nə olub, buraya düşmüşəm? Komandirdən icazə alıb getmişdim evə. Şəhərdə evim yoxdu. Kənd adamıyam. Nişanlımgil şəhərdə olurlar. Evlərində adam olmadığından uzanıb yatdım. Açarları qonşularında olur. Gedib almışam. Açarı saxlayan qonşunun bir oğlu var. Boyunu yerə soxum onun. Elə onun oduna düşmüşəm. Onuncu sinifdə oxuyur. Çağırışçıdı. Əsgərliyə gələr, dadını görər! Sevdii qızla görüşə mənim əsgər paltarımda gedib. Cavan uşaqdı. Həvəsə düşüb. Baş açıq, sinə açıq. Əynində də əsgər forması. Tərs kimi böyürdən patrul çıxıb. O da salam verməyib keçib. Bilməyib ki, zabitə salam verərlər. Tez düymələri bağlayarlar. Qupquru qaxa dönərlər, əl də bitər qulağın dibində. Elə deyilmi, eloğlu?

Lap rola girib keşikçi oğlana yalvarırdım ki, barı bir-iki kəlmə söz kəssin...

— Eloğlu... Niyə dinmirsən, əyə?! Bağrım çatladı.
— Ümidimi üzüb söydüm. Təsiri olmadı.

Qarovul dəyişdi, qarovula gələnlərin xasiyyəti yox. Elə bil hissədə lalları seçib buraya göndərirdilər. Heç biri dinmirdi.

Dözdüm. İki gün beləcə dözdüm. Bir az da saxlasaydılar, öz-özümə danışmaq öyrənəcəkdim, yəni daşla, divarla, qapı-baca ilə danışmaq.

7

Mayorun «Kodak» fotoaparətini üçüncü gün aparıb verəsi oldum. Şəhərə icazə alıb getməyimin də əsas səbəbi elə bu idi axı.

Çağırışçı oğlanın başıma açdığı oyunu mayora danışdım. Mənim iki gün həbs cəzası almağıma heç məhəl də qoymadı. Məni təriflədi ki, bu aparatı düzəltmisənsə, demək gözəl sənətkarsan. Sonra da əlini əlinə vurub ürəkdən güldü.

— Hər şey elə bil dünyada təkrar olur. Nə maraqlıdır, — dedi. Eynəyini ağızı ilə hovxurub ipək yaylığı ilə silə-silə fikrə getdi.

S ö z ə q ü v v ə t

Qırx üçün əvvəli olardı. Havalar təzəcə qızırdı. Cəbhədə vəziyyət ağır idi. Səngər-səngər bir səs yayıldı. Bakıdan şairlər gəlib, – dedilər. Qonaqlar gəlib çıxdılar düz səngərə. Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rüstəm, Mir Cəlal. Basqaları yadımda deyil. Onların ağızından nə çıxdısa, sinəmizə yazdıq. Lap yaxınlarında dayanmışdım.

Mayor xüsusi bir məhəbbətlə danışır, hələ də eynəyini silib qurtara bilmirdi.

— Sinəmizə yazdıq, sinəmizə! — Bir neçə dəfə təkrar elədi. Sanki pətfəndə valın iynəsi bir cıza düşüb, eyni sözləri təkrar eləyə-eləyə qalmışdı.

– *Bütün səngərlərə xətt çəkilmişdi. Hamı qulaq asırdı.*

Axşamüstü bir qazmada, gəlib gördük gülüşürlər. Rəhmətlik Səməd Vurğun deyirdi: “Ayə, hansı səngərə gedirəmsə, əsgərlər ayağa qalxıb əllərini qulaqlarının dibinə bitişdirirlər. Tutaq ki, azərbaycanlı uşaqlar məni tanıyır. Bə o biri uşaqlar məni harda görüblər? Rus, özbək, tacik, belarus... Mən də hamısına deyirəm ki, əlinizi aşağı salın. Ayağa da qalxmayın. Dosta salam verməsəniz, inciməz. Düşmən gülləsi dəyəər. Düşməndən özünüzü hər yerdə gözləyin.”

Şair qaşlarını çatıb danışdı. Əllərini də gəzdirirdi dalğın saçlarında.

Süleyman Rüstəm dedi: «Ay Səməd, cəbhədəkilərin hamısı sizin Qazax uşaqlarıdır. Qıraq Salahlı tərəfdən».

Yəqin zarafatı var imiş. Mirzə İbrahimov ürəkdən uğunub getdi. Mir Cəlal da qoşuldu ona. Elə Səməd Vurğunun özü də güldü.

Siyasi şöbə rəisimiz dedi ki, böyük sairimiz, onlar sizə hərbi salam verirlər. Axı sizin petlisənizdə iki şpal var. Podpolkovniksiniz.

Sən dediyin o çağırışçının da paqonlarından xəbəri olmayıbmiş.

Heyf, vaxtsız getdi...

Mayor bir anlıq tutuldu. Mən də onun kimi. Sonra bir avtoqələm göstərdi.

— Bunu da Almaniyadan gətirmişəm. Təmir üçün yox, sənə bağışlayıram. Qəzetçilərə hörmətim var.

O gün redaksiyada serjant mənə təzə xəbər verdi:

— Hazırlaş. Sabah filan alayda, — alayın nömrəsini bütün dedi, — döyüşçü Nəriman Ədiloğlunun şəklini çəkərsən. Haqqında da yazacaqsan. Göstər özünü, həbsdən təzə çıxmısan. Yəni qaupvaxtdan.

— Görəsən necə olacaq? — Fikir məni götürdü. Neçə vaxt idi fotoaparatu çiyinlərimdə, nigarançılığımı da ürəyimdə gəzdirirdim.

Alayda yalnız növbətçini tapdım. Serjantımızın diliylə desək, dinivalnini. Döyüşçü parka getmişdi. Xahiş elədim ki, gələndə xəbər versin.

Sonra da tapmadım. — Bir nömrəli posta göndəriblər, — dedilər, — bayrağın keşiyinə.

Bayraq alayın rəmzidir. Bayraq varsa, demək alay yaşayır. Bayraq yoxsa, demək alay adlı şey yoxdur. — Siyasi məşğələ rəhbərinin söhbətlərini xatırladım. Bayrağı göz bəbəyi kimi qorumaq lazımdır, — deyirdi, — müharibədə bir bayraq və bir nəfər əsgər qalırsa, demək alay da yaşayır. Bayraq yoxdursa, deməli alay da yox hesabındadır.

Döyüşçü Nəriman Ədiloğlu barədə serjantdan ətraflı məlumat aldım. Kapitan rütbəli siyasi məşğələ rəhbəri də təriflədi. Mənim söhbət etdiyimi görüb, gündüzkü növbətçi oğlan içəri girmək üçün icazə istədi. Kapitan əli ilə çağırırdı. Nəriman Ədiloğlunun şəklini gətirmişdi. Elə bil çiyindəki dağ götürüldü.

— Özü verdi. Təzəcə çəkdiribdi. Dedi sizə, çatdırım.

Necə təşəkkür edəcəyimi bilmədim. Serjant nəyisə xatırlayıb güldü. Mən soruşmamış, özü danışdı:

— Nəriman Ədiloğlunun karantin günləri indiki kimi yadımdadır. Ay yatağan idi! Bir dəfə «qalxın!»

əmrini verdim. Hamıdan tez gəlib səraya durmuşdu. Şalvarı köynəyinin yerinə başına geymişdi. Sırada əsgər yoldaşları pıçqıldaşdılar. Heç bir şeydən xəbəri yox idi. Təzədən əmr elədim ki, «yatın». Yalnız onda başa düşdü. «Qalxın!» dedim. Bu dəfə də ayağına sarıdığı ağ əsgiləri yastığın altında gizlətməmişdi. Yenə təzədən yatırdım. Sonra «qalxın!» — deyəndə, tam geyinib hamıdan axırda gəlib dayanmışdı.

Sonra özü deyirdi ki, yoldaş serjant, heç köynək hadisəsi yadımdan çıxmır. Zarafatla özündən bir söz də düzəltmişdi:

— Köynəyə şalvar demədi o Dədə Qorqud, şalvara köynək demədi o Dədə Qorqud!

Bir az şairliyi də var idi.

Döyüşçünün sinəsi əlaçı nişanları ilə dolu idi. Şəklinə xeyli baxa-baxa qaldım. Arıq, uzunun biri!

— İcazə verin, gedim.

Kapitan məni saxladı:

— Şəkilçəkən ələ düşəndə heç onu şəkil çəkdirməmiş buraxarlar?

Elə bildim kapitan məni lağa qoyur.

— Çək. Evə qohum-qardaşa yollayaq.

Yox, lağa qoymurmuş. Rahatca nəfəs aldım. «Kərin könlündəki» — atalar necə düz deyiblərmiş. Serjantla durdular yanaşı.

— «Çıq». Dayanın, bir də: «çıq!». Bir də: «çıq!»

— Arxayın olun, yoldaş kapitan.

— Arxayınıq! Mayor — qərargahdakı mayoru deyirdi, — səni generala tərifləyirdi. İclasdan qabaq bir yerə yığılmışdıq. Qərargah binasının qabağında. Bir «Trofeya» aparatını düzəldibsən. Onu deyirdi.

«Bircə general qalmışdı?!» — Dəli oldum. Otaq başıma hərləndi. Kapitanın başı aşağıda, ayaqları da yuxarıda qalmışdı. Elə bildim ki, iki başı var, bir ayağı. Gözümü bərk-bərk sildim. Kapitanın ayaqları gəldi aşağı, başı qalxdı yuxarı. Hamısı təzədən öz yerinə qayıtdı. Elə bildim dünyada bir ağır şey var, o da asılıb mənim çiyimdən. Fotoapartı çıxarıb qoydum dizimin üstə. Yüngülləşib mən oldum fotoaparat ağırlığında. Fotoaparat da oldu mənim ağırlığımda. İndi də dizimi qırdı.

Mən «arxayın olun» deyəndə, istəyirdim deyim ki, yəni döyüşçünün haqqında yaxşı bir məqalə yazacağam. Ona elə gəlib ki, şəkilləri deyirəm.

— Bir istirahət günü əlaçı döyüşçüləri günorta məşğələsindən saxlatdırıb, hamısının şəklini çəkdirəcəyəm. Bizim komandirlə danışmışam. Sənin redaktoruna da zəng vuracağam. Şəkil guşəsi düzəltmək istəyirik.

— Yaxşı eləyirsiniz, yoldaş kapitan. — Ağzımda dilim qurumuşdu. Mənə elə gəlirdi ki, bu saat bir vedrə su da içsəydim, dilim yaş olmazdı.

— Bizim alayımızın da fotoqrafı var. Onu da qərargaha çağırmışdılar. Onu da istəyirdilər aparsınlar redaksiyaya. Qayıtdı geri. Yefreytordu. Sənə köməklik eləyər. Döyüşçülərə necə durmağı-zadı öyrəder.

Yazıq fotoqraflar! Siz indi yəqin mənim paxıllığımlı çəkirsiniz. Mat qalıbsınız ki, bu hardan peyda oldu? Mən də sizə ürəyimdə söyləyəm ki, nə üçün biriniz indiyədək qəzetə işləməyə gəlməyibsiz? Hələ eşitmişəm, mənim yerimə göz dikəniniz var. Mən evə buraxıldıqdan sonra, mənim yerimə keçmək istəyir. Kaş indidən olaydı.

Hardansa Aşıq Ələsgərin bir beyti yadıma düşdü:

*“İki könül bir-birini sevməsə,
Alan da yazıqdı, gələn də yazıq!”*

Nə fotoaparət məni sevirdi, nə mən fotoaparətə. Bir-birimizə öyrəşə bilmirdik. O mənə yad idi, mən ona. Hərbi xidmətdə idik. Bir yerdə yaşayırdıq. O mənə nifrət eləyə-eləyə, mən ona nifrət eləyə-eləyə.

Poçt rəisi elə bildi sevincimdən kövrəlmişəm. Gəlib başımı sığalladı. İrişə-irişə durdu başımın üstə. Mən də elə bildim ki, bağlamadan umacağı var. Baxdıq bir-birimizin üzünə. O yenə irişdi, mən yenə kövrəldim.

Deyirlər, qədimdə iki filosof var imiş. Biri küçədə yolda-izdə bir yetim, kimsəsiz, əlsiz-ayaqsız görəndə ağlarmış, o biri gülərmiş. İndi biz də belə. Nə o filosofdu, nə mən. Adicə adamlarıq. Amma indi mən qüzey qarıyam, o güney qarı. Mən donurdum, o əriyirdi.

Qapıdan çıxdım. İrişə-irişə baxdı dalımca. Başını yavaşca silkələdi. Bir az dal-dalı yeridim. Sonra döndüm sola, düz redaksiyaya. Poçt rəisinin surəti gözümdə qalmışdı. İrişirdi. Dişləri elə seyrək idi ki, o saat saymaq olardı. Ancaq mənim nə vaxtım var idi, nə həvəsim. Üzü tüklü idi. Qulaqları elə bil ki, başının yanlarına yapışdırılmışdı. Yapıq idi. Kişini təzədən yadıma salanda gülümsədim. Gözümdə yaş, üzümdə təbəssüm!

Redaksiyada uşaqlara danışdım. Bərk gülüşdülər.

— Alım sənin ağrını. Nə yaxşı pasılkanı veribdi?

Yəqin görüb ki, kövrəlibsən, ürəyi yumşalıb. Yoxsa çətin!

Ənvər danışdı ki, rəis tipin biridi. Əsgərlərə göndərilən hər nə olsa, serjant gəlməsə, verməz.

Ənvər yenə təzəcə düzəltdiyi bığında əl gəzdirib qızıl dişini ağ ipək dəsmalla silib parılatdı. Bizim serjantın sözü yadıma düşdü. «İşi-peşəsi özünə qulluq elməkdi» — deyirdi. Yox, onu ürəyimdə qınamadım. Elə mən özüm də Fərəhin yanına gedəndə özümə sığal vermirəmmi? Onun xoşuna gəlməyə çalışmırammi? Yalandan demirəmmi, ac deyiləm? Ayaq üstə iki saat gəzəndən sonra yalandan demirəmmi, yorulmamışam! Yalandan demirəmmi, hissəyə tələmirəm!!. Yalandan demirəmmi, yuxum gəlmir!!. Sevməyənlər sevənləri başa düşmür, sevənlər də sevməyənləri! Ona görə bu onu qınayır, o da bunu.

Sabah mən də bığ qoyacağam, — dedim. — Qoy Fərəhin daha çox xoşuna gəlim. Ənvərin bığı onu tuturdu. Elə bil müxtəlif rəngli iri bir mötərizə işarəsini ağzı üstə onun burnunun altda yapışdırmışdılar.

Bağlamayı açan kimi üstə bir məktub gördüm. Fatmanisə xala yazdırmışdı... İndi bildim ki, pay mənə hardan gəlib.

“...dərdin alım, a Qiyam, heç vaxt ürəyini sıxma. Hər nə lazım olsa, yaz. Neçə ki, biz ölməmişik, səni unutdu yoxdu. Qızbəs xalan da, Məsmi də salam göndərir. Sən bizi unutma, dərdin alım. Nabat bacısız elə bil biz də tək qalmışıq. Elə bil o gedəndən

sonra Poyluda adam qalmayıb. Kənd yerli-dibli köçüb. Sən Nabat bacımızın yadigarısan. Soyuqlardan özünü gözlə. Yatanda kürəyini ört...”

Qəhər məni boğdu. Serjant könlümü aldı.

— Mənim heç kəsım yoxdu, a Qiyam. Onda mən gərək gündə ağlayam. Ayağım elə ağır olub ki, atanın, anamın üzünü görməmişəm. Fikir eləmə.

Ənvər də fikrimi dağıtmaq istədi:

— Qiyam, çoxdan ürəyimə qatlama düşmüşdü. Kənd qatlaması. Bakılı qızıninkı düşbərədi. Bir tərifləsin ki, bütün xörəkləri salsın gözündən. Amma yeyə bilmirəm. Atası hər oturuma iki boşqabı birdən yeyir. Maşallah, kişiyə gözüm-zad dəyməsin...

O axşam Poylu vağzal üçün, Kür çayı üçün, anamın bacılıqları üçün burnumun ucu göynədi.

Ürəyimin yarpaq kimi əsdiyini hiss elədim. Kim bu dəmdə əlini sinəmin üstə qoysaydı, o da hiss eləyər. Elə bildim bir payız küləyi əsdi. Haradan əsdiyini bilmədim.

Anamın kösöv əlləri, qabarlı ovucları gözümə göründü. O axşam «Nabat xalanın çörəyi»ndən danışdım. Təzədən o illərə qayıtdım. Analı oldum, analı! “Ah, xoşbəxt illərim!! — dedim. Analı olmaq xoşbəxtlik imiş”. — Adam anasız olanda başa düşür.

Fatmanisə xalanın adını çəkəndə, onunla görüşəndə, anam həmişə dəyişirdi. Elə bil hardansa onun

üzünə günəş işığı düşürdü. Anam o saat mülayimləşir, ərköyünləşir, gözəlləşirdi. Əslində isə özünə oxşayırdı. Deyərdi, dərdin alım, a Qiyam, Fatmanisə xalanı görəndə elə bilirəm bacımı yox, qardaşımı görürəm. Biz bacılıq yox, qardaşlıq, dərdin alım. O mənim qadın qardaşımdı.

Anam deyərdi, ömür — dünya yoludu. Bu yolu tək getmək olmur. Dolaşmaq yoldu. Gərək bir ürək sirdaşın olsun. Dərdini deyəsən, şərik çıxsa, sevincini deyəsən, bölüşdürə. Dostluq hər oğulun, hər qızın işi deyil.

O axşam anamın bir nağılını danışdım.

S ö z ə q ü v v ə t

Qonşu kənddən bir yetim oğlan gəlib bizim kənddə qoyuna gedirmiş. Nökərlərin biriylə dostluq eləyir. Loğmanı tək yemirlər. Comərd oğlan imiş. Elə nökar da ondan geri qalmazmış. İkisinin də ad-sanı dillərə düşür. Kənddə bir qız gəlmə oğlana vurulur. Sən demə, nökar da qızı sevirmiş. Ürəyini açma bilmirmiş. İş elə gətirir ki, qıza görə dostların arasına inciklik düşür. Qızı başqası oğurlamaq istəyir. Qız da gəlmə oğlana xəbər göndərir ki, özümü öldürəcəyəm. Oğlan bunu nökar dostuna deyir. Deyir ki, qız özünü öldürəcək. Nökar oğlan məhəl qoymur. Sonra araları soyuyur.

Gəlmə oğlan bir gecə qızı götürüb qaçır. Kənddən çıxır. Dostlar olurlar düşmən.

Nökər oğlan da daha kənddə qalmaq istəmir. Bir gün qonşu kəndə iş dalınca gedirmiş. Görür ki, arxın üstə balaca bir xurcun düşüb. Gedib götürür. İçində qızıl sırğa, üzük bir ağ dəsmala bükülübmüş. Bir o yana baxır, bir də bu yana. Görür heç kəs yoxdu. Haraylayır. Hay verən olmur. Yarı yoldan qayıdıb gəlir. Oğlan daş-qaşı verib yaxşı bir ev tikdirir. Ürəyindən tikan çıxır ki, heç olmasa öz ev-eşiyim oldu. «Namərd dostdan hayıf alaram», – deyir. Bir gün də evdən çıxıb başaşağı getdiyi yerdə qabağına ağbirçək arvad çıxır.

– Kimi axtarırsan, ay nənə? – soruşur.

– Kimim var, kimi axtaram, ay bala. Gəzirəm, görüm məni kim qapısına buraxacaq.

Oğlan fikirləşib eləmir.

– Mənim də heç kəsim yoxdu, – deyir. – Gəl, mənə ana ol. Mən də sənə bala. Dolanaq.

Arvad razılaşıır. Gəlib ana-bala dolanırlar. Bir gün anası deyir: Ay oğul, bə nə vaxta kimi subay qalacaqsan? Mənim də bir ayağım burda, bir ayağım gordadı. Ölüb-elərəm, tək qalarsan. Şükür, evin-eşiyin də var.

– Neyləyim, ay ana. Özün bir halal südəmmişin tap.

Ağbirçək gedib qız axtarır, tapır. Toy günü bütün dostlarını çağırır.

– A bala, yadımdan çıxanı olmadı ki? – Arvad soruşur.

– Yadımdan çıxanı yoxdu. Amma mənim əsl dostum var idi. Mənə namərdlik elədi. Qalan bircə odu.

– Çağır, bala. Sən əsil ol. Qoy o utansın.

Oğlan arvadın sözündən çıxmır.

Toy gecəsində keçmiş iki dost, iki düşmən kimi birbirinə dalını çevirib otururlar. Oğlan toya çağırdığına da peşman olur. Dözmür, açıb hamısını danışır.

– İnsan çiy süd əmib. Həyatda dost yoxdu. Hamı namərddi, – deyib oturur.

Gəlmə oğlan deyir ki, insan çiy süd əmsə də ən yaxşısı insandı. Dünyada dost da var, qardaş da. İnsana inanmaq lazımdı. Mən sənənin dostunam, düşmənin yox. Bizim istədiyimiz qız özünü öldürmək istəyirdi. Sənə dedim. İnanmadın. Axırda qızı da götürüb kənddən çıxası oldum. Bu mənim namərdliyim yox, dostluğum idi. Qız salamat qaldı.

Hamı bir-birinin üzünə baxır, oğlan dinmir. Onun ağbırçək anası da əlini çənəsinə qoyub gəlmə oğlanın söhbətinə diqqətlə qulaq asırdı.

– Sən bir gün qonşu kəndə gedəndə arxın üstədən balaca xurcun tapdın, elədimi? O qızıl sırğaları, üzük-ləri, daş-qasları anam, nənəm qulaqlarından çıxarıb mənə vermişdilər ki, hamısı gəlinindi. Ata-babamızdan yadigar idi. Mən gəlinə vermədim. Onların hamısını

xurcuna qoydum ki, dostum var, onu kasıblıqdan qurtarmalıyam. Sonra gətirib yolunun üstə tullayıb gizləndim. Bilirdim ki, özünə versəydim, götürməzdin. Heç mən səni sındırmaq da istəməzdim, həmin daşqaşlara ev tikdirdin.

Nökər oğlan mat qalmışdı. Hər şeyi olduğu kimi danışdı.

– Bir gün də sənın qapına ağbirçək arvad gəldi ki, kimsəsizəm. Gedən yerim yoxdu. Sən də dedin, gəl mənim evimə, ana-bala olaq... O arvad mənim anam idi. Ona demişdim ki, təkcə mənə ana olma, mən evləndim. Get, indi də dostuma ana ol. Onun heç kəsi yoxdu.

Təzə bəylə bərabər bütün məclis suya dönmüşdü. Elə bil heç kəs nəfəs almırdı. Otaqlar boş idi. Gəlmə oğlan danışdı:

– Sonra bu ağbirçək arvad sənə nə dedi? Dedimi, oğul, səni gəl evləndirim. Sənə bir qız tapıb gətirdi. Bir könüldən min könülmə qıza vuruldun. İndi toyundu, xoşbəxt ol. Bu qız da mənim öz bacımdı. Onu da sənə mən vermişdim.

Nökər oğlan xəcalətindən yer yarılısaydı, girərdi yerə. İki dost, iki düşmən olmuşdu. İndi iki düşmən, oldular iki qardaş...

O axşam mənim əsgər yoldaşlarım tək-cə qatla-ma, xirnik, ərik qaxı, camış yağının yaxmasını ye-mədilər, anamın söhbəti də onları doyuzdurdu. Mən indi bildim ki, anamın söhbətlərində də onun xam-ralı çörəyinin dadı-duzu var imiş. — «Buna əfsanə ki-mi baxmayın, — dedim. — Dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçib gələn şey əfsanə ola bilməz». Anamın hər əf-sanəsi bir sözə qüvvət verirdi. O söz beynimə, qəl-bimə həkk olunub qalırdı.

O axşam hərə öz dostundan misal çəkdi. Mən də yazdığım kağızı iki qatlayıb zərfin içinə qoydum. Poylu vağzal, Həsənova Nabat (Fatmanisə xalaya) — beləcə yazdım. Onlar necə göndərmişdilsə, mən də eləcə. Anamın ölümündən sonra anama məktub yazdım...

10

Baş leytenantı qərargaha çağırmışdılar. Onu göz-ləyirdim. Raport yazıb yanına getmək üçün serjant-dan icazə almışdım.

Daha dözə bilmirdim. Ağır idi. Alaydakı serjant-la kapitanın şəkli çıxmamışdı. Firidunun şəklini al-mağa gedəndə, fotoqrafla məsləhətləşmişdim. Dedi diafraqmanı düz qoymamısan, aydınlığı da düz gö-türməmişən. Şəkillər kölgəli çıxıb, həm də bozdu. Yaramaz.

İndi başa düşdüm ki, həyatda hər şey birdən-birə mümkün deyilmiş. Hamısı üçün vaxt lazım imiş. Meyvəni də əvvəl dərib yeyəndə kal olur. Dadsızduzsuz. Vaxt, səhvlər, təcrübə...

Alayın əlaçı döyüşçülərinin şəklini onların öz fotoqrafları çəkmişdi. Kapitan İbrahim Abbaszadə də qərribə insandı. Bir dəfə görmüşəm, elə bil yüz ildi bir yerdə qulluq eləyirik. Deyirdi ki, Qiyam, sizin yaşdılarınız qırx birdən qırx beşə kimi hünər göstəriblər. O gənclərin qalustukları mağazalarda qaldı. Alıb bağlaya bilmədilər. Fabriklər, zavodlar yüngül, zərif ayaqqabıların, yaraşığı kostyumların əvəzinə o gənclər üçün toplar, tanklar, tüfənglər buraxdılar. Onların əlləri mərmilərə, güllələrə öyrəşdi, kostyum geyməyə yox. Zaman onları barıt iyisinə öyrəşdirdi, çiçəklərin ətrinə yox. Özləri də barıt qoxudular. Nişanlı qızlar evlərdə qaldı, nişanlı oğlanlar cəbhələrdə. Eh...

Kapitan birdən-birə sözünü yarımçıq kəsdi. Sanki o illəri xatırlamaqdan üzüldü. Bizim üzümüzə baxıb sevindi.

— O gənclər də sizə oxşayırdılar. Onlar mənim yaşdılarım idilər. Siz mənim oğlanlarım yerində...

Bax, bu söhbətlərinə görə onu unutmaq olmur.

Bəs mayor, bizim baş leytenant?! Bunların da şəkilləri çıxmadı. Redaksiyanın qabağında şəkillərini çəkmişdim. Baş leytenant deyirdi ki, bu qədər bir yerdə xidmət etmişik, hələ bir yerdə şəklimiz yoxdu.

— Qiyamdan yadigar olar. — Mayor gülümsəmiş, üzümə baxmışdı. Eləcə də çəkmişdim. Lenti çıxaranda gördüm, ağappaqdı. Yenə o başa — fotoqrafın yanına yüyürdüm.

— Günün hansı vaxtı idi?

— Günortadan keçmişdi.

— Diafraqmanı necə qoymuşdun?

— Filan qədər.

— Aydınlıq necə?

— O da filan qədər.

— Lenti işığa verməmişən?

— Xeyr.

— Onlar gündə durmuşdu, ya kölgədə?

— Kölgədə.

— Bəs sən?

— Mən gündə.

— Obyektivini günəşə tutmusan. Gərək heç olmasa, əlinlə üstə günlük tutaydın. — Fotoqraf başını bulaya-bulaya öz işləri ilə məşğul olmağa başladı. Yenə stolunun üstə bir üçlük tullayıb çıxdım. Çağırıldı:

— Götür, lazım deyil.

— Yox, zəhməthaqqınızdı. Bir də mənə dərs oldu.

Fotoqraf dinmədi. O daha adət eləmişdi. Hər dəfə onun yanına gedəndə, bir üçlüyü var idi. Boş-boşuna gəlsəm də, gözü əlimdə olardı. Mən də sonuncu üçlüyümü daima onun üçün saxladım.

Sonuncu ümidim qırılmışdı. Mənə elə gəlirdi ki, redaksiyanın qabağında axırıncı dəfə gəzişirəm. Daha bir də buraya yolum düşməyəcək. Özüm redaksiyanın qabağında, fikrim isə haralarda... Baş leytenantın gəlişini görmədim.

— Qiyam budur, fotoqrafımız, qəzetçimiz.

Yüürüb redaktora hərbi qaydada salam verdim.

— Eşdirəm, yoldaş baş leytenant!

— Tanış ol, həmin döyüşçü. Şəklini çəkibsən, haqqında da yazıbsan. Oçerkdən hamının xoşu gəlib. Bədii yazıdı.

Baş leytenant gedib girdi otağına. Biz əsgərlə qaldıq redaksiyanın həyətində.

— Təşəkkürümü bildirirəm. Bizim hissədə nümunəvi əsgərlər çoxdu. Mənim payıma çox tərif düşüb. Qəzeti ömrüm boyu yadigar saxlayacağam.

— Siz də sağ olun. Əla xidmət üçün deyilən tərif halaldı.

Oğlan birdən üzümə baxıb gülümsədi. Güləndə nazik bıqları ağızımı daha da iriləşdirdi. Bu, ona yaraşırdı.

— Səsinizdən tanıdım. Hələ mənə söymüsünüz də...

Yenə ürəkdən güldü. Mən utandım. Keşikdə dayanan həmin oğlan idi. Mən həbsdə olanda keşiyimi çəkirdi.

— Nə həlim səsiniz var imiş. İki saatdan çox keşiyimi çəkdiniz, iki kəlmə danışmadınız. — Zarafata salıb üzr istədim.

— Əsgərlikdi. — Qısaca cavab verdi. — Bağışlayın. Təzə əsgərlər gələli, biz «qocamanları» tez-tez keşik çəkməyə göndərirlər. Ehtiyata buraxılmağıma lap az qalıbdı. Müdafiə nazirinin əmrini gözləyirəm. Gəldim ki, gedənə yaxın şəklimi çəkəsiniz. İşlərimi gedən kimi instituta vermək istəyirəm. Şəkil üçün orada bir də ləngiməyim. Bir də istəyirəm, şəklim yaxşı çıxsın.

Elə bil hissəmizdə hamı sözləşmişdi. Əsl fotoqraflar qalmışdı bir kənarında, gəlirdilər mənim üstümə. Dünyanın işi qəribədi, vallah!

— Bizim qəzətdə çıxan şəklinizi harda çəkdirmişdiniz? — Sual verdim.

— Hissəmizin o biri başında bir fotoqraf var, ona. Xoşum gəlmir.

— Hm... — başımı bulaya-bulaya, baxdım hissənin o biri tərəfinə. O mənim ustadım idi. Hər dəfə də bir üçlük! Ondan xoşu gəlmir...

— Baş üstə, eloğlu, gələrsiniz çəkərəm.

Yox, mən ona yalan demirdim. Gecə-gündüz hazırlaşıb onun şəklini yaxşı çəkmək üçün səhvlərimi düzəldəcəkdim. İnstituta hazırlaşır. Qoy qəbul imta-

hanlarına verdiyi sənədlərində mənim çəkdiyim şəkillər olsun. Bu da mənim ona köməyim olsun...

Ayrıldıq.

— Beləsinə hər şey halaldı. — Dalısınca dedim. — Bir də həbsə düşsəydim, kaş bu oğlan buraxılana kimi düşsəydim. — Nə üçünsə bu fikir də keçdi ürəyimdən...

* * *

Raportu qoydum baş leytenantın stolunun üstünə.

— Haraya istəyirsiniz dəyişin, yoldaş redaktor, daha mən fotoqraf rolunda oynaya bilmirəm. Əzab çəkirəm... — Heç şeyi gizlətmədim. Hamısını danışdım.

Baş leytenantın belə ürəkdən güldüyünü görməmişdim.

— Qiyam... — Xeyli fasilə verib, sözüne davam etdi: — siz təzə əsgərliyə gələndə, mən hissələrə tapşırıq vermişdim ki, təzə çağırışçılardan qələmi olan olsa, xəbər versinlər. Mənə deyəndə ki, sən ədəbiyyatçısan, həm də respublika qəzetlərində yazıların çıxıb, ali təhsilin var, sevindim. Özüm də imzanı gördüm. Bizim redaksiyada isə fotoqraf yeri var idi. Səni gətirdim. Fotoqraf hissədə çoxdu. Lazım olsa, istifadə etmək olardı. Qəzeti təkcə şəkillə doldurmaq olmaz-

dı. Fotoqraflıq özü gözəl sənətdi. Şəkil vaxtı, anı tutub saxlayır. Bir növ bizim özümüzü özümüzdə sonradan yadigar verir. Bu ili o ilə, bu nəslə o biri nəslə olduğu kimi göstərir. Qiyməti də bundadır. Qəzet isə bizim hərbi salnaməmizdi. Biz Sovet İttifaqına xidmət edirik, Qiyam. Mən özüm də burada çoxdan işləmirəm. Burada yaxşı döyüşçülükdən əlavə, yaxşı qəzetçilik də lazımdı. Bizim qəzet döyüşçüyə düşmə-nə qalib gəlməyi öyrədir. Bax, biz bunlardan yazırıq. Bəli, vətəndaşlıq! Qəzetçi namuslu olmalıdı. Qəzetçinin yazdığı sətirlər onun qələmindən yox, ürəyindən səpələnir. Bəzən o, gecələr yuxusuz qalır, gündüzlər mürgüləyir. Səsi gərləşir, gözü qızarır, barmaqları üyüşür. Səhifədə imzasını görəndə isə, hamısını unudur. Onun uşaq təbiəti üzə çıxır. Sevinir. Bax, buna görə də hər adamdan qəzetçi çıxmaz.

Baş leytenant birdən susdu. Ona elə gəldi ki, həddən artıq çox danışır. Sanki danışdığını da redaktə eləyib, əsl mətləbə keçdi.

— Necə çəkirsən? Sənə mən özüm də kömək eləyə bilərəm. Zabitlərimizin hamısı çəkir.

— Səhv eləyə-eləyə çəkirəm, yoldaş baş leytenant.

— Səhv eləməyi öyrənmək, işi yarı eləməyə bərabərdir. Səhv məktəbdə, öyrənmək məktəbi.

Başıma sığal çəkib getdi. Mən də getdim səhvlər etməyə — öyrənmək məktəbinə.

— Qarazurna... alım sənin ağrını!

Ənvər Firidunun üzünə baxdı. — Dur, sabirabadlı balası!

Firidun oynayıb kefirmizi açdı. Bizi də oynatmaq istəyirdi ki, zurnanın səsi kəsildi.

— Hayıf! Vallah, müharibə-zad olmasa, Qiyam qardaş, mən olan cəbhədə — serjant onun sözünə qüvvət verdi:

— Yəni frontda.

— Olsun front, yoldaş serjant, bu qarazurnanı çalsalar, atama lənət, qəhrəman ollam. Qırram bütün düşmənləri!

Serjant onun sözünə qüvvət verdi: — «Artist» düz deyir!

Firidun fərəhləndi:

— Koroğlu bu qarazurna ilə paşalara, xanlara divan tutdu. Sən ədəbiyyatçısan, Qiyam qardaş. Koroğlunun şeirlərinə bir fikir ver. A kişi, hücumdu başdan-ayağa.

— Düzdü, Firidun. Mən institutda oxuyanda müəllimə sual vermişdim. Bu, bizim inqilab poeziyamızdı. Birbaşa «Marselyoza» ilə səsləşir.

Serjant gülümsədi:

— Qiyam yenə keçdi qəliz-qəliz danışmağa. Qarazurnadan gəlib çıxdılar gör haraya?

— Qarazurna əsl inqilab ruhu aşılıyır, yoldaş serjant. Hələ bu inqilab ruhu gəlib toylara çıxacaq. Firidunun, Ənvərin...

— Özünü demir... alım sənin ağrını!.. — Qarazurnaya mənə verdiyim mənə Ənvərin ürəyindən oldu. Yaxasının ağrını tikib, poqonlarının boşalmış emblemlərini bərkitdi. Sonra köynəyini stolun başına asıb toqqasını parılatdı.

— Oldu gül. Amma diş şotkası hamısından yaxşı təmizləyir. — Öz-özünə danışdı. Firidunun üzünə baxanda, əsas söhbətin üstə gəldi:

— Toyacan qorxuram. Evlənsəydik, qurtarıb-gedərdi. Adam nə qədər küsüb-barışar! Elə bil mən icazə vərəqəsi alıb küsməyə gedirəm. Sonra da barışıraq. Elə bil bizi küsüb-barışmaq üçün nişanlayıblar. Bir az gec gələndə inciyr. Başa düşmür ki, əsgərlikdi.

— Yoldaş serjant, daha ənvərə icazə vermə. — Firidun mənə sarı döndü ki, görsün fikrini təsdiq eləyirəm, ya yox.

— Nə üçün? — Ənvər təəccüblə soruşdu.

— Ona görə ki, küsməyə gedirsən.

— Sən heç küsməmişən? — Rixəndlə soruşdu.

— Heç Məcnun Leylidən küsər, heç Kərəm Əslidən küsər? Heç...

— Alım sənə ağrını. İndi başqa zamandı.

— Zamanlar sevənləri bir-birindən ayırsa da, sevənlər zamanları bir-birilə görüşdürür. Nənəm de-

yirdi ki, babam onu necə sevirmişsə, mən də Bikəni elə sevirəm. Naxoşlamışdım. Bikə gələn kimi qalxdım ayağa. Sevmək — sağlamlıqdı.

Mən gülümsədim.

— İnanmırsan, Qiyam qardaş?

— İnanıram. Amma qədimdə bir loğman deyibdi ki, sevmək xəstəlikdi.

— Yenə Qiyamın qəliz-qəliz danışmağı tutdu. — Serjant zarafatla mənə söz atsa da, birinci özü maraqlandı.

— Necə xəstəlik?

— Qiyam qəliz-qəliz danışmayanda, mən darıxıram, yoldaş serjant.

Firidunun sözünü serjant eşitməməzliyə vurub bir də soruşdu:

— Xəstəlik?

S ö z ə q ü v v ə t

Bir əmirin qohumu xəstələnir. Həkimlər tökülüb çarə tapa bilmirlər. Nəhayət, bir loğman özünü yetirir. Xəstənin nəbzindən yapışır. Deyir: bu şəhərdəki küçələri bir-bir say. Xəstə sayır. Bir küçənin adını çəkəndə deyir: dayan burda. İndi bu küçədə olan evləri say. Xəstə bir-bir sayır. Bir evin adını çəkəndə yenə deyir, dur burda.

– *Ev kimin evidi?*

– *Filankəsin.*

– *İndi də bu evdə olanların adlarını bir-bir say. – Xəstə sayır. Bir adı çəkəndə loğman deyir: dayan burada. Əmirə bildirir ki, oğlanın azarı sevgi azar idi.*

– *Nədən bildin? – Əmir soruşur.*

– *Nəbzindən. O küçənin, o evin, o qızın adını çəkəndə, hər dəfə oğlanın nəbzi bərk vunurdu. Evləndirin sağalsın.*

Elə də eləyirlər.

Sözümü qurtarmamışdım. Firidun öz nəbzini tutdu.

— Sabirabad. Filan küçə, filan küçə, filan küçə, Səhhət küçəsi. Filan ev, filan ev, filan ev, Həsən kişinin evi! Filankəs, filankəs, filankəs, Bikə?.. Loğman düz deyir, Qiyam qardaş.

Gülüşdük.

Gözümüzü gəzdirəndə gördük Ənvər də öz nəbzini tutub, serjant da.

— Alım sənin ağrını. Deməli sən də... qarazurna sizdə çalınacaq... yoldaş serjant!

Fərəhgildən qayıdırdım. Səkinin lap ortasında çəkmələrimi cütləyib, hərbi qayda ilə salam verəndə kişinin nazik bıqları qaçdı. Sağ əlim qulağımın dibində, dayanmışdım düz qabağında. — Əlini aşağı sal, — dedi. Sonra da zəndlə baxdım üzünə. Tanıyandan sonra ürəkdən gülümsədi. Qoydu sağ əlini mənim sol çiynimə, poqonlarımın üstünə. Beləcə dayandı. Düz dörd il əvvəl olduğu kimi...

— Qiyam əlaçı tələbədi. Uşinskidən, Lestqaftdan hazırlığı xoşuma gəlir. Mənim öz yetirməmdi. Xət-rini oğlum kimi istəyirəm.

Bu sözləri Qənbər müəllim o vaxt institutun fotoqrafına deyirdi. Mənim Həsənbəy Zərdabi adına institutumun fotoqrafına. Mənə də ləzzət verirdi. Tələbə yoldaşlarımın bir neçəsi bizə kənardan tamaşa eləyirdilər. Biz də beləcə şəkil çəkirdik. Düz dörd il əvvəl.

Onun əlinin siqləti o vaxt mənim poqonsuz çiyinlərimdə qalmışdı. Hər dəfə hiss eləyirdim. Sanki mənim çiyinim ağırlıq qaldırmağa öyrəşir, möhkəmlənirdi. İndi... indi çiyinlərimdə heç bir şey hiss etmədim. İndi o əllər arıqlamışdı. Əvvəllər o mənə qüvvətli görünürdü. İndi mən onlara qüvvətli görünürəm. Əlini çiynimə qoyanda ləngər vurdu. Bir az

da bərk yapışdı. Sanki Gəncə çinarlarının budaqlarından yapışmaq istədi. Gülümsəyib, kəsik-kəsik danışdı.

— Qiyam, əsgərlik səni lap pəhləvan eləyib. Boyun, buxunun... Poqonlar səni tutur... Təyinatını o vaxt Cabbarlıya vermişdilər. Yaxşı kəhrizi var... Yadımdadı... eybi yox. Nə vaxt qurtarırsan?

Mənə ilin dörd fəslində mühazirə oxuyan müəlliminin sözü sanki tükənmişdi. Mən Qənbər müəlliminin özündən daha çox yaşını hiss eləyirdim.

— Az qalıbdı, Qənbər müəllim, — dedim. Hərbi xidmətimlə maraqlandı. Əsgərlik həyatımı soruşdu...

Qənbər müəllimi atam kimi sevirdim. Bəzən mənə elə gəlirdi ki, atam elə Qənbər müəllim kimi olubdu: qayğıkeş, tələbkar. Təkcə familiyamız ayrıdı. Mənimki Alməhəmmədoğlu, onunku Əsgərov. Düzünü deyim ki, oxuduğum zamanlarda bütün dərslərdən qaçdığım olmuşdu, Qənbər müəllimin dərindən yox. O dərs demirdi, dərsi yedizdirirdi. Anamın xamralı çörəyi kimi. Mənəvi ac olan doyurdu.

— Bir də sizi görəcəyəmmi, Qənbər müəllim?! — Niyə ürəyimdən bu sual keçdi? Özüm də bilmədim. İnstitutdan həmişəlik ayrılmışdım, ona görəmi? Kişi qocalmışdı, ona görəmi? Bədəni kövrəlmişdi ona görəmi? Nuranıləşmişdi, ona görəmi? Bakıya müalicəyə gəlmişdi, ona görəmi?

Getdi. Elə bil küçə ilə payız yeri yirdi. Amma may ayının əvvəlləri idi. O “qarın” üstü ilə ilk dəfə mənim Qənbər müəllimim addımladı. Ayaqlarının qalan izləri sanki payız yarpaqları idi. Onun qol-budaqlarından tökülmüşdü.

Dalınca xeyli baxdım. Qənbər müəllim birdən ikiləşdi. Onun yanı ilə ağbirçək bir qadın yeriməyə başladı. Ağır-ağır, həzin-həzin. «Görünür, yorulubdu», — dedim. Anam idi. Çiyinin odun şələsindən tanıdım. Yanaşı yeri yirdilər. Nə bu onu tanıyırdı, nə o bunu.

Sonra üç oldular. Tanıdım onu da. Mənim mayorum idi. Əlində eynəyini ağappaq dəsmalı ilə siləsilə yeri yirdi. Üçü də qəlbində, ruhunda, qanında nə var idisə, mənə verib gedirdilər. Sanki borclarını verib gedirdilər. Qalan mən idim. Borclu qalan.

EPILOQ ƏVƏZİ

Siz ey mənim Əsgər yoldaşlarım! Əli müəllim, mənim mayorum. Tovuz rayonundan Berlinə kimi tozlu-torpaqlı yol keçdiniz! «Kodak» fotoaparatusuz sizə bir alman qızından yadigar imiş. Daha heç bir şey demədiniz. Deyirlər hər ürəkdə bir aslan yatır. O aslanı oyatmaq, qaldırmaq, yerindən, yuvasından eləmək lazım deyil. Biz də oyatmadıq, qaldırmadıq, yerindən yuvasından eləmədik.

Qəzetin redaksiyasını, yığma seximizi, «Artist»in zarafatlarını görərkən çəkib saxlayaydım. Qapıları, divarları, divardakı kərpicləri də çəkməliydim!! Deyin, harda qaldınız, siz ey mənim mənsiz qalan anlarım. Siz ey mənim əsgərliyim, hərbi məktəbim, hərbi akademiya! İkinci institutum. Niyə siz mənə adi göründünüz, siz ey mənim unudulan qeyri-adi hərbi tarixim! Mənim çap elədiyim qəzetlər.

Sən də, ey mənim fotoaparatusun, sən mənim çiyinlərimə ağırlıq eləyirdin, deyinirdim. İndi niyə sənsiz deyindirəm? Sən müqəddəs bir möcüzə imişsən. İstəyirmişsən gözümüzə gördüyümüz nə varsa, hamısını tutub saxlayasan, yaşadasan. Sonra bizim divarlarımızı, albomlarımızı, qəzet, kitab səhifələrimizi bəzəyəsən. Fakt olasan, sənəd olasan, tarix olasan,

bayraq olasan. Səni sənə bir yerdə olanda duymamışam, ey mənim yad həmdəmin.

Biz gərək çoxdan tanış olaydıq. Mən gərək Poylu vağzalımızın, Kür qırağımızın, Qıraq Kəsəmənin, Qarayazı meşəmizin şəkillərini çəkəydim. Anamın gülüşlərini, qəmli baxışlarını, onun şələ bacılarının şəkillərini çəkib yadigar saxlayaydım. Ürəyim istəyəndə, gərək onlarla albomumda görüşəydim. Onlar dünyada əbədi qalaydılar. Şəkil — əbədiyyətdi.

Siz də, ey insanlar fotoapartlarla anları tutun, saxlayın. Gələcək zəlzələlərin acığına, qan hərisi sərkərdələrin, dünyanı hədələyən dövlətlərin acığına çəkin. Deyirlər, nə qədər paytaxt səhərlər müharibə zamanı yerlə-yeksan edilibmiş. Onlar əvvəlki şəkilləri əsasında yenidən düzəldiliblər. Qədim abidələr təzədən yaşamağa başlayıblar. Əsrlər görüşüb.

Gərək mən qələməmlə şəkillər çəkəm. Fotoaparatomla çəkə bilmədim. Gərək mən gözlərimdə, hafizəmdə, ürəyimdə qalanların şəkillərini təzədən araşdıram. Detallar, ştrixlər, boyalar tapam.

— Qıyam! — Fikirdən sərsəm ayıldım. — Gün yaxıb, bu vaxtacı hasarın dibində niyə oturmusan? Evə niyə getmirsən?

Ənvər mənim çantamı kənara itələyib durdu yanımda. Köynəyinin yaxasını tamam açmışdı.

— Gəlsin tutsun patrul. Təzədən qaytarsın əsgərliyə.

Sonra mənim köynəyimin düymələrini açdı.

— Yoxsa qaupvaxtdan gözün qorxub? Alım sənənin ağrını...

Mən dinmirdim. O dalbadal sual verir, cavabımı almamış yenə davam edirdi.

— Qatarın getməsinə hələ beş-altı saat qalıb. Gecə bir də gedəcək. Hissələrdə eloğlularım var. Gəldim ki, görüşüm. Kəndə gedəndə tökülüb gələcəklər. Bəlkə, sözləri oldu, deyim

evlərinə. Evə niyə getmirsən, Qiyam? — Məni dalğın görüb sözünün axırında yenə həmin sualı verdi.

— Hara gedim, Ənvər?

— Necə hara? Evinizə.

— Mən əsgərliyə gələndə, anamı sağ qoyub gəlmişdim. O yerlər indi anamsız qalıb. Dözə bilmirəm. Ürək çəkir, ayaq getmir.

— Fərəhgilə... — Fikirləşməmiş cavab verdi.

— Yox, Ənvər. O mənim nişanlımdı. Əsgərlik idi, gedib-gəlirdim. İndi mən ehtiyata qayıdıram, həmişəlik. Gərək qayıdım öz evimə. Fərəhi də öz evimə gətirim...

Sonra öz aləmində düşündüm ki, mən Fərəhin yanına əbədi gedəcəyəm. Amma indi yox. Fərəh anam kimi qayğıma qalmaq istəyirdi. Bir söhbəti yadıma düşdü.

Biz nişanlanandan bir neçə gün sonra qonşu arvada danışdı. Elə bilirdi ki, mən o biri otaqlarında yatıram, eşitmirəm. Amma əvvəldən axıra qədər mən də Fərəhə qulaq asdım. Fərəh məni təzədən kövrəltdi. Şirin ləhcəsi, gözəl dili ilə.

“Qiyam Alməhəmməd oğluna. Nabat xala ağırdu”.

Telegram imzasız gəlmişdi. Axşam qatarı ilə yola düşdük. Qiyam, Səriyyə bibi. Bir də mən.

— Yoxsa məndən danırşınız? Yoxsa anamın başında bir iş var? — Bir neçə dəfə soruşdu.

Qatarla üç saatdan artıq yol getdik. Qiyam tez-tez yanımdan yoxa çıxır, sonra yenə gəlib otururdu. Bizimlə gedən sənişinlərdən biri gəldi ki, oğlana nə olub? Sizin yanınızdan durub gedir, sonra qapının ağzında xısın-xısın ağlayır. Sonra da tualetdə üzünü yuyub qayıdır.

Səriyyə bibi Qiyamı bağına basıb kövrəltdi. Bununla da sanki hər şey aydın oldu.

— Yəqin anam bərkdi? — Qiyam başqa fikri qətiyyənlə yaxın qoymazdı. Onlar ana-bala bir-birinin dəlisiydilər. Mənə elə gəlirdi ki, onlar ayrı yaşaya bilməzdilər.

Qiyam getdi yenə xəlvətcə ağlamağa, sonra da üzünü yuyub qayıtdı.

O qayıdandan sonra Səriyyə bibi gedib üzünü yudu. Bir az sonra mən getdim. Üçümüz də gizləncə ağlaya-ağlaya, gizləndə üzümüzü yuya-yuya gəlib Poyluya çatdıq. Bütün vaqon bizə baxırdı.

Doqqazdan içəri girəndə arvadlar Qiyamı görüb ağlaşdılar. O, Nabat ananın sağlığına çatmamışdı. Cənazəsinə özünü yetirə bilmişdi. Nabat ana arzusuna çatmışdı: oğlunun çiyində gedirdi.

Dəyirmanın yanındakı qəbiristanlığa aparırdılar. Elə bil evlər boşalmışdı. Bir cənazənin altına bütün kənd sığışmışdı. Adamlar axırdılar, yerimirdilər. Nabat ananın çörəyindən danışdılar. Elə bil hamı ac idi. Çörəyinin yox, özünün acı idilər. Hələ ondan heç kəs doymamışdı. Bütün bir kəndi ac qoyub gedirdi. Elə bil Nabat ana tabutda, çiyinlərdə deyil, hamının arasında idi. Amma heç kəsə görünmürdü.

Poyludan bir az aralıda, dağın döşündə Nabat ananı dəfn elədilər. Elə bildim qəbir daşları da adamlara qarışmışdı. Onlar da ayağa qalxmışdılar. Axı, onlar da vaxtilə Nabat ananı tanıyırdılar. Hamısı bir kənddən idilər.

Qiyam bir ana itirmişdi, kənddəki analar onu oğulluğa götürməyə gəlirdilər. Nabat ananın dili ilə yalvarırdılar. Poyluda bir qapı bağlanmışdı. Yüz qapı da açılmışdı ki, Qiyam o qapıdan içəri girsın. Nabat ana ilə vidalaşmağa gələnlər Qiyamla da görüşməyə gəlirdilər. O, bir kəndin yetirməsi idi. Üzündə qəm gələnlər, gözlərində qəm bükülü fərəh aparırdılar. Bir evə yas da düşmüşdü, fərəh də.

Nabat ananın şələ bacıları çay verirdilər. Onlar qapıdan bir-bir girib-çaxınca elə bilirdim Nabat ana da onların dalınca içəri girəcək. Hamını sevindirəcəkdi. Hamı tez-tez qapıya baxırdı. Nabat ana gəlmirdi. Həmişəlik getmişdi!

— A Qiyam, dərdin alım bə biz sənın anan deyilikmi? — Hamısı ayrılıqda belə deyirdi. Qızbəs xala da, Ballı xala da, Məsmi də, Sultan xala da. Elə bil Qiyam bir ananı torpağa basdırıb, dörd anasıyla qalmışdı bu evdə.

Qiyam hamıya ana gözüylə baxırdı. Amma heç kəsə ana deyə bilmirdi...

Ənvər boynunu büküb mənım fikirli gözlərimə baxırdı. Demək istəyirdi ki, nə qədər oturmaq olar? Demədi. Evdə onu ailəsi, nişanlısı, arzusu, istəyi gözləyirdi. Burda mənım qəmimlə qarşılaşmışdı.

— Alım sənın ağrını, Qiyam. Gedək bizə.

Əlini kürəyimə vurub mənım çantamı götürmək istədi, tutdum...

“Nabat Xalanın çörəyi” əsəri oxucular tərəfindən məhəbbətlə qarşılanmış, haqqında məqalələr yazılmış, müəllifə çoxlu sayda məktublar ünvanlanmışdır.

Oxucuların arzusu nəzərə alınaraq əsər səhnələşdirilmiş, tamaşalar böyük maraqla qarşılanmışdır...

Demək olar ki, bütün qəzətlərdə tamaşa haqda məqalələr, şəkillər çap edilmişdir.

“Nabat xalanın çörəyi” rus, gürcü, türk, çex dillərinə çevrilmiş, Tehranda ərəb qrafikası ilə transliterasiya olunmuşdur.

* * *

Mingəçevir. Acılı-şirinli bir çox sınaqlar tale qisməti olmuş azərbaycanlı yeniyetmənin həyatından bəhs edən və müəyyən mənada avtobioqrafik əsər olan N.Həsənzadənin “Nabat xalanın çörəyi” povesti oxucular tərəfindən çox böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Bu lirik hekayətdə Böyük Vətən müharibəsi illərində və müharibədən sonrakı ilk illərdə kənddə yaşamış gəncin xarakterinin formalaşmasından, onun şəhərdə keçirmiş olduğu tələbəlik illərindən, tələbə dostlarından, müəllimlərindən, hərbi qulluqda olduğu illərdə (1 yaşından atasız qalmışdı) onun əlindən tutan, köməklik edən, dayaq duran adamlardan, həyatda layiqli yer tutmasından bəhs edilir.

Hazırda bu əsər özünün səhnə təcəssümünü tapmışdır.

M.Davudova adına Mingəçevir dram teatrında Böyük Vətən müharibəsinin 40 illik qələbəsi münasibətilə “Nabat xalanın çörəyi” əsərinin primyerası olmuşdur. Əsərin quruluşçu rejissoru teatrın baş rejissoru Zülfüqar Abbasov, bədii tərtibatçısı Mübariz Əliyev, bəstəkarı isə Ramiz Mirişlidir.

**“Bakinskiy raboçiy” qəzeti,
7 fevral, 1985-ci il.**

Ana haqqında hekayət

İstedadlı şair-dramaturq Nəriman Həsənzadənin avtobiografik xarakter daşıyan “Nabat xalanın çörəyi” adlı povesti hələ “Azərbaycan” jurnalında çap olunmağa başladığı vaxtdan oxucuların dərin rəğbətinə səbəb olmuşdu. Povestdəki hadisələrin təbiiliyi, hisslərin səmimiliyi, fikir və arzuların reallığı, eləcə də süjetin zənginliyi ilə yanaşı, həm də lirik-dramatik çalarlarla axını səhnə xadimlərimizin də diqqətini cəlb etmişdi. Onlar əsərin səhnə variantı barədə fikirləşirdilər. İndi bu fikirlər reallaşmışdır. M.Davudova adına Mingəçevir Dövlət Dram Teatrında “Nabat xalanın çörəyi” nin səhnələşdirilmiş variantı göstərilmişdir.

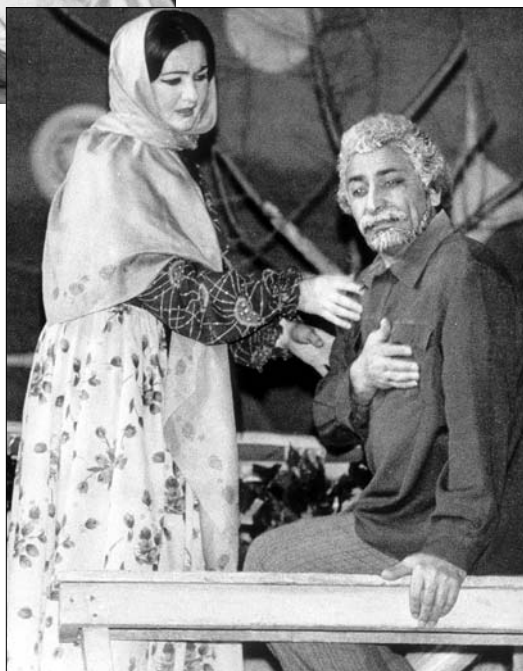
Tamaşadakı (səhnələşdirmə müəllifi teatrın quruluşçu rejissoru Zülfüqar Abbasovdur) hadisələr müxtəlif məkanlarda

baş versə də, burada bir ailənin taleyi əsas götürülmüşdür; oğlu hələ körpə ikən ərinə itirən, 30-cu illərin əvvəllərindən ölkədə baş verən iqtisadi, ictimai və siyasi vəziyyətin çətinliyin varlığı ilə duyan, müharibənin məşəqqətli günlərini çətin fiziki əməklə yaşayan, sonra oğlunu institutda oxudan, onun xoşbəxtliyi üçün cəfəkeşliklə çalışan, çətinliklər içərisində yetkinləşən, bərkiyən, mürəkləşən Nəbat xalanın obrazı bütün hadisələrin mərkəzində dayanmışdır. Əsərin və tamaşanın daxili məzmununda gözəllik duyğusu, mərdlik, qoçaqlıq, dözümlük, cəfəkeşlik hissləri, vətənpərvərlik ruhu vardır. Yaxşı cəhət burasıdır ki, əsərin qəhrəmanı çətinlik, kədər, üzüntü içərisində yaşasa da nikbin əhval-ruhiyyə, gələcəyə-övladının xoşbəxt olacağına inam bir an belə onu tərk etmir. Ən çətin anlarda belə dəyanətini, qürurunu, ləyaqətini itirmir, mənəvi-əxlaqi saflığını qoruyub saxlayır; övlad qarşısında valideynlik, böyük bir dünya hesab etdiyi doğma kəndi və onun adamları qarşısında vətəndaşlıq borcunu dərindən dərk edir. Hadisələr məişət xarakterinə uyğun olsa da, bu çərçivədə məhdudlaşmır, geniş mənə kəsb edir. Nəbat xala təkcə öz oğlu haqda deyil, bütün insanlar barədə ürək genişliyi ilə danışır, xoş arzularla yaşayır. Oğlu Qiyam da məhz anasının gələcək haqqında, insanların, xüsusilə gənclərin xoşbəxtliyi barədə xoş arzu və niyyətinin miqyasını dərk etdiyindən ki, onu sevindirmək üçün hər məktubunda anaya tələbə yoldaşları barədə söhbət açır. Tamaşada bu hadisələrin təbii axınında obrazların xarakter xüsusiyyətlərinin açılmasına quruluşçu rejissor Z.Abbasov ciddi fikir vermiş, nikbin çalarları qüvvət-

*Mingəçevir Dövlət Teatrı.
“Nabat xalanın çörəyi”
əsərindən səhnələr.
Səhnələşdirəni və tamaşaya
qoyanı, Baş rejissor
Zülfüqar Abbasov
(1989).*

ləndirmişdir. Rəssam Mübariz Əliyevin bədii tərtibatı tamaşanın ideya məzmununun açılmasına kömək edir. Burada hər şey — köklü-budaqlı tut ağacı da, onun gövdəsindəki ürək şəkilli oyuq da, tez-tez yanıb-sönən dəmiryol işığı da, Alməhəmməd kişinin məişəti də, Nabat xalanın sac altında yanan ocağı da təbii və mənalıdır. Bunların hər biri hadisələrdə iştirak edir, tamaşanın ümumi ahəngində öz xidmətini göstərir.

Rejissor bədii tərtibatı və aktyor ifasını əsas məqsədin həyata keçirilməsinə, bəzən də rəmzi mənalara tam aydınlığa yönəlmişdir. Duyursan ki, hər evdə, hər ailədə dünyagörmüş, müdrik bir insanın olması nəslin gələcək inkişafını təmin edir. Yeni nəsil isə yaxşı keyfiyyətləri qoruyub saxlamaqla həyatı inkişaf etdirir, onu daha gözəl etməyə çalışır.

Tamaşa maraqlı aktyor ifası ilə seçilir. Nabat xalanın cavallığını ifa edən gənc aktrisa Mədinə Şöyübovanın (bu rolu Kifayət Əliyeva da ifa edir) ifasında təbiilik və səmimilik vardır. Nabat xalanın — Şöyübovanın qüvvəsi, hərarəti, cəsarəti, ləyaqəti, məhəbbətindədir. Özü də bu məhəbbət yalnız hissini məhsulu deyil, ağılı gücünə güvənir, real əsasa malikdir. Ona görə də emosional təsiri güclüdür. Ərinin ağır xəstələnib xəstəxanaya aparıldığını eşidən kimi qaranlıq gecədə uzun, çətin yolu keçib, ürəyi çırpına-çırpına, sızlaya-sızlaya, həyəcanla, nıgaranlıqla ərinin yanına gələn Nabatın — M.Şöyübovanın hər bir hərəkəti, baxışı, duruşu ürəkləri rıqqətə gətirir. Onun bütün varlığında ləyaqət, doğruluq, səmimiyyət duyulur. Ərinin dalınca gəlmək kimi mənalandırır. Ona görə də onun əri üçün sızlaması da, həyəcanlanması da çox təbii və mənalı

səslənir. Aktrisa Alməhəmməd kişinin evinə Nəbatın gəlin gəldiyi ilk anı da mənalandırır. Təmiz, ismətli, işgüzar, səliqə-sahmanlı azərbaycanlı qızının surətini bacarıqla rəsm edir.

Nəbat xala rolunu oynayan respublikamızın əməkdar artisti Nisə Rzayeva öz ifasında Nəbatın gəncliyində özülü qoyulan hissələri möhkəmləndirir. Nəbat-Nisə yetkinləşmiş, səbrli, qüvvətli, dözümlü bir qadındır, həyatın çətin, keşmə-keşli, mürəkkəb anlarını mərdliklə yaşayır. Kimsədən mərhəmət ummur, zəhməti özünə həmdəm seçir, namusun, qeyrətin mənə və mahiyyətini dərinləndirir. Əqlən yetkinləşir, müdriklənir. Hələ gənclik illərindən onu kölgə kimi izləyən, ərinin ölümündən sonra elçi düşən Qocaya dediyi “Sənə yazığım gəlir, kişi ləyaqətini qoruya bilmirsən” sözləri onun xarakterini açır.

Alməhəmməd kişi rolunun ifaçısı Heybət Hörmətzadə təbii oyunu ilə diqqəti cəlb edir. İnanırsan ki, məhz öz igidliyi, mərdliyi ilə Qartal ləqəbi qazanmış Alməhəmməd — Nəbat kimi gözəl bir məxluqun təmiz məhəbbətinə layiqdir. Aktyor öz hərəkətlərində təmkinlidir. Yerişi qıvrıqdır, baxışı nüfuzedicidir. Heyf ki, xəstəxana səhnəsində aktyorun həddən artıq sızlaması obrazın xarakterini kölgələyir.

Qiyam rolu üçün xaricən düzgün seçilmiş Arif Gərayev obrazın yaşantılarını düzgün ifa edir; tamaşanın əsas aparıcısı kimi də onun psixoloji vəziyyətini aydınlaşdırır.

Müharibədən şikəst qayıtdıqdan sonra yaşlı, xəstə qadınlarla bir yerdə işləməyə məcbur olan, onların ağır vəziyyətini ürək ağrısı ilə duyan briqadir Tapdığın (artist G.Gərayev) hər

bir sözü alman-faşist işğalçılarına nifrət, müharibə qızışdıranlara ittiham kimi səslənir.

Nabat xalanın “od qonşuları” Məsmə xala (Lətifə Hüseynova), Şamama xala (Elmira İsmayılova) və Sultan xala (Fəxriyyə Tahirova) obrazlarının mövqeyi, eləcə də rejissor və aktyorlar tərəfindən düzgün şərhi tamaşanın ideya-estetik keyfiyyətinə və tərbiyəvi cəhətinə təsirini göstərir. Bu qonşular xalqımızın ən gözəl adətlərini, mehriban qonşuluq münasibətlərini öz işi və əməllərində yaşadırlar.

Artistlərdən Nazir Qafarovun (Meşəbəyi), Şirəli İlyasovun (Məmməd), Alya Mikayılovanın (Səriyyə) səmimi oyunları da bu cəhətdən maraqlıdır.

Tamaşanın süjetində əsas yer tutan obrazlardan biri Qiyamın sevgilisi, sonralar ona həyat yoldaşı, dost-həmdəm olan Fərəhdir. Fərəh gözəl olduğu qədər səmimi, mehriban olduğu qədər ləyaqətlidir, işgüzdür. Utancaqlıq edib bacısı evində doyunca çörək yeməkdən çəkinən Qiyamın hərəkətini, qonşuların “Qiyamın çiyi əyridir” sözlərini Fərəh (Esmiralda Məmmədova) necə daxili bir həyəcanla duyur və ifa edir.

Səhnələşdirmə müəllifinin əlavəsi olan Qoca obrazının tamaşadakı dramaturji mövqeyi onun ideya məzmunu ilə sıx bağlanmışdır və bu surət əsas qəhrəmanın xarakterinin açılmasına bilavasitə yardım göstərir. Aktyor Vaqif Məmmədovun duyaraq ifa etdiyi Qoca obrazı tamaşa boyu üç mərhələdə təsvir olunur. Birinci mərhələdə çılğındır, ehtiraslıdır, atasının var-dövlətinə arxalanaraq harınlıq edir, gənc, gözəl, fəqət kimsəsiz Nabatı zorla özünə tabe etməyə çalışır. İkinci

mərhlədə o, namusun, ləyaqətin nə demək olduğunu dərk etdiyi üçün yaşlı Nabatın yanına gəlir, evlənməyi ona təklif edir. Üçüncü mərhlədə isə məhəbbətin, sədaqətin böyüklüyü, müqəddəsliyi qarşısında baş əyir. Xüsusilə üçüncü mərhlədə aktyorun saz çala-çala Nabatın yanına gəlib onun qarşısında baş əyməsi təsirsiz qalmır.

Tələbə yataqxanasını təsvir edən səhnə və cərəyan edən hadisələr tamaşanın daxili məzmunu ilə bir qədər uyuşmasa da, burada iştirak edən gənc aktyorlar Şıxı Yaqubov (Baba), Tahir Xəlilov (Qaqaş) və Zülfi Məmmədov (Firuz) öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməyə səy göstərirlər.

Əsərin musiqi tərtibatı (musiqi tərtibatçısı Niyaz Qafarovdur) maraqlıdır. Müxtəlif musiqi parçaları hadisələrin və sürətlərin açılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

“Nabat xalanın çörəyi” tamaşası ideya-bədii keyfiyyətləri, tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə nəzəri cəlb edən maraqlı bir tamaşadır, ana haqqında təsirli bir hekayətdir.

İNQILAB

1985-ci il

Hekayə
və
hekayətlər

Əlli yeddinci sınıf otağı

— Novella —

Mən onda “Fizika-riyaziyyat” kafedrasında laborant işləyirdim. Kərim müəllim içəri girib təbəşir istədi. Uzun bir təbəşir verdim.

Əynində təzə kostyum var idi, təzə qalstuk bağlamışdı. Zəng vurulan kimi sinfə girdi. Bizim sinfə. Kərim müəllim üç il mənə o sinifdə dərs demişdi. Həmişə sinifdə, elə institutun özündə də fikirli görünərdi. Başqa müəllimlərdən seçilərdi: üzünü gec-gec qırxdı-rar, bəzən də şalvarının ütüsü olmazdı. Elə bir çətin məsələ olmazdı ki, Kərim müəllim onu həll etməsin. Bəlkə də buna görə bizim kursun tələbələri onun xətrini çox istərdilər. O, yazı taxtasının qarşısında şaraqqaşaraq elə işləyirdi ki, bizim ağızımız açıq qalırdı. Təbəşiri taxtaya çox tez-tez vurardı. Kənardan ona qulaq asan olsaydı, elə bilərdi ki, dəmir təbəqə-

sindən tikilmiş evin üstə iri doludənələri tökülür. Üst-başı dümağ olardı. Elə sanardım ki, kirpiyinə, qaşına təzəcə qırov düşübdü. Kərim müəllim sinif otağında ağsaçlı müəllim, tənəffüsdə qarasaçlı cavan oğlan olardı. Qəlbən hamıya yaxın, zahirən sanki hamıdan uzaq idi...

Bu fikirlərin hamısı o sinifdə dərs dediyi müddətdə xəyalımdan keçdi.

Gərək ki, oktyabr ayının ortaları idi. Kərim müəllim yenə adəti üzrə səhər-səhər kafedraya gəldi. Əy-nində indi təzə yay paltosu var idi. O rəngdə də bir şlyapa qoymuşdu. Təkcə mən yox, öz müəllim yoldaşları da ona “mübarək” deyib, çox sevindilər. Ancaq hamı elə bil ki, mat qalmışdı. Hələ saçına yağ sür-tüb səliqə ilə daramışdı da. Kərim müəllim yaşa dol-duqca cavan görünürdü. Otuz beş yaşı haqlamışdı. O, əvvəllər, fikirli gəzən vaxt nəyi isə itirmiş adama bənzəyirdi, indi nəyi isə tapmış bir şən uşağa oxşayır.

Yenə bir gün kafedraya gəlmişdi. Məndən təbəşir istədi.

— Fəridə müəllim, (mən institutu bitirəndən sonra, Kərim müəllim həmişə məni belə çağırardı) bu gün bir məsələni həll etmək istəyirəm. Ancaq çox çətindir.

Mən özümdən asılı olmayaraq güldüm.

— Niyə gülürsən, Fəridə müəllim? Yoxsa elə bilir-sən mən bütün məsələləri həll edə bilirəm?

— Siz zarafat edirsiniz.

Güldü. Yenə əzəlki kimi fikirli görünürdü. Kərim müəllim güləndə bığ ona nə gözəl yaraşmış!

— Görüm, bəlkə həll etdim.

Sonra getdi. O gün Kərim müəllimi institutda görmədim.

Səhərisi o, gülər və mehriban idi. -Yəqin məsələni həll edibdir. — dedim. — Yoxsa belə eyniaçıq olmazdı. Ancaq Kərim müəllimin dediyi bu fikrimin əksinə oldu:

— Fəridə müəllim, məsələ çox çətin oldu. Bacarmadım.

— Kərim müəllim, ali cəbrdəndi?

— Ali cəbrdən də çətindir, Fəridə müəllim, bu, yeni cəbrdir.

Heç şey başa düşmədim. Kərim müəllim məsələ qarşısında aciz qala bilməzdi. Mənə dərs dediyi müddətdə ona yaxşıca bələd olmuşdum. Onun biliyini institutda hamı bilir.

Amma bir növ qorxdum da: məsələni həll edə bilməsə, sonra hörmətdən düşər. Axı, o, tələbələrin sevimli müəllimidir. Niyə birdən belə oldu? Təzə-təzə özünə fikir verirdi... Ürəyimdən min cür fikir keçdi. Bu dəmdə özü dindi:

— Fəridə müəllim, sən istedadlı riyaziyyatçısan. Mənim dərslərimdən həmişə beş qiymət alardın. Bu il aspiranturaya hazırlaşsın. Sən mənə kömək etməlisən.

Doğrusu, bilmədim nə cavab verim.

— Kərim müəllim, nə deyirsiniz? Mən... mən... — sözümü yarımçıq kəsdi.

— Ancaq sənə ürəyim qızır.

İnstitutumuzdakı başqa bir riyaziyyat müəlliminin adını çəkdim. Kərim müəllim etiraz etdi. Elə düşündüm ki, yəqin özünü sındırmaq istəmir.

— Fəridə müəllim, axşam əlli yeddinci sinif otağında məşğələm var. Xahiş edirəm sən də gəl.

Mən, əlbəttə, bu məsələ ilə olduqca maraqlanırdım. Mənim hörmətli müəllimim çətin məsələni həll etsəydi, hamıdan çox mən sevinərdim. Məsələnin həllində mən iştirak edərdim.

Lakin axşam Kərim müəllim məni əlli yeddinci sinif otağının qapısında qarşıladı:

— Fəridə müəllim, beşinci kursun “B” qrupunda oxuyan Rəna Teymur qızını tanıyırsanmı?

-Bəli, Kərim müəllim, çox yaxşı tanıyıram.

— Mən o qızı sevirəm.

Mənə hər şey ancaq indi — əlli yeddinci sinif otağının qapısının ağzında aydın oldu: çox bilikli riyaziyyatçının həll edə bilmədiyi çətin məsələ də, Kərim müəllimin son vaxtlar tamam dəyişməsi də...

**“Azərbaycan müəllimi”,
17 iyun, 1962-ci il.**

İsrafîl Ağa

Məşhur el qəhrəmanı Qaçaq Kərəmlə İsrafîl Ağanın başına gələn əhvalatlar, sözün əsl mənasında bu xalq hekayəti indi də Gəncəbasarda — Qazax, Ağstafa camaatının xeyirdə-şərdə bir neçə nəslin dilindən düşməyən ən şirin məclis söhbətləridi.

Əvvəllər dostluq eləyib, şah qardaşlığı olan bu iki gəncin düşmənçiliyi təkcə iki nəfər arasında baş verən adi məişət incikliyi kimi yox, ümümxalq hərəkətinin güclü bir qolu kimi ağız-ağız dolaşaraq daha böyük ictimai məna daşımış, get-gedə əfsanəvi qəhrəmanlıq nümunəsinə, demək olar ki, bir əsrin hadisəsinə çevrilmişdir.

O da Qaçaq Kərəm kimi Qirax Kəsəmən kəndində anadan olmuş, orada böyüyüb boya-başa çatmışdı; soy kökü Kərbaleyevdi, amma İsrafîl Ağa kimi tanınmışdı və seçilmişdi. Təqiblər və tuthatut illərində əksər hallarda Qaçaq Kərəm — aşağı təbəqənin,

kəndli sinfinin, İsrafil Ağa isə — yuxarı təbəqənin, ağalığın nümayəndəsi kimi bir-birinə qarşı qoyulmuş, siyasi etikətlər (Yarlıq) vurulmuş, vülqar sosioloji baxımdan birinə üstünlük verilən zaman, o biri nəzərdən salınmışdır. Kəndlidirsə deməli yaxşıdır, yəni müsbətdir; ağadırsa deməli pisdır, yəni mənfi obrazdır. Halbuki, onların hər ikisi xalqımızın ən gözəl mərdanə sifətlərini özündə cəmləşdirən dövrün övladları olmuş, insani keyfiyyətləri ilə seçilmişlər.

Cəmiyyətdəki münasibətləri və insan xarakterlərini açıb göstərmək əvəzinə, vaxtilə ən ləyaqətli adamlarımıza böhtan atmağa, onlara qarşı nifrət hissi oyatmağa çalışanlar özümüzkülərdən sinfi düşmən obrazı yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Əslində haqq-hesab çəkilməmişdir. Ancaq maraqlı burasıdır ki, el-oba elə ən ağır illərdə də (indi də) İsrafil Ağa ilə Qaçaq Kərəm hekayətini məhəbbətlə danışmış; onların düşmənçiliyi mədrlik, kişilik nümunəsi kimi tərənnüm edilmiş, misal çəkilməmişdir.

“Südüm sənə haram olsun”

— Dəllək Qurbanın söhbəti —

İsrafil Ağa Kürün o tayına adlayıb dayım Çoban Qaranı yatdığı yerdə güllə ilə vurur. Aralarında düşmənçilik var imiş. Qəbri indi də o tayda “Qavrı” deyilən yerdədi. Dayım beyqəfil ayılıb xançalını Ağanın dalınca atır, xançal çatmır, gedib yerə batır. Kişi keçinir.

O günün sabahı anam mənə dedi ki, a Qurban, qardaşımın qanını yerdə qoyma. Qisasını almasan, südüm sənə haram olsun.

Mən İsrafil Ağanın dəlləyi idim. Ağa üzünü qırxdırmaq üçün məni evinə çağırtdırırdı. Göndərdiyi adamın gözlərində nigarançılıq var idi. Elə mən özüm də həyəcanlıydım. Amma tərəddüd eləmədən qalxıb getdim.

Ağa məni çağırtdırmasaydı, kənddə deyəcəkdilər ki, qorxdu, çağırtdıranda da qorxuluydu — ülgüc mənim əlimdəydi.

Həmişə olduğu kimi, ülgücü çıxarıb qayısa çəkdim. Ağanın üzünü sabınladım, anamın səsi qulağında səslənirdi: "...Südüm sənə haram olsun". Ağa həmişəki kimi rahat, təmkinli əyləşmişdi. Ülgücü üzünə çəkəndə gördüm rəngi avazıdı, amma tər-pənmədi. Ağa ağayana oturmuşdu. Ülgüc boğazına çatanda əlim əsən kimi oldu. Arvadı Hava xanım qışqırdı:

— Ay Qurban, neynirsən?!

Ağa yox, mən qorxmuşdum, bunu da Hava xanım hiss eləyib.

Ağanın dayımla olan düşmənçiliyi indi də mənə sirr qalıb. Anamdan eşitmişdim ki, Dəli Hasan babam ağalığı çox incidibmiş. Sonralar nə mən bir dəfə soruşdum, nə o dedi. Amma Ağanı bu cürə öldürmək kişilikdən olmazdı. Qəsdənsəm də əlimi saxladım (Mən bu hadisəni "Nabat xalanın çörəyi" əsərimdə olduğu kimi vermişəm. Lakin Dəllək Qurbanın adı Dəllək Qasım, İsrafil Ağanın adı isə Mehdi ağa ilə əvəz edilmişdir).

Maraqlı və ibrətli olan bir də burasıdır ki, yaşlı adamların, yəni İsrafil Ağanı və Qaçaq Kərəmi görənlərin, yaxından tanıyanların söhbətlərində iranlılar heç vaxt, heç bir yerdə inqilabçı kimi (az qala sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparan proletar hərəkatının başçisi kimi) təsvir edilmir. Bu heç lazım da deyil. Əksinə, qeyrətli, namuslu, ədalətli, ata-

baba ocağına hörmət edən bir övlad, bir kişi oğlu kimi verilir. Yəni insana xas olan detallarda ümumiləşdirilir, daha bəşəri olurlar. İsrafil Ağa da eynilə belə qəhrəmandır, belə namuslu igiddir. Ağanın namərdliklə öldürülməsi isə (Qaçaq Kərəm heç vaxt bunu bağışlamamışdır, çünki o, heç vaxt namərd olmamışdır, düşmənilə mərdanə döyüşmüşdür) bəşəri deyil, düşmənlərinin acizliyi və millətin adına ləkə gətirən sui-qəsd kimi qiymənləndirilməlidir.

Mən Qaçaq Kərəm və İsrafil Ağa haqqında çoxlu söhbətlərə qulaq asmışam; çoxu yazılanlardan narazılıq eləyib, dünyadan da narazı köçüb gediblər.

İsrafil Ağanın böyük oğlu Həmzə bəy (respublikanın qoyunçuluq üzrə baş baytar həkimi olmuşdur) oğlunun yas yerində atasından, Qaçaq Kərəmdən maraqlı söhbətlər eləyirdi. Qırx Kəsəmən kəndindən dayım Məsməliyev Qasımdan, mamam oğlanları (biz tərəflərdə atanın bacısına “mama” deyirlər) dəllək Qurban və Yolçuyev Məmmədəlidən. Ustad Dəmirçi Hüseynin irihəcmli əsəri barədə eşitdiklərim unudulmazdı.

Lap bu yaxınlarda isə şair Rəfiq Zəka və yazıçı Fərman Eyvazlıyla birlikdə türkiyəli şair dostumuz Nizaməddin Onkun Qaçaq Kərəmin Türkiyə səfərindən maraqlı söhbətlərini dinlədik.

Ən maraqlısı və çətini budur ki, onlar düşmənçilik eləyə-eləyə dostluqlarını da davam etdiriblər. İcti-

mai mühit, onların əhatəsində olan pis adamlar aman verməyiblər ki, barışsınlar; bu iki kəndoğlunun könüllü dostluqlarına məcburi düşmənçilikləri qətiyyənlə ləkə gətirməyib. Ustad şairimiz H.Arifin dediyi kimi, onlar bir-birinə güllə atsalar da, heç vaxt böhtan atmayıblar.

Mən bu iki qəhrəman haqqında qısaca təsəvvür yaratmaq məqsədilə onların həyatından bir-iki misal gətirmək istəyirəm...

Güllə

— “Trablis” Məmmədəlinin söhbəti —

Y ay vaxtı İsrafil Ağa öz evinin qabağında, eşikdə yatıbmiş. Obaşdan yuxudan oyananda arvadı Hava xanım yastığın yanında güllə görür, qorxur. Ağa gülləni götürüb baxır ki, bir məktub da yazıblar: “Düşməni olan eşikdə belə rahat yatmaz”. Kərəmin xəttini tanıyır. Ağanın yatdığını görüb öldürməmişdi. Hava xanım deyir ki, anan namaz üstəymiş.

Sonra da bir gün Kərəm çöldə atını hörükləyib uzanıbmış, gözünə yuxu gedir. Ağaya xəbər aparırlar ki, düşmənin filan yerdə yatır. Ağa da öz tufənginin gülləsini Kərəmin yanına tullayıb gedir. O da qalxanda görür ki, yerdə güllə var. Ağanın gülləsi olduğunu bilir.

Körpü

— “Trablis” Məmmədəlinin söhbəti —

İsrafil Ağa yaylaqdan qayıdırmış, Kərəm bunu bilir; yolun üstündəki körpünün altında gizlənir. Düşməni öldürmək üçün yaxşı yer seçir. Ağa at belində körpüyə yaxınlaşanda Kərəm görür ki, yəhərin qaşında uşaq oturub. Güllə atmır. Ağa sağ-salamat çıxıb gedir.

Trablis Məmmədəli kənddə ilk savadlı adamlardan olduğu üçün əlinə keçən qəzetləri oxuyar, dünya hadisələrindən xəbər tutarmış. Özü də satirik qoşmalar yazar, camaata oxuyarmış.

Deyilənlərə görə, o vaxt Türkiyənin Trablis şəhərində döyüşlər gedirmiş. Bu da oxuduğu məlumatları kənddə camaata danışarmış. Beləliklə, kişinin adı “Trablis” Məmmədəli qalır. Ümumiyyətlə, bizim kənddə hərənin öz adından başqa bir ləqəbi də var: atama — Qırax Kəsəməndən köçüb Poyluda dəmir-yolçu işlədiyi üçün “Budkaçı Alməhəmməd”, dayıma — qoyun sürüsü olduğu üçün “Süddü Qasım”, babama — qoldan güclü və şit zarafatçı olduğu üçün “Dəli Hasan” deyiblər. İndi də mən kəndə gedəndə yaşlılardan bəziləri “Dəli Hasanın nəvəsidir”, “Budkaçı Alməhəmmədin oğludur” — deyə adımı çəkir, nişan verirlər. Mən bu adlarla fəxr edirəm.

Xalqın dilində belə hekayətlər olduqca çoxdur. Hər kəs danışdığı epizodun daha dəqiq, düzgün olduğunu sübut etməyə çalışır.

Mən buna haqq qazandırırım, çünki ümumxalq məhəbbəti o qədər güclüdür ki, bir hadisəni danışanda hər kəs igid cavanlara öz sevgisini də bildirmək istəyir. Mənim burada misal çəkdiyim söhbətləri də başqa şəkildə danışan tapılar. Qoy belə də olsun — Qaçaq Kərəmi, İsrafil Ağanı — xalq bu igid övladlarını unutmur. Bu, əsas şərtidir.

İsrafil Ağa “Sayıl” təxəllüsü ilə gözəl qoşmalar, gəraylılar yazmışdır. Bu günlərdə redaksiyamıza

(“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti redaksiyasına) görüşə gələn Aşıq Hüseyn Xaloğlu bizə onun qardaşı və oğlanları ilə birlikdə çəkdiyi şəklini, “Dağlar” adlı bir qoşmasını təqdim etdi, — amma bütöv deyil, — dedi. Biz qoşmanın çapını məsləhət bildik. “Tarpılan hər saxsı parçasını” belə, böyük xalq şairimiz S.Vurğun haqlı olaraq xalqımızın, torpağımızın tarixi ilə bağlayır, ona hörmət, ehtiram göstərilməsini tövsiyə edirdi.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

—*Povest*—

Nabat xalanın çörəyi 3

—*Hekayə və hekayətlər*—

Əlli yeddinci sinif otağı 247

İsrafil ağa 251

Südüm sənə haram olsun 253

Güllə 256

Körpü 257

Nəşriyyat redaktoru:

Gülzar İbrahimqızı

Kompyuter tərtibatçısı:

Aliyə Qabilqızı

Kompyuter yığımı:

Selcan, Arzu

Yazılmağa verilmişdir:	17.XI.2010
Çapa imzalanmışdır:	25.XII.2010
Kağız formatı:	60x90 1/16
Həcmi:	16,5 ç.v.
Tirajı:	500

Kitab "Prometey" jurnalının
redaksiyasında yığılıb-səhifələnmiş,
"CBS" mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
çap edilmişdir

